T.C.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN HADİS VE SÜNNET'E YAKLAŞIMI (FIKIHÇILARA VE HADİSÇİLERE GÖRE NEBEVİ SÜNNET ADLI ESERİ ÖZELİNDE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Ümit DEMİRTAŞ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN

VAN-2020

KABUL VE ONAY SAYFASI

<table>
<tr><td colspan="2">Ümit DEMİRTAŞ tarafından hazırlanan “MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ’NİN HADİS VE SÜNNET’E YAKLAŞIMI (FIKIHÇILARA VE HADİSÇİLERE GÖRE NEBEVİ SÜNNET ADLI ESERİ ÖZELİNDE)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.</td></tr>
<tr><td>Danışman: Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>...……</td></tr>
<tr><td>Başkan: Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Üye: Dr. Öğr. Üyesi Arif GEZER
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ekrem YÜCEL
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Fırat Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Yedek Üye: Doç Dr. Bayram KANARYA
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi M. Selim AYDAY
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Tez Savunma Tarihi:</td><td>27/11/2020</td></tr>
<tr><td colspan="2">Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.
…….
Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü</td></tr>
</table>

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

Bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (01/12/2020)

(İmza)

Ümit DEMİRTAŞ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ümit DEMİRTAŞ

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Kasım, 2020

MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN HADİS VE SÜNNET'E YAKLAŞIMI (FIKIHÇILARA VE HADİSÇİLERE GÖRE NEBEVİ SÜNNET ADLI ESERİ ÖZELİNDE)

ÖZET

Son dönemin önemli davetçi ve mütefekkirlerinden olan Muhammed el-Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnet'e yaklaşımının ele alandığı bu çalışma bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmı çalışmanın amacı, kapsamı, önemi, sınırlılığı, konu hakkında yapılan çalışmalar ve literatürün yanında, Gazzâlî'nin hayatı, hocaları ve eserlerinden oluşmaktadır.

Birinci bölümde müellifin sünnet tanımı, sünnetin kaynağı, bağlayıcılığı, kitap nezdindeki konumu, Kitap ve Sünnet arasındaki nesh ilişkisi, haber anlayışı, hadislerin taksimi, sened ve metin tenkidi prensipleri, hadislerin doğru anlaşılmasında etkili olan faktörler, temel hadis kaynakları hakkındaki görüşleri, fiten, gayb ve kader konusunda rivâyet edilen hadislere yaklaşımı ile dini ve sosyal açıdan kadınlar hakkında bazı meselelere yaklaşımına değinilmiştir. Belirtilen konular ele alınırken varsa müellife yöneltilen eleştirilere ilgili yerlerde değinilmiştir. Ayrıca gerekli görülen yerlerde ulemanın konu hakkındaki görüşlerine de yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise, Gazzâlî'nin tenkit ettiği bazı rivâyetler konu edinilmiştir. Öncelikle Gazzâlî'ye Hadis ve Sünnet konusunda yöneltilen eleştirilere özetle yer verildikten sonra, konu merkezli ele alınan rivâyetlerin değerlendirilmesine geçilmiştir. Bu bağlamda rivâyetler tefsir ile ilgili olanlar, fıkıh ile ilgili olanlar ve diğer konular olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Gazzâlî'nin tenkit ettiği rivâyetler hakkındaki değerlendirmelerine yer verildikten sonra söz konusu rivâyetlerhakkında müellife yöneltilen eleştirilere yer verilmiştir. Bunun yanında söz

konusu rivâyetler hakkında hem önceki ulemanın hem de rivâyetler hakkında çalışma yapmış çağdaş araştırmacıların görüşlerine de yer verilmiştir. Gazzâlî'nin rivâyetlere temelde metin eksenli yaklaşımından dolayı, senedden çok metin üzerinde durulmuştur. Sonuç kısmında ise Gazzâlî'nin hadis ve sünnet ile ilgili tespit edilen görüşleri ile kendisine yöneltilen eleştiriler objektif bir şekilde değerlendirilmeye tabi tutulmaya çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler : Hadis, Sünnet, Haber, Muhammed Gazzâlî, Tenkîd

Sayfa Sayısı : XII+203

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN

(Master Thesis)

Ümit DEMİRTAŞ

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
November, 2020

MUHAMMAD AL-GHAZALI'S APPROACH TO HADITH AND SUNNAH (SPECIFIC TO HIS WORK TITLED PROPHETIC SUNNAH ACCORDING TO FIQHISTS AND HADITHISTS)

ABSTRACT

This study, which deals with the approach of Muhammad al-Ghazali, one of the most important inviters and thinkers of the last period, to Hadith and Sunnah consists of an introduction, two parts and a conclusion. The introduction part consists of the aim of the study, its scope, importance, limitedness, studies on the subject, literature as well as Ghazali's life, his teachers and works.

In the first part, the author's definition of sunnah, the source of sunnah, its bindingness, its position in the book, thenash relationship between the Book and the Sunnah, the understanding of Khabar, the division of hadiths, the principles of sanadand text criticism, the factors that are effective in understanding the hadiths correctly, his views on the basic sources of hadith, his approach to the narrated hadiths about fiten, gayb and fate, and his approach to some issues about women in religious and social terms were mentioned. While dealing with the determined subjects, the criticisms directed to the author, if any, were mentioned in the relevant places. In addition, where deemed necessary, the opinions of the ulema on the subject were included.

First of all, after giving a brief summary of the criticisms directed to Ghazali on Hadith and Sunnah, it was started to evaluate the narratives that were dealt with subject-centered. In this context, the narratives were discussed under three headings: those related to tafsir, fiqh and other issues. After giving place to al-Ghazali's

evaluations about the narratives he criticized, the criticisms directed to the author about these narratives were included. In addition, the views of both the previous ulema and the contemporary researchers who had worked on the narratives were also included. Due to the text-oriented approach of Ghazali to the narratives, the emphasis was placed on the text rather than the sened. In the conclusion section, Ghazali's identified views on Hadith and Sunnah and the criticisms directed to him were tried to be evaluated objectively.

Key Words: Hadith, Sunnah, Khabar, Muhammed Ghazali, Criticism

Number of Pages: XII+203

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ramazan OZMEN

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **V**

İÇİNDEKİLER ..... **VII**

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ..... **X**

ÖNSÖZ ..... **XI**

GİRİŞ **1**

a) Hayatı, Kişiliği ve Fikirleri 7

b) Hocaları 11

c) Eserleri 11

1. GAZZÂLÎ'NİN HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI **20**

1.1. Sünnet ile İgili Bazı Meseleler 20

1.1.1. Sünnet'in Tanımı ve Kaynağı 22

1.1.2. Sünnet'in Önemi ve Bağlayıcılığı 24

1.1.3. Sünnet'in Vazifesi 26

1.1.4. Sünnet'in Bağlayıcılık Açısından Taksimi 27

1.2. Haber Anlayışı 32

1.2.1. Mütevâtir Haber 33

1.2.2. Âhâd Haber 34

1.2.2.1. Haber-i Vâhidin Bilgi Değeri 36

1.2.2.2. Haber-i Vâhid ile Amel Melesi ve İtikatta Haber-i Vâhidin Delil Oluşu 38

1.3. Hadis Usûlu İle İlgili Bazı Meselelere Yaklaşımı 44

1.3.1. Hadîslerin Taksimi 44

1.3.1.1. Mütevâtir Hadisler 44

1.3.1.2. Âhâd Hadisler 45

1.3.1.2.1. Sahîh Hadîs 45

1.3.1.2.2. Zayıf Hadîs 49

1.4. Sened ve Metin Tenkidi 51

1.4.1. Sened Tenkidi 54

1.4.2. Metin Tenkidi 55
1.5. Hadislerin Doğru Anlaşılması ve Yorumlanmasına Etki Eden Faktörler.....63
1.5.1. Hadislerin Kur'ân'ı Kerim Işığında Ele Alınması 696
1.5.2. Hadislerin Mütevâtir Sünnet Işığında Ele Alınması 69
1.5.3. Hadislerin Söylendiği Şartlar, Sebepler ve Amaçlar IşığındaAnlaşılması 69
1.5.4. Aynı Konu Hakkındaki Tüm Rivâyetleri Bir Araya Getirmek 75
1.5.5. Hadislerdeki Vasıta ve Gayelerin Belirlenmesi.....76
1.5.6. Hadislerdeki Hakikat ve Mecazın Tespit Edilmesi.....79
1.5.7. Sünnet'teki Âdet-İbadet Ayrımının Belirlenmesi.....83
1.6. Hadis Kaynaklarına Yaklaşımı.....85
1.6.1. Kutub-i Sitte.....86
1.6.2. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i 88
1.6.3. Münzirî'nin et-Terğîb ve't-Terhîb Adlı Eseri.....89
1.7. Kader ve Cebrile İlgili Rivâyetlere Yaklaşımı.....90
1.8. Fiten Hadislerine Yaklaşımı.....95
1.9. Kadın ile İlgili Bazı Meselelere Yaklaşımı.....102
1.9.1. Kadının Şahitliği 102
1.9.2. Kadının Diyeti.....103
1.9.3.Kadının Sosyal Hayatı.....104
1.9.4. Peçe Meselesi.....107
2. GAZZÂLÎ'NİN TENKİD ETTİĞİ BAZI HADİSLER 113
2.1. Tefsir ile İlgili Rivâyetler.....116
2.1.1. Recmin Kur'ân'dan Bir Ayet Olduğu 117
2.1.2. Yetişkin Bir Kimsenin On Defa Emzirilmesinden Dolayı Nikâhlamanın Haramlığının Kur'ân'dan Bir Ayet Olduğu 117
2.1.3. Yerzünün Yedi Günde Yaratıldığı ile İlgili Rivâyet 118
2.2. Fıkhi Rivâyetler.....119
2.2.1 Velisiz Nikâhın Olmayacağı Rivâyeti.....120
2.2.2. Kâfire Karşı Mülümana Kısas Uygulanması.....121
2.2.3. Müzik Aletleri Çalma ve Şarkı Söyleme ile İlgili Rivâyetler.....124
2.3. Diğer Bazı Rivâyetler 127
2.3.1. Yakınlarının Ağlaması Nedeniyle Ölünün Azap Göreceği Rivâyeti 127

2.3.2. Savaştan Önce Davetin Olmadığı Hakkında Bir Rivâyet 135
2.3.3. Sâk Hadisi.....142
2.3.4. İnşikâk-ı Kamer 152
2.3.5. Hadîsu'l-Mecbûb 162
2.3.6. Yahudilerin Peygamberlerinin Kabirlerini Mescit Edinmeleri.....165
2.3.7. Hz. Peygamberin Anne ve Babasının Cehennemde Olduğuna Dair Rivayetler 167
2.3.8. İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Hiçbir Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivâyeti.....170
2.3.9. Hz. Peygamber'e Sihir Yapıldığı Rivâyeti 173
2.3.10. Garanik Olayı.....178
SONUÇ.....183
KAYNAKÇA.....188
ÖZGEÇMİŞ .....
ORİJİNALLİK RAPORU .....

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.mlf.	Aynı Müellif
A.g.m	Adı Geçen Makale
A.g.t.	Adı Geçen Tez
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.y.	Aynı Yer
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
d.n.	Dipnot
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Krş.	Karşılaştır
Sade.	Sadeleştiren
Thk.	Tahkik Eden
Trs.	Baskı Tarihi Yok
Trc.	Tercüme Eden
Vd.	Ve Devamı
Ö.	Ölüm Tarihi
Y.y.	Yayın Yeri Yok

ÖNSÖZ

Muhammed el-Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnet'e Yaklaşımı (Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet Adlı Eseri Özelinde) konulu bu çalışmamızda, son dönemin önemli İslam davetçisi ve düşünürlerinden olan Gazzâlî'nin hadis ve sünnet ile ilgili görüşleri konu edinilmiştir. Gazzâlî'nin birçok İslam ülkesinde tanınması, özellikle hadis ve sünnet ile ilgili bir kitap telif etmesi, birçok eserinde bu konulara değinmesi ve ülkemizde Gazzâlî ile ilgili yeterli bir çalışmanın olmaması bizi böyle bir çalışmaya sevketmiştir.

Danışman hocam Doç Dr. Ramazan ÖZMEN'in de onayı sonrasında çalışmalarımıza başladık. Müellifin, konumuza temel teşkil eden *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet* adlı eserinin yanında diğer eserlerini de dikkate alarak öncelikle müellifin hadis ve sünnet konusundaki görüşlerini tespit etmeye çalıştık ve topladığımız bilgileri kagetorize ettik. Ardından Gazzâlî hakkında ülkemizde ve Arap dünyasında yapılan çalışmaları tespit etmeye gayret ettik. Tespit ettiğimiz çalışmalaradan konumuz ile ilgili olanları temin etmeye çalıştık. Ulaşabildiğimiz çalışmalardan, müellife yöneltilen eleştirilerin olup olmadığını, varsa temel eleştiri noktalarını tespit etmeye gayret ettik. Daha sonra, toplanan tüm bilgileri derli toplu bir şekilde sunmaya ve elimizden geldikçe tarafsız bir şekilde değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamız bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında konu, kapsam, literatür, tezin amacı ve önemi gibi hususlardan sonra müellifin, hayatı, hocaları, fikirleri ve eserleri ele alınmıştır. Birinci bölümde Gazzâlî'nin sünnetin bağlayıcılığı, sünnetin bağlayıcılık açısından taksimi, sünnetin Kur'ân nezdindeki yeri, sünnet ve Kur'ân arasındaki nesh ilişkisi, haber anlayışı, hadis usûlü ile ilgili bazı meseleler, sened ve metin tenkidi gibi hususlar ele alındıktan sonra, müellifin sünnetin doğru anlaşılması konusunda zikrettiği faktörler ile fiten, kader ve cebr konusunda gelen rivâyetlere yaklaşımına değinilmiştir. İkinci bölümde ise, Gazzâlî'ye yöneltilen eleştiriler toplu olarak özetle zikredildikten sonra müellifin tenkit ettiği bazı rivâyetler konulara göre ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmamızda ulaştığımız kanaatler ifade edilmiştir.

Çalışmamızın ilk aşamasından tamamlanmasına kadar geçen süreçte her türlü desteğini ve ilgisini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca ders döneminden itibaren kendisinden çokça yararlandığım ve tezin şekillenmesinde değerli görüş ve önerileri ile katkı sağlayan hocam Dr. Öğrt. Üyesi Arif GEZER'e, tez savunmamıza katılarak değerli görüş ve eleştirileri ile katkı sağlayan Dr. Öğrt. Üyesi Ekrem YÜCEL'e, çalışmamız hakkında bizimle fikirlerini paylaşan Doç. Dr. Bayram KANARYA'ya ve çalışmam boyunca yardımını esirgemeyen değerli arkadaşlarım Rıdvan CENGİZ ve Şahin SÜREK'e teşekkürü bir borç biliyorum. Son olarak çalışmam süresince kendilerine yeterince zaman ayıramadığım halde beni hoşgörü ve sabırla karşılayan eşime ve çocuklarıma ayrıca teşekkür ediyorum.

Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

Ümit DEMİRTAŞ

Elazığ/ Aralık-2020

GİRİŞ

Çalışmanın Önemi ve Mahiyeti

Bu çalışmamızda 20. yüzyılın önemli mütefekkir ve davetçilerinden olan Mısırlı Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö.1996) Hadis ve Sünnet'e Yaklaşımı-Nebevi Sünnet adlı eseri özelinde- konu edinilmiştir. Muhammed Gazzâlî; İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve yaşanmasını kendisine dert edinmiş bir dava adamıdır. Müslümanların yaşadıkları parlak dönemlerden sonra gerilemelerinin sebeplerini inceleyen Gazzâlî, günümüzde Müslümanların karşılaştıkları bireysel ve toplumsal problemlere çözüm arayarak daha önce yaşadıkları parlak dönemlerine kavuşmaları için mücadele eden bir şahsiyettir. Bu nedenle Gazzâlî gerek bireysel planda gerek kurumsal alanda gayret etmiş ve Müslümanların bu geri kalmışlıktan kurtularak çağa ayak uyduracak hatta yeni bir medeniyet kurarak çağa hâkim olmalarını sağlayacak diriliş ruhunu canlandırmak amacıyla çeşitli ülkelere seyahat etmiş, birçok konferanslar vermiş ve birçok eser telif etmiştir. Gazzâlîhem kendisinin hem de diğer Müslümanların bu çağda karşılaştıkları problemlere Kur'an ve sünnet'ten çözümler getirmeye çalışmış ve çeşitli tekliflerde bulunmuştur. Müslümanların sahip oldukları bazı yanlış dini telakkilere değinen Gazzâlî, bu durumu Müslümanların Kur'an'dan uzaklaşmalarına, rivayetleri yanlış ve eksik anlamalarına ve fikri donukluğa bağlamıştır. Özellikle Müslümanların Kur'an'ı anlamadan, sahih olup olmadıklarını bilmedikleri hatta uydurma olan birçok rivâyeti kullandıklarına dikkat çeken Gazzâlî, rivâyetlerin yanlış dini telakkilerin oluşumunda büyük rol oynadığını fark etmiş, bu durumun düzeltilmesi için kültürel mirasımızın yeniden ele alınarak gözden geçirilmesinin gerekliliğini belirtmiş ve kendisi de bizzat bu konu için çalışmalarda bulunmuştur. Müellifin özellikle– konumuza temel teşkil eden- "*Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet"* adlı eseri yayınlamasının ardından büyük yankı uyandırmış, lehinde ve aleyhinde birçok yazının yazılmasına sebep olmuştur. Eser özellikle hadisleri doğru anlayıp yorumlayamayan ve bu nedenle de İslam'ın yanlış anlaşılmasına sebep olanlara bir eleştiri mahiyetinde kaleme alınmıştır. Bu eserde çeşitli rivâyetleri eleştiren ve reddeden Gazzâli'nin kendisine de birçok eleştiri yöneltilmiştir. Gazzâlî'nin, İslam dünyasında tanınmış bir davetçi ve mütefekkir olması, doğrudan hadis ve sünnet ile

ilgili bir eser kaleme alması, birçok çalışmasında bu konulara temas etmesi ve ülkemizde konu ile ilgili ciddi bir çalışmanın olmaması bizi söz konusu çalışmaya sevk etmiştir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada meşhur bir davetçi ve mütefekkir olan ve görüşleri ile pekçok kimseyi etkileyen Gazzâli'nin hadis ve sünnet'i nasıl ele alıp yorumladığını tespit etmeyi amaçladık. Daha çok davetçi kimliğe ile ön plana çıkan Gazzâlî'nin hadis ve sünnet'e yaklaşımında farklı bir bakış açısına sahip olup olmadığının tespit edilmesi kanaatimizce önem arz etmektedir.

Çalışmamızı çok yönlü olan düşünürümüzün hadis ve sünnet ile ilgili görüşlerini tespit etmekle sınırlandırdık. Zorunlu olmadıkça diğer görüşlerine değinmemeye çalıştık. Bununla beraber Gazzâlî'nin hadis ve sünnet ile ilgili görüşleri farklı çevrelerce farklı şekilde algılanmıştır. Kimilerince görüşleri savunulurken bazı kesimler tarafından ise tepki ile karşılanmıştır. Hatta bazı aşırı kimseler tarafından Gazzâlî sünnet inkârcısı olarak kabul edilmiş ve bu nedenle çok sert eleştirilere maruz kalmıştır. Biz de Gazzâlî'nin hadis ve sünnete yaklaşımını ele alırken ulaşabildiğimiz kadarıyla müellife yöneltilen eleştirileri tespit etmeye gayret ettik. Elimizden geldiğince bu konuda tarafsız kalmaya ve objektif olarak değerlendirmelerde bulunmaya çalıştık.

Araştırmanın Sorunsalı

Çalışmamızda birtakım zorluklarla karşılaştığımızı ifade etmeliyiz. Öncelikle, her ne kadar çalışmamızda müellifin *Nebevi Sünnet* adlı eseri temel alınmışsa da müellifin kimi eserlerinde de hadis ve sünnet konularına temas etmesinden dolayı söz konusu eserlerine de müracaat edilmiştir. Ancak müellifin hadis ve sünnete dair görüşlerini sistematik bir şekilde ele almadığı belirtilmelidir. Bu durum, müellifin görüşlerinin tespit edilmesinde bazı zorluklara sebep olmanın yanı sıra bazı durumlarda tekrara düşmeyi de zorunlu kılmıştır. Ayrıca müellifin aynı konu hakkında bazen farklı açıklamalarda bulunması, söz konusu meseleye yaklaşını tespit etmede ve kimi değerlendirmelerde bulunmada zorluklara yol açmıştır. Özellikle müellifin âhâd haber konusuna yaklaşımı ve sahih hadisi nasıl tanımladığı incelenirken birtakım zorluklarla karşılaştığımızı belirtmeliyiz.

Çalışmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızda, müellifin *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet* adlı eseri temel alınmıştır. Söz konusu eser, aynı zamanda Gazzâlî'nin hadis ve sünnet konusunu ele aldığı temel eseridir. Bununla beraber müellif, başka eserlerinde de hadis ve sünnet konusuna değinmiştir. Bazı eserlerinde ise hadis ve sünnet konusu için müstakil bölümler oluşturmuştur. Müellifin başka eserlerinde farklı görüşler dile getirip getirmediği ve zamanla görüşlerinin değişip değişmediğinin tespit edilmesi önem arz etmektedir. Bundan dolayı müellifin, hadis ve sünnete dair görüşleri tespit ederken temel aldığımız *Nebevi Sünnet* adlı eserinin yanında farklı kitaplarda bulunan görüşlerini tespit etmeye de özen gösterdik. Gazzâlî'nin farklı eserlerinde bulunan görüşlerini tespit ettikten sonra, söz konusu görüşlerini kategorize derek sunmaya gayret ettik. Ardından tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis ve sünnet konusundaki görüşlerinden dolayı kendisine yöneltilen eleştirilere yer verdik. Gazzâlî'in bazı görüşlerinden dolayı sünnet münkiri olarak itham edildiği ve çok sert eleştirilere maruz kaldığı göz önüne alındığında kendisine yöneltilen eleştirilerin tespit edilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca Gazzâlî'nin görüşleri tespit edilirken gerekli görülen yerlerde konu ile ilgili hem temel kaynaklara hem de son dönemlerde yapılan çalışmalara da değinmeye çalıştık.

Gazzâlî'nin hadîs ve sünnete dair görüşlerini tespit ederken "*es-Sünnet'ün-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs (Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet)* adlı eseri yanında*; Türâsüna'l-Fikrî fî Mîzâni'ş-Şer' ve'l-Akl (Düşünce Mirasımız-Eleştirel Bir Yaklaşım), Keyfe Neteâmelu me'al-Kur'ân'i'l-Kerîm (Kur'ân'ı Anlamada Yöntem), Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn (İslam Kültür Birliğinin Esasları), Keyfe Nefhemu'l-İslâm (İslam'ı Nasıl Anlamalıyız), Müşkilât fî Tarîki'l-Hayâti'l-İslamiyye (İslami Hayat ve Sorunları), Leyse Mime'l-İslâm, et-Tarîk min Hunâ, Fıkhu's-Sîre, Kazâifu'l-Hak, el-Hakku'l-Mur, el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muatale,* eserlerinden istifade ettik. Bununla beraber gerekli görüldükçe diğer eserlerine de müracaat ettik.

Literatür

Gazzâlî ile ilgili yapılan çalışmalara bakınca bunların daha çok Arap dünyasında olduğu görülmektedir. Ülkemizde ise Gazzâlî ile ilgili akademik alanda ciddi bir araştırma bulunmamakla beraber müellifin yaklaşık on beş eseri dilimize

kazandırılmıştır. Dilimize kazandırılan eserler hakkında daha sonra bilgi verileceğinden dolayı burada konu ile ilgili açıklamalarda bulunulmamıştır.

Ülkemizde Gazzâlî ile ilgili akademik alanda yapılan ve tümü makale düzeyinde olan çalışmalar şunlardır: Mustafa Karataş, "*Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnet'e İlişkin Görüşl*eri", Zekeriya Güler, *Muhammed el-Gazzâlî ile–Mülâkat ve Mülâhazât-,* Abdullah Hikmet Atan, *Muhammed Gazzâlî,* Şahin Güven, *Muhammed Gazali ve et-Tefsîru'l-Mevzûî lî Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm İsimli Eserindeki Tefsir Metodu.* Sayılan bu çalışmalar dışında Muhammed İmâre tarafından Diyanet İslam Ansiklopedisinde yer alan "Muhammed Gazzâlî" maddesi veel-Muslimûn Gazetesinin Gazzâlî'nin*Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*adlı eseri üzerine çıkan ihtilafları çözüme kavuşturmak amacıyla aralarında Gazzâlî'nin de bulunduğu on üç Ezherli âlimden oluşan ve Mehmet Görmez tarafından "*Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum*" adıyla dilimize kazandırılan açık oturum Türkçe kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bunlar arasında Mustafa Karataş'ın çalışması doğrudan konumuzla ilgili olmakla beraber bir makale düzeyinde olması nedeniyle Gazzâlî'nin görüşlerini yeteri kadar yansıtamamaktadır. Karataş'ın çalışmasına baktığımızda Gazzâlî'nin görüşlerini detaylı bir şekilde ele almadığı, görüşlerini aktarmakla yetindiğivemüellife yöneltilen eleştirilere yer vermediği görülecektir. Ayrıca Gazzâlî'nin reddettiği rivayetleri ele almadığı gibi rivayetler hakkında-iki hadis hariç- herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı görülecektir. Zekeriya Güler'in çalışması ise Gazzâlî ile yapılan bir görüşmenin yazıya dökülmüş hali olup yaklaşık 7 sayfadan oluşmaktadır. Güler'in kendi beyanına göre söz konusu görüşmenin yapıldıktan 12 yıl gibi uzun bir süre sonra yazıya geçirilmesi ve ses kayıtlarında yaşanan bazı teknik sorunlardan dolayı kimi ifadelerin anlaşılmaması hasebiyle Gazzâlî'nin görüşleri özet olarak nakledilmiş ve görüşlerinin tespit edilmesinde özellikle müellifin *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet* adlı eserinden faydalanılmıştır. Güler'in çalışması, Gazzâlî'ye yöneltilen bazı soru ve cevaplardan oluşmaktadır. Gazzâlî'ye tevcih edilen sünnet ve hadis ile ilgili soruya Gazzâlî'nin verdiği cevabın özetle zikredilmesi ve bazı değerlendirmeler konumuz ile alakalı olması açısından önemlidir. Abdullah Hikmet Atan'ın çalışması ise Gazzâlî

hakkında genel bir bilgi verme amacına matuf olup 4 sayfadan oluşmaktadır. Gazzâlî'nin hadis ve sünnet konusuna yaklaşımı ile ilgili verdiği kısa bilgi konumuz ile doğrudan alakalı olan kısmını oluşturmaktadır.

Arap dünyasında yapılan çalışmalara gelince bunların bir kısmı Gazzâlî'yi savunmaya bazıları da eleştirmeye yöneliktir. Bununla beraber orta yolu takip eden çalışmalar da yapılmıştır. Abdulmecîd Muhammed Abdullatîf tarafından *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, Süleyman b. Fehd el-Avde tarafından *fî Hivârî'l-Hâdî mea Muhammed Gazzâlî*, Rebî b. Hâdî el-Medhalî tarafından *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî mine's-Sünneti ve Ehlih ve Nakd be'di Ârâih*, Eşref b. Abdu'l-Maksûr tarafından *Cinâyetu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî ale'l-Hadis ve Ehlih*, Muhammed Celal Kişk tarafından *es-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî beyne'n-Nakdi'l-Âtib ve Medhi'ş-Şâmit,* Ebû İshâk el-Huveynî tarafından, *Semtu'l-Lâlîfi'r-Red alâ eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, adında kitaplarkaleme alınmıştır. Söz konusu eserler daha çok Gazzâlî'yi eleştirmeye yöneliktir. Özellikle Abdulmecîd Muhammed Abdullatîf tarafından *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm* ile Rebî b. Hâdî el-Medhalî tarafından *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî mine's-Sünneti ve Ehlih ve Nakd be'di Ârâih* adlı çalışmaların Gazzâlî'ye yönelik tenkitlerinde aşırıya gittiği görülmektedir. Eşref b. Abdu'l-Maksûr tarafından kaleme alınan *Cinâyetu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî ale'l-Hadis ve Ehlih* adlı çalışmaya ulaşamamakla birlikte eserin adından ve Rebî Hâdi el-Medhâlî'nin takdiminden hareketle söz konusu eserin tenkit temelli olduğu kanaatindeyiz. Süleyman b. Fehd el-Avde tarafından kaleme alınan *fî Hivârî'l-Hâdî mea Muhammed Gazzâlî* adlı çalışmanın zikredilen diğer eserlere göre daha mutedil olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Yusuf el-Karadâvî tarafından *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî kemâ Areftuhû Rıhlete Nisfi Karn,* Ahmed Hicâzî es-Sekâ tarafından *Def'u'ş-Şübühât ani'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî,* Muhammed İmâre tarafından *es-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî: el-Mevkiu'l-Fikrî ve Meâriku'l-Fikriyye,* adında eserler elif edilmiştir. Karadâvî'nin çalışmasında ortayolu takip ettiği özellikle ifade edilmelidir. İmâre'nin söz konusu eseri de aynı kategoride değerlendirilebilir. Ahmed Hicâzi es-Sekâ'nın çalışmasına ise ulaşamadığımızı belirtmeliyiz. Ayrıca Âmir en-Neccâr tafından *Nezarât fi Fikri'l-Gazzâlî,* Muhammed Şelebî tarafından *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî ve Me'reketu'l-*

Mushaf adıyla kitaplar telif edilmiştir. Ayrıca konumuzla doğrudan ilgili olan ve Muhammed Seyyid Ahmed Şetâhe tarafından hazırlanan *Mevkifu'd-Dâ'iyeti'l-Kebîr eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî mine's-Sünneti'n-Nebeviyye (Ard ve Nakd)* adlı doktora tezine tüm çabalarımıza rağmen ulaşamadığımızı ifade etmeliyiz.

Gazzâlî hakkında telif edilen ancak konumuz ile doğrudan ilgili olmayan ve kendilerine ulaşamadığımız bazı çalışmalara da işaret etmekte fayda görüyoruz. Bunlar; Mecdî Abdulmu'tî el-Betal tarafından *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî ve Hasâdu Nisfi Karn*[1], Ammar Ceydel tarafından *Menhecu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fi't-Tecdîd ve'l-Islâh, Devru'-ş-Şeyh el-Gazzâlî fî Terşîdi'l-Vâki'i'l-İslâmî*[2], Abdulhalîm Uveys tarafından *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî: Târîhuhu ve Cuhûduhû ve Âraûh*[3], Mes'ûd Felûsi tarafından *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî Râidu Menheci't-Tefsîri'l-Mevdûî fî Asri'l-Hadîs,*[4] Mahmûd Abduh tarafından *Muhammed el-Gazzâlî Dâiyetu'n-Nehdâti'l-İslâmiyye*[5] *ve* Muhammed Yunus tarafından *Terübetü'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fî Tecdîdi'l-Fikri'l-İslamî* adındakitaplar telif edilmiştir.

Ayrıca yine konumuz ile doğrudan ilgili olmamakla beraber, Kuveyt Üniversitesin'nde Abdullah Abdulaziz ez-Zâhil tarafından *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî ve Eseruhû fi'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*[6] ve Cezayir Üniversitesi'nde *el-Fikru's-Siyâsî inde'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî* adlı yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır. Bunun yanında yine Cezayir'de Hadif Mustafa tarafından *Fıkhu's-Süneni'l-İlâhiyye ve Eseruhu fi'd-De'veti'l-İslâmiyye: Dirâse fî Fikri'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*[7] adlı doktora tezi hazırlanmıştır.

Zikredilen tüm bu çalışmaların yanında Amman'da 1996 yılındaGazzâlî'nin anısına *el-Atâu'l-Fikri li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî* adıyla bir sempozyum

---

[1] Mecdî Abdulmu'tî el-Betal, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî ve Hasâdu Nisfi Karn*, Dâru'n-Neşr, Kahire, 2007.
[2] Ammar Ceydel, *Menhecu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fi't-Tecdîd ve'l-Islâh, Devru'-ş-Şeyh el-Gazzâlî fî Terşîdi'l-Vâki'i'l-İslâmî,* Dâru'l-Yemen li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lâm, Cezayir, 2004.
[3] Abdulhalîm Uveys, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî: Târîhuhu ve Cuhûduhû ve Âraûh,* Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1421/2000
[4] Mes'ûd Felûsi, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî Râidu Menheci't-Tefsîri'l-Mevdûî fî Asri'l-Hadîs,* Dâru'l-Vefâli't-Tibâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 1421/2000
[5] Mahmûd Abduh, *Muhammed el-Gazzâlî Dâiyetu'n-Nehdâti'l-İslâmiyye,* Merkezu'l-Hadâra li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, Beyrut, 2009.
[6] Menâhil, Abdullah Abdulaziz ez-Zâhil, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî ve Eseruhu fi'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye,* (Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi), Cezayir, 1420/1999
[7] Mustafa, Hadif, *Fıkhu's-Süneni'l-İlâhiyye ve Eseruhu fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye: Dirâse fî Fikri'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî,* (Doktora Tezi, Batna Üniversitesi), Cezayir, 2012/2013.

düzenlenmiştir. Ayrıca el-İslamiyyetu'l-Ma'rife Dergisi de 1997 yılında derginin yedinci sayısını Muhammed el-Gazzâlî özel sayısı olarak yayınlamıştır. Sempozyumda konumuzla doğrudan ilgili bulunan tebliğlerin ve dergide yayımlanan makalelerin isimlerini burada zikr etmeyi gerekli görmedik.

Sayılan tüm bu çalışmaların yanında Gazzâlî'nin hadis ve sünnet ile ilgili görüşlerini tespit ederken gerekli görülen yerlerde konu ile ilgili hem temel kaynaklardan hem de son dönemlerde yapılan çalışmalardan istifade ettik.

a) Hayatı, Kişiliği ve Fikirleri

Muhammed el-Gazzâlî[8] es-Sekâ22 Eylül 1917 (5 Zilhicce 1335) yılında Mısır'ın Buhayra vilayetine bağlı Neklal'ineb köyünde doğdu. Babası tasavvufu ve mutasavvıfları seven ve onlara saygı gösteren biriydi. Gazzâlî'nin belirttiğine göre babası rüyasında İmam Gazzâlî'den aldığı telkin ve işaret üzerine kendisine Muhammed Gazzâlî ismini vermiştir.[9] Fakir ve mütedeyyin bir ailede büyüyenGazzâlîyedi kardeşten en büyüğüdür.[10] İlköğrenimine köyünde başlayan Gazzâlî, 10 yaşında Kur'ân'ı ezberler.[11]Ailesinin İskenderiye'ye taşınmasından sonra Ezher'in ilköğretim kısmına kaydolur ve 1923 yılında İlköğretimini bitirir. Ardından Ezher'in lise kısmına kaydolur ve oradan da 1937 yılında mezun olur.[12] Lisans öğrenimini Ezher'in Usûli'd-Dîn fakültesinde 1941 yılında tamamlayan Gazzâlî, aynı Üniversitenin Davet ve İrşad bölümünde lisansüstüeğitiminedevam eder ve 1943 yılında yüksek lisansını tamamlar.[13] Eğitimini tamamlamasının ardından Atebetü'l-Hadra Camiinde İmam Hatip olarak görevine başlar. 1937 yılında İskenderiye'de Hasan el-Bennâ ile tanışan Gazzâlî, imamın vefatına kadar bu teşkilata devam

[8] Müellifin Türkçe'yeçevririlen eserlerinde ismi "Gazâlî" şeklinde tek "z" ile yazılmıştır. Ancak gerek Diyanet İslam Ansiklopedisinde yazılan iki maddede gerekse de bazı makalelerde "Gazzâlî" şeklinde yazılmıştır. Biz de çalışmamızda Diyanet İslam Ansiklopedisini esas alarak Gazzâlî olarak yazmayı tercih ettik. Söz konusu maddeler için bkz., İmâre, Muhammed, "Muhammed el-Gazzâlî", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 531; Gânim, İbrahim el-Beyyûmî, "Hasan el-Bennâ", *DİA*, Ankara, 1997, XVI, 307-310.

[9] Gazzâlî, Muhammed, *Hutabu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fî Şuûni'd-Dîn ve'l-Hayat,* (haz. Kutub, Abdulhamîd Kutub) Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, 1988, I, 13; Meczûb, Muhammed, *Ulemâ ve Mufekkirûn Araftuhum*, Dâru'ş-Şevâf, Kahire, 1992, I, 65; İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", *DİA*, XXX, 531.

[10] İmâre, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, Dâru's-Selâm, Kahire, 1430/2009, 29.

[11] Gazzâlî, *Hutabu'ş-Şeyh*, 13; İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 29.

[12] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX , 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 29.

[13] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 30.

eder.[14]Hasan el-Bennâ'nın 1949 yılında şehit edilmesinin ardından teşkilatın başına kimin getirileceği ile ilgili yaşanan çalkantıdan sonra liderliğe Hasan el Hudeybî getirilir. Ancak başlangıçta Hasan el-Hudeybî'nin liderliğini kabul eden Gazzâlî,[15] Aralık 1953 yılında Hudeybî'nin yerine geçme teşebbüsünden dolayı İhvân-ı Müslimîn teşkilatının kurucu üyeliğinden uzaklaştırılır.[16] İhvân-ı Müslimin teşkilat üyelerinin tutuklandığı 1949 yılında Gazzâlî de Tur hapishanesinde yaklaşık bir yıl kadar tutuklu kalır.[17] 1965 yılında ise Seyyid Kutup hakkında yapılan bir tahkikat sonucunda İhvân-ı Müslimin aleyhine ifade vermeyi reddettiği için tekrar Tur hapishanesinde bir yıla yakın hapis yatar.[18]"*1962'de Mısır'da Cemal Abdünnasır'ın liderliğinde iktidarda bulunan Mısır Sosyalist Partisi'nin Halk Güçleri Milli Toplantısı'nda açıkladığı İslami fikirlerinden ötürü liberal ve sol görüşlü gazetelerde ağır tenkitlere uğrarken başta Kahire olmak üzere Mısır'ın çeşitli şehirlerinde halk tarafından büyük destek görür ve lehinde gösteriler yapılır."*[19] Bu sıralarda Gazzâlî, Vakıflar Bakanlığına bağlı Camiler Müfettişliği, Camiiler müdür yardımcılığı ve müdürlüğü görevinde bulunur ve ayrıca Ezher Camiinde de uzun bir dönem vaizlik yapar.[20] Abdulhalim Mahmud'un Vakıflar Bakanlığı döneminde, Gazzâlî 1971 yılında Davet ve İrşad Daire Başkanlığına getirilir.[21]Ayrıca Abdulhalim Mahmud'un talebi üzerine Amr b. As Camiinde hatiplik görevini üstlenir.[22] Yıkılmaya yüz tutmuş bu mescidi öğrencileri ile kısa bir sürede yenileyen Gazzâlî, birkaç cuma geçmeden söz konusu mescidin dolup taştığını ve insanların Kahire'nin dışından buraya namaza geldiğini ifade eder.[23]1974 yılında Mısır Medeni Kanununda yapılan değişikliklere Muhammed Ebû Zehrâ ile beraber karşı çıkan Gazzâlî, sürdürdüğü Davet ve İrşad

[14] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX , 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 31; Meczûb, *Ulema' ve Mufekkirûn*, I, 267.
[15] Karadâvî, Yusuf, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî Kemâ Araftuhû Rıhlete Nısfî Karn*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut, 1420/2000, 39 vd.
[16] Atan, Abdullah Hikmet, "Muhammed Gazzâlî", *İlam Araştırma Dergisi*, II, 1, 1997, 203; Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 39 vd.
[17] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 31.
[18] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 31.
[19] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 31-32.
[20] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 531; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 30-31.
[21] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532.
[22] Alvânî, Tâhâ Câbir, "Şeyhunâ Muhammed el-Gazzâlî Rahimehullah ve Safahât min Hayâtih". *İslamiyyetü'l-Ma'rife*, Selangor, 1417/1997, II/7 (Muhammed Gazzâlî özel sayısı), 13-14.
[23] Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî", 13-14.

Daire Başkanlığı görevinden alınır.[24] Dönemin Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat, Gazzâlî'nin söz konusu kanuna karşı muhalif olmasından ötürü Amr b. As camiinde yaptığı vaazlarda-ki Gazzâlî o dönemde tefsir dersleri yaptığını ve Nisa sûresine kadar geldiğini belirtiyor- kanun aleyhinde beyanatta bulunacağı düşüncesiyle onu bu görevinden uzaklaştırır.[25]Bu dönemde rejimle ters düşen Gazzâlî Mısır'dan ayrılma kararı alır. Bu süre zarfında (1974-1981) Suudi Arabistan Ummü'l-Kurâ Üniversitesinde hocalık yapan Gazzâlî,[26] aynı zamanda birçok Suudi gazete ve dergide yazılar yazıp radyo programları yapar.[27]Enver Sedat'ın ölümü üzerine 8 Mart 1981 yılında Mısır Vakıflar Bakanlığı Başkan Yardımcılığına getirilen Gazzâlî,[28] devletin İsrail'e karşısulh politikasını benimsemediği için bu görevinden istifa eder.[29]Gazzâli 1982-1985 yılları arasında Katar'daki Üniversitede misafir hoca olarak görev yapar.[30] 1985-1988 yılları arasında Cezayir Emir Abdulkadir Üniversitesinin hem kurucusu hem de akademik kurul başkanlığı görevini yürütür.[31]Hayatının son yıllarında Kahire'deki el-Meclisü'l-ilmî li'l-Ma'hedi'l-Âlemi li'l-Fikri'l-İslamî adlı müessesenin başkanlığını üstlenir. 9 Mart 1996 yılında Riyad'da katıldığı bir toplantı esnasında vefat eden Gazzâlî, Medine'deki cennetü'l-bâkî kabristanına defnedilir.[32]

İslam âleminin "1. *Dünya savaşından sonra içine düştüğü ağır toplumsal şartlar, dini ve siyasi akımların bütünleşmesi ve hilafetin kaldırılması gibi hususlar Gazzâlî'nin kişiliğinin oluşmasında etkili olmuştur."*[33]Gazzâlî'nin *"Mısır toplumunun geçirmekte olduğu manevi ve fikri buhrana dair gözlemleri dikkate alındığında baştamısır olmak üzere İslam dünyası için bir ıslah projesi çerçevesinde fikirlerini sunmayı hedeflediği anlaşılmaktadır."*[34] Mısır haricindeki Arap ve İslam ümmetinin durumuna erken yaşlardan itibaren şahit olan Gazzâlî,[35] eserlerini bu minval üzere

[24] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 32; Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî", 14.
[25] Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî", 14.
[26] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 32; Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî", 14.
[27] Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî", 14.
[28] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532.
[29] İmâre, *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 32-33.
[30] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 33;
[31] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 33.
[32] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikri ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 39.
[33] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532.
[34] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532.
[35] İmâre, *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye,* 33.

kaleme alır. 1970'li yıllardan itibaren şöhreti İslam dünyasına yayılmaya başlayan Gazzâlî, birçok ülkeyi ziyaret edip İslam daveti ile ilgili toplantılara katılır ve konferanslar verir.[36] Batı hayranlığı ve taklitçiliğini destekleyen çevrelere ve 23 Temmuz 1952 inkılâbı öncesi İngiltere sömürgeciliğine karşı tavır alan Gazzâlî, söz konusu inkılâbın ardından Batının sosyal ve kültürel açıdan dinin toplumdaki etkinliğini azaltma projesine karşı büyük tepki gösterir ve tek kurtuluş çaresinin İslam'ın temel değerlerine dönmek olduğunu savunur.[37]

Gazzâlî'ye göre İslam dünyasının yozlaşmasının temel sebepleri; "*mezhep kavgaları, siyasi bunalımlar, yöneticilerin ihmal, gaflet ve batı taklitçiliği, ilim erbabının faydasız tartışmalarla uğraşıp gereken içtihadı yapmamaları, Müslümanlar arasındaki çıkar çatışmaları, toplumun batı hayat tarzını benimsemesi, ilim ve teknik bakımından geri kalması*" gibi hususlardır.[38]

Mısırda ortaya çıkan ihya ve tecdid hareketlerinin öncüleri arasında sayılan Gazzâlî,[39] "*dini konularda akıl ile naklin arasındaki dengenin sağlanması ve naklin anlaşılması için aklın bir esas kabul edilmesi gerektiği şeklindeki temel görüşüyle Muhammed Abduh ve Reşit Rıza'nın Menar çizgisini devam ettirirken, Kur'ân'ınSünnet'ten önce geldiği ve âhâd hadisler yerine Kur'ân'ınimâ ettikleri ile amel edilmesi görüşünü tercih etmekle İbn Teymiyye ekolünü benimsediği görülmektedir.*"[40] Bununla beraber Gazzâlî, kendi görüşünü re'y ve eser arasında bir dengeye oturtur.[41] Müceddid ve müçtehid olarak da kabul edilen Gazzâlî'nin hiç kuşkusuz en bariz sıfatı davetçiliğidir.[42]

İlmi kişiliği ile şöhret bulan Gazzâlî'yeEzher'inMecmau'l-Buhûsi'l-İslamiyye, Ürdün'ün Mecmau'l-MelîkliBuhûsi'l-Hadâreti'l-İslamiyye, Washington el-Ma'hedu'l-İlmî li'l-Fikri'l-İslâmî ve Kuveyt'te bulunan el-Hey'etü'l-Hayriyye el-

[36] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532.
[37] İmâre, "Muhammedel-Gazzâlî", XXX, 532.
[38] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532.
[39] Görmez, Mehmet, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", *İslami ArştırmalarDergesi,* V, 2, 1991, 111.
[40] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 34.
[41] İmâre, *el-Mevkıu'l-Fikîve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 34.
[42] Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 57; a.mlf., "el-Gazzâlî Reculu'd-Da've", *el-Atâu'l-Fikrî li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, (Editör: Fethî Hasan Melkâvî), Amman, 1417/1996, 210.

İslâmiyye el-Âlemiyye gibi ilmi ve fikri müesseler tarafından üyelikler verilmiştir.[43] Ayrıca Gazzâlî'ye bazı devlet nişan ve ödülleri de verilmiştir. Belirtilen ödül ve nişanlar şunlardır:

1. Cezayir Visâmu'l-Emîr Şeref Madalyası (1988)

2.Suudi Arabistan Kral Melik Faysal Ödülü (1989)

3.Cezayir İmtiyaz Ödülü (1991)

4.Mısır Devlet Takdir Ödülü (1991)

5.Mısır Yılın Düşünür Ödülü (1991)

b) Hocaları

Ezher Üniversitesinde okuduğu dönemde üniversitenin önemli hocalarından Mahmut Şeltut ve Abdulaziz Zerkânî gibi hocalardan eğitim alır. Ayrıca Muhammed Ebû Zehrâ[44] ve Mustafa ez-Zerkâ[45] da hocaları arasındadır. Gazzâlî'nin kendi ifadesine göre lise yıllarında İbrahim el-Garbâvi ve Abdulaziz Bilal'ın, Üniversite yıllarında ise Mahmut Şeltut ve Abdulaziz Zerkânî'nintesirinde kalmıştır.[46] Ancak Gazzâlî'yi kişiliği ve düşünceleri ile en çok etkileyen hiç kuşkusuz Hasan el-Bennâ'dır.[47]Gazzâlî'nin eserlerini okuyan bir kimse Hasan el-Bennâ'nın Gazzâlî üzerindeki tesirini açıkça görür.

c) Eserleri

Gazzâlî'nin yazım hayatı üniversite yıllarında başlar. O zaman Hasan el-Bennâ'nın daveti üzerine haftalık yayınlanan İhvân-ı Müslimîn dergisinde yazmaya başlar. Karadâvî, Gazzâlî'yi söz konusu dergide yazdığı yazılarından tanıdığını ve Gazzâlî'nin düşünce ve üslubundan etkilendiğini ifade eder.[48] Gazzâlî, Hasan el-Bennâ'nın İhvân dergisinde yazdığı yazılardan memnuniyet duyduğunu ve üslubunu

[43] İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", XXX, 532; a.mlf., *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 39.
[44] Gazzâlî, Muhammed*, Düşünce Mirasımız: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2013, 162.
[45] Gazzâlî, Muhammed, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevî Sünnet*, (Çev.: Ali Özek), Ekin Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2014, 32.
[46] Gazzâlî, *Hutabu'ş-Şeyh*, 14.
[47] Gazzâlî, *Hutabu'ş-Şeyh*, 14; Meczûb, *Ulemâ ve Mufekkirûn*, I, 267; Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 27; Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî", 9-10.
[48] Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 14 vd.; Atan, Abdullah Hikmet, "Muhammed Gazzâlî", 206.

beğendiğini belirterek kendisini yazmaya teşvik ettiğini söyler.[49] Çocukluğunun en bariz yönünün çok okumak olduğunu belirten Gazzâlî, her alandan okumalar yaptığını belirtir. Müslüman bir davetçi için çok yönlü bir okuma ve kültür birikiminin gerekli olduğunu ifade eden Gazzâlî, bunun doğru ve sağlıklı bir anlayış için gerekli olduğunu söyler.[50] Gazzâlî'nin bu çok yönlü birikimi hiç kuşkusuz telifatında açıkça görülmektedir. Birçok alanda eser kaleme alan Gazzâlî'nin eserlerini biri içe diğeri dışa dönük olmak üzere temelde iki kategoride telif ettiği söylenebilir. Bunlardan birincisi İslam'ın doğru anlaşılmasına yönelik, diğeri ise İslam'a yapılan eleştirilere diğer bir ifade ile öteki fikir akımlarına karşı İslam'ı savunmaya yöneliktir.

Gazzâlî, mali despotizm ve ictimai haksızlığa karşı İslam'ın adaletini birçok eserinde dile getirir. Bu bağlamda Gazzâlî; *el-İslâm ve'l-Evdâu'l-İktisâdiyye, el-İslâm ve'l-Menâhicu'l-İştirâkiyye, e1-İs1amü'1-Müfterâa1eyhi Beyne'ş-Şuyu'iyyîn ve 'r-Re'sima1iyyin ve el-İslam fi Vechi'z-Zahfi'l-Ahmer* gibi eserlerinde bu konuyu ele alır.

Siyasi istibdada karşı İslam şûrâsını savunan Gazzâlî, *el-İslâm ve'l-İstibdâdu's-Siyâsî, Hukûku'l-İnsân beyne Teâlîmi'l-İslâm ve İ'lâni'l-Ümemi'l-Müttehide* eserlerinde bu konuyu ele alır. Batı hegemonyası, Laisizm, Materyalizm, Ateizm ve Batılılışmaya karşı, *Min Hunâ Na'lem, Difâ' 'ani'l-'akîde ve'ş-Şerî'a dıdda Metâini'l-Musteşrikîn, el-Ğazvu's-Sekâfî Yemteddu fî Ferâğînâ, Mustekbelu'l-İslâm Hârice Ardih ve Keyfe Nufekkiru fi*h ve *Sayhetu Tahzîr min Duâti't-Tens*îr vb. eserlerini telif eder. Taklîd ve fikri/akli donukluğa karşı *Düsturu'l-Vahdeti's-Sekafiyye beyne'l-Müslimîn, es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs, Türâsüna'l-Fikri fi Mîzâni'ş-Şer' ve'l-Akl ve Kadâya'l-Mer'e beyne't-Tekâlîdi'r-Râkide ve'l-Vâfide* çalışmalarını, İslam Düşüncesinin ıslahına yönelik *Huluku'l-Müslim, Âkîdetu'l-Müslim, Ceddid Heyâtek, Fıkhu's-Sîre, Keyfe Nefhemu'l-İslâm, el-Cânibu'l-âtıfî mine'l-İslâm, Nezarât fi'l-Kur'ân* ve *Keyfe Neteâmelu mea'l-Kur'ân* gibi onlarca eser kaleme alır. Buraya kadar Gazzâlî'nin bazı konular ile ilgili yazdığı eserlerine yer yerdik. Aşağıda müellifin tüm eserleri

[49] İmâre, *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 31.
[50] Gazzâlî, *Hutabu'ş-Şeyh*, 13-14.

(yukarıda sayılanlar da dâhil) zikredilecek ve gerektikçe eserler hakkında açıklamalar da bulunulacaktır.[51]

1. *el-İslâm ve'l-Evdâu'l-İktisâdiyye*, Dâru's-Sahve, 7. baskı, Kahire, 1987, 214 sayfa, (ilk baskı 1947)
2. *el-İslâm ve'l-Menâhicu'l-İştirâkiyye,* Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, 1960, 270 sayfa
3. *e1-İs1amü'1-Müftera 'a1eyhi beyne'ş-Şuyû'iyyîn ve'r-Re'sima1iyyin,* Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. baskı, Kahire, 1950, 187 sayfa.
4. *el-İslâm ve'l-İstibdâdu's-Siyâsî*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 3. baskı, 1984, 227 sayfa.
5. *Min Hunâ Ne'lem,* Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, 6. baskı 1965, 243 sayfa. Eser Halid Muhammed Halid'in*MinHunâNebde* eserine reddiye olarak yazılmıştır. İsmail RacîFarukî tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.
6. *Teemmülât fi'd-Dîn ve'l-Hayât,* Dâru'l-Da'veti's-Sâniye, İskenderiyye, 1992, 257 sayfa. İhvân-ı Müslimîn'e ait gazete ve dergilerde yayınlanan makalelerden oluşmaktadır.
7. *Akîdetü'l-Müslim,* Dârul-Kalem, Dımeşk, 1987, 262 *sayfa*
8. *Huluku'l-Müslim,* Dârul-Kalem, Dımeşk, 6. baskı, 1987
9. *et-Taassub ve't-Tesâmuh beyne'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm: DahduŞübühât ve ReddüMüftereyât,* Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşr el-İslâmiyye, *2*.baskı, Kahire, 1993, 366 sayfa. Mısırlı Hristiyan bir yazarın İslam'a yaptığı eleştirilere cevap olarak yazılmıştır.
10. *Fıkhu's-Sîre,* Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, 1987, 498 sayfa. Eser aynı isimle Resul Tosun tarafından dilimize kazandırılmış olup Risale Yayınları tarafından basılmıştır[52]. NasuruddinElbânî tarafından kitaptaki rivâyetlertahric edilmiş ve bazılarına zayıf hükmü vermiştir.
11. *fî Mevkibi'd-Da've,* Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. baskı, Kahire, 1957, 262 sayfa. Bu eserde Gazzâlî, davetçileri duygu ve kararlılıklarını harekete

[51] Gazzâlî'nin eserleri ile ilgili detaylı bilgiye vefatından bir yıl sonra yayınlanan ve 7. Sayısını Gazzâlî özel sayısı olarak yayınlayan *İslâmiyyetu'l-Ma'rife* dergisinden ulaşılabilir. *İslamiyyetu'l-Ma'rife*, II/7, Selangor, (1417/1997).

[52] Gazzâlî, Muhammed, *Fıkhu's-Sîre*, (Çev.: Resul Tosun), Risale Yayınları, 8. baskı, İstanbul, 2016.

geçirmek, durumlarını ıslah etmek ve zayıflıkları/güçsüzlükleri ile savaşmak için eseri kaleme almıştır.

12. *Zelâmun nime'l-Ğarb,* Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, 2. baskı 1965, 343 sayfa. Mısır'da doğmuş müsteşriklere reddiye olarak yazılmıştır.
13. *Ceddid Hayâtek,* Dâru'd-Da've, Kahire, 1989, 232 sayfa. Eser Amerikalı Psikolog Dale Garnegie'nin *Üzüntüyü Bırak Yaşamaya Bak*adlı eserinde ortaya koyduğu görüşler ile İslami öğretiler arasındaki mutabakatı göstermek için kaleme alınmıştır. Eser Hüseyin Murat Arısal tarafından *Hayatını Yenile*[53] adıyla dilimize kazandırılmıştır.
14. *Leyse nime'l-İslâm,* MektebetuVehb, Kahire, 6.baskı, 1991, 262 sayfa. Eser Müslümanlar tarafından dine ilave edilen yanlış telakkileri düzetlmek amacıyla kaleme alınmıştır.
15. *es-Sekâfetu'l-İslamiyye,* Abdurrahman Habenke el-Meydâni ile ortak hazırlanan eser üniversite öğrencilerine ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Melik Suûd Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır.
16. *Min Meâlimi'l-Hakk fî Kifâhinâ'l-İslâmi'l-Hadîs,* Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, 2.baskı, Kahire, 200 sayfa.
17. *Keyfe Nefhemu'l-İslâm,* Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 1983, 218 sayfa. Eser *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*[54] adıyla Düşün yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.
18. *el-İsti'mâr Ahkâd ve Atma',* Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 3. baskı, 1983, 268 sayfa. Eserde sömürgeciliğin sebep olduğu çirkinlikler ile İslam ve Barış konuları ele alınmıştır.
19. *Nazarât fi'l-Kur'ân,* Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 6.baskı, 1986, 254 sayfa.
20. *Maallah: Dirâsât fi'd-Da've ve'd-Duât,* Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1989, eser Ezher Üniversitesi hocaları tarafından Davet ve İrşad Bölümü öğrencilerine okutulmak üzere Gazzâlî'ye yazdırılmıştır.
21. *Ma'raketü'l-Mushaf fi'l-Alemi'l-İslamî,* Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, 2. baskı, 1971, 357 sayfa.

[53] Gazzâlî, Muhammed, *Hayatını Yenile*, (Çev.: Hüseyin Murat Arısal), 2. baskı, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2017.
[54] Gazzâlî, Muhammed, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız,* Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2013.

22. *Kifâhu Dîn,* Mektebetu Vehb, Kahire, 5. baskı, 1991, 312 sayfa
23. *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale,* Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 4. baskı, 1983, 214 sayfa.
24. *Hukûku'l-İnsân beyne Teâlîmi'l-İslâm ve İ'lâni'l-Ümemi'l-Müttehide,* Dâru'd-Da've, İskenderiye, 1993, 266 sayfa.
25. *Hutabu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî: fi Şu'uni'd-Dîn ve'l-Hayât,* Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, 1980, Gazzâlî'nin bazı dergilerde yayınlanmış makalelerinden oluşmaktadır. Kutub Abdulhamid Kutub tarafından hazırlanmıştır.
26. *Nazarâtun alâ Vâkiinâ el-İslâm el-Karni'l-Hâmis el-Hicrî,* Dâru Sâbit, Kahire, 1983
27. *Hâzâ Dînunâ,* Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 1975, 213 sayfa.
28. *el-Hadîetü: Hakîkatu'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye ve Ustûrati'l-Ba'si'l-Arabî,* Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, 1977,
29. *el-Cânibu'l-Âtıfî mine'l-İslâm,* Dâru'd-Da've, Kahire, 1990, 299, sayfa. Eser *İslam'ın Manevi Boyutu*[55]adıyla dilimize kazandırılmıştır.
30. *Âlemiyyetü'r-Risâle beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*, Medine İslam Üniversitesi yayınları arasında neşredilmiştir. (1980)
31. *Difâ' ani'l-âkîde ve'ş-Şerîa dıdda Metâini'l-Musteşrikîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 1988, 259 sayfa.
32. *Rekâizu'l-Îmân beyne'l-Akl ve'l-Kalb*, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, 1979, 288 sayfa.
33. *Hasâdu'l-Ğurûr*, el-Muhtâru'l-İslâmî, Kahire, 1979, 207 sayfa.
34. *el-İslam-fi Vechi'z-Zahfi'l-Ahmer,* Mektebeu'l-Emel, Kahire, trs., *206 sayfa.*
35. *Kazâifu'l-Hakk*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Lübnan, trs., 242 sayfa.
36. *ed-Da'vetü'l-İslamiyye Testakbilü'l-Karniha'l-Hâmis Aşer,* Mektebetu Vehb, 3. baskı, 1990, 210 sayfa. İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinin talebi üzerine kaleme almıştır.
37. *Ezmetu'ş-Şûrâ fi Muctemeâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye,* Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1990

[55] Gazzâlî, Muhammed, *İslam'ın Manevi Boyutu*, (Çev.: Oktay Yılmaz), Şûrâ Yayınları, İstanbul, 1999.

38. *Fennu'z-Zikri ve'd-Duâ 'inde Hâtemi'l-Enbiyâ,* el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 3. baskı, 1980, 179. Sayfa. Eser Hamza Tekin tarafından *Hz. Peygamber'in Dua ve Zikirlerini Anlamada Yöntem*[56] adıyla dilimize kazandırılmıştır.
39. *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn*, Dâru'l-Kalem, 1987, 239 sayfa. Eser Hamza Tekin tarafından *İslam Kültür Birliğinin Esasları*[57] adıyla dilimize kazandırılmıştır.
40. *Vâki'u'l-âlemi'l-İslâmî fi Metâli'i'l-Karni'l-Hâmis Aşer,* Dâru Sabit, Kahire, 1983, 80 sayfa.
41. *Müşkilât fî Tarîki'l-Hayâti'l-İslamiyye*, Dâru'l-Beşer, Kahire, 1989, 143 sayfa. Eser Yusuf Yılmaz tarafından *İslami Hayat ve Sorunları*[58] adıyla dilimize kazandırılmış olup, Risale Yayınları tarafından neşredilmiştir.
42. *Humûmu Dâiye,* Dâru'l-Beşer, Kahire,2.baskı, 1985, 173 sayfa.
43. *Mietu Suâl ani'l-İslâm,* Dârû Sabit, 1984, 2 cilt.
44. *'İlel ve Edviye,* Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1988, 283 sayfa.
45. *Mustakbelu'l-İslâm Hârice Ardihî: Keyfe Nufekkiru fîh,* Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1984, 202 sayfa.
46. *Kıssâtu Hayât : Muktetafât min Muzekkerâti'ş-Şeyh,*
47. *SirruTeehhuri'l-Arabve'l-Muslimîn,* Dâru'r-Reyyân, 1987, 187 sayfa.
48. *et-Tarîk min Hunâ,* Dâru's-Sahve, Kahire, 1985, 160 sayfa. Kitapta geçmişte ve günümüzde dinimiz ile mevcut durumumuz arasındaki bazı paradokslara dikkat çekilmektedir.
49. *Cihâdu'd-Da've beyne Aczi'd-Dâhi'l-ve Keydi'l-Hâric,* Dâru's-Sahve, trs. 192 sayfa. Eser Hamza Tekin tarafından *Müslümanların Gerilemesi ve Düşmanların Hileleri Arasında Davet Cihadı*[59] adıyla dilimize kazandırılmıştır.

---

[56] Gazzâlî, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Dua ve Zikirlerini Anlamada Yöntem*, (Çev.: Hamza Tekin), Asalet Yayınları, İstanbul, 2018.
[57] Gazzâlî, Muhammed, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, (Çev.: Hamza Tekin), Fecr Yayınları, Ankara, 1999.
[58] Gazzâlî, Muhammed, *İslami Hayat ve Sorunları*, (Çev.: Yusuf Yılmaz), Risale Yayınları, İstanbul, 2017.
[59] Gazzâlî, Muhammed, *Müslümanların Gerilemesi ve Düşmanların Hileleri Arasında Davet Cihadı*, (Çev.: Hamza Tekin), Asalet Yayınları, İstanbul, 2018.

50. *el-Hakku'l-Murr,* Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1993, 5 cüz. Eser çeşitli güncel konulara ait kısa makalelerden oluşmaktadır.
51. *el-Ğazvu's-Sekafî Yemteddu fî Ferâğinâ,* Muessesetu'ş-Şark, Amman, 1985, 424 sayfa.
52. *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ani'l-Kerim,* Dâru's-Sahve, Kahire, 1989, 244 sayfa.
53. *Kadâya'l-Mer'e beyne't-Tekâlîdi'r-Râkide ve'l-Vâfide,* Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 5.baskı, 1994, 218 sayfa.
54. *Türâsüna'l-Fikrî fî Mîzâni'ş-Şer' ve'l-Akl,* el-Ma'hedu'l-Alemîli'l-Fikri'l-İslâmî tarafından neşredilmiştir. 4. baskı, 1996, 224 sayfa. Eser Harun Ünal tarafından *Düşünce Mirasımız: Eleştirel bir Yaklaşım*[60] adıyla dilimize kazandırılmıştır
55. *Keyfe Neteâmelu me'al-Kur'ân'i'l-Kerîm,* el-Ma'hedu'l-Alemî li'l-Fikri'l-İslâmî tarafından neşredilmiştir. 3.baskı, 1992, 236 sayfa. Eser Muhammed Gazzâlî ile Ömer Ubeyd Hasene arasındaki tartışmalı toplantının yazıya geçirilmiş halidir. Ömer Ubeyd Hasene'nin sorduğu sorulara Gazzâlî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Eser Emrullah İşler tarafından *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*[61] adıyla dilimize kazandırılmıştır.
56. *Sayhatu Tahzîr min Duâti't-Tansîr,* Dâru's-Sahve, Kahire, 1991, 155 sayfa.
57. *Nahve Tefsîrin Mevdû'iyyin li Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 2. Baskı 1996, 560 sayfa. Eser Şahin Güven ve Ekrem Demir tarafından *Kur'ân'ın Konulu Tefsiri*[62] adıyla dilimize kazandırılmıştır. Müellifin son yazdığı eseridir.
58. *Min Kunuzi's-Sünne*
59. *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs,* Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1989, 160 sayfa. Müellifin konumuzla doğrudan alakalı ve temel

[60] Gazzâlî, Muhammed, *Düşünce Mirasımız: Eleştirel Bir Yaklaşım*, (Çev.: Harun Ünal), Ağaç Yayınları, İstanbul, 2009; Ayrıca eser aynı isimle Düşün Yayıncılık tarafından da basılmıştır, İstanbul, 2016.
[61] Gazzâlî, Muhammed, *Kur'ân'ı anlamada Yöntem*, (Çev.: Emrullah İşler), Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2016.
[62] Gazzâlî, Muhammed, *Kur'ân'ın Konulu Tefsiri,* (Çev.: Şahin Güven-Ekrem Demir), Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005.

kaynağımız olan bu eser hakkında daha geniş bilgi vermek için eseri son sırada ele aldık. Hiç kuşkusuz Gazzâlî'nin sünnet inkârcısı olarak nitelenmesine sebep olan, yayımlandığı zaman büyük yankı uyandıran ve Mısır'da büyük tartışmalara sebep olan bu eser, aynı zamanda kendilerini selefi olarak tanımlayanlara karşı bir reddiye niteliğindedir. Sadece yarı resmi olan el-Ehrâm gazetesinde lehte ve aleyhte olmak üzere hakkında 30'dan fazla yazı yazılmıştır.[63] Eser Amerika'da bulunan Uluslararası İslam Düşünce Enstitüsü'nün isteği üzerine hazırlanmıştır. Müellifin tartışmalara yol açacağını bilmesinden dolayı söz konusu kurumun yıpranmaması adına Daru'ş-Şurûk tarafından yayımlanmıştır.[64] Kitabın yayımlanmasının ardından Gazzâlî ciddi tepki ve hakaretlere maruz kalmıştır.[65] Hakaretlere mazur kaldığını belirten Gazzâlî, kendisini asıl üzen şeyin sünnete hasım görülmesi olduğunu belirtir. Söz konusu tepkilerden olmuş olacak ki kitabın altıncı baskısında Kitap ve Sünnet'e bağlılığını teyit ederek kendisinin İslam cemaatine bağlı olduğunu özellikle vurgulamaktadır.[66] Gazzâlî kendisini itham edenleri saygıya davet ederken kitabı yazma amacını şöyle açıklıyor: "*Benim amacım, Sünnet'i kendisine katılmış fazlalıklardan temizlemektir. Yine benim amacım cumartesi günü ilim tahsiline başlayan, pazar günü ilmi öğretmeye koyulan, pazartesi günü üstad kesilen, salı günü ise büyük imamlara meydan okuyarak "onlar insandı bizde insanız diyen iddiacılardan İslam'ı korumaktır*".[67] Eser Ali Özek tarafından *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*[68] adıyla dilimize kazandırılmıştır.

Gazzâli, söz konusu kitabında hadis kitaplarını karıştırdıktan veya derinlemesine okuduktan sonra ilmi bakımdan İslam'ı ihata ettiğini zanneden gençlere acı gelecek bazı gerçeklerin olduğunu belirtir. Daha sonra, söz konusu kitabın "İslam'ın kabuğunu öğrenmiş ancak aslını unutmuş, vehmi selefilik adı

[63] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 100.
[64] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 100.
[65] Karadâvî, eş-Şeyhu'l-Gazzâlî, 127; İmâre, *el-Mevkıu'l-Fikrî ve'l-Meâriku'l-Fikriyye*, 27.
[66] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 17-19.
[67] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 19.
[68] Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevî Sünnet*, (Çev. Ali Özek) Ekin Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2014.

altında mezhep fıkhına savaş açan bazı şeyhler ve âlimlere ders olması temennisinde bulunarak kitabını bir nevi bu fikre sahip olanlara karşı yazdığına işaret etmektedir.[69]Söz konusu eserden dolayı çıkan ihtilafları çözmek amacıyla el-Müslimûn Gazetesi aralarında Gazzâlî'ninde bulunduğu Mısırlı on üç ilim adamının katılımıyla bir açık oturum düzenlemiştir. Söz konusu açık oturum Mehmet Görmez tarafından "Sünnet Üzerine bir Kitap ve Bir Açık Oturum"adıyla dilimize kazandırılmıştır.

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra müellifin yüzlerce makalesi bulunmaktadır.

[69] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 17.

1. GAZZÂLÎ'NİN HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI

1.1. Sünnet ile İgili Bazı Meseleler

Gazzâlî'nin sünnetin tanımı ve kaynağı hakkındaki görüşlerini ele almadan önce bir hususun belirtilmesi önem arz etmektedir. Söz konusu husus müellifin sünnet ve hadis terimlerini kullanmasına yöneliktir. Kimi zaman hadis ve sünneti eş anlamlı kullanan Gazzâlî'nin bazen iki kavram arasında ayırıma gittiği ve sünnetle Hz. Peygamber'in uygulamalarını kastettiği görülmekedir.[70]Gazzâlî'nin hadis ve sünnet kavramlarını hem aynı hem de farklı manada kullandığına dair bazı örneklerin zikredilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Müellif, Hz. Peygamber'e ittibanın gerekli oluşundan, onun mirasının bizlere intikali için sarfedilen gayretlere değindikten sonra Hz. Peygaber'den nakledilenlerin "lâfzen ve manen mütevatir olan sünnetler ve âhâd olarak nakledilen sünnetler" şeklinde iki kısma ayırır. Yukarıda Gazzâlî'den nakledilen ifadeler, müellifin hadis ve sünnet kavramlarını aynı manada kullandığını açıkça göstermektedir. [71]Ayrıca müellifin, "*nakledilen sünnetlerin kaynağından alınırken sağlam alınması esastır. Çünkü Hz. Peygamber'e nispet edilen her sünnet kabul edilebilir cisnten değildir"*[72] ifadesinden sünneti, hadis ile eş anlamlı olarak kullandığı açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan Gazzâlî'nin tenkit ettiği bir rivâyetten sonra, söz konusu rivâyetin " *Kur'an'a muhalif olmanın yanı sıra manevi tevâtür olarak hükmedilen sünnetlere de muhalif olduğunu*" ifade etmesi ve Hz. Peygamber'in babasının cehennemde olduğuna dair nakledilen hadisten sonra "eb" kelimesinin amca olarak da kullanıldığını Karadâvî'den naklettikten sonra "*Kur'ân ve sünnet arasında bir tezat meydana gelmemesi için bu yoruma biz de katılıyoruz"*[73] demesi de iki kavramı aynı manada kullandığını göstermektedir. Ayrıca Gazzâlî'nin sünneti "amelî ve kavlî sünnet"[74]

---

[70] Gazzâlî, Muhammed, *Leyse mine'l-İslâm*, Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1418/1998, 35.

[71] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39-40, krş., a.mlf., *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn*, 26 vd.; Ayrıca bkz., a.mlf., *Leyse mine'l-İslâm*, 34-35.

[72] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 38 vd.; krş. a.mlf., *Fıkhu's-Sîre (Arapça)*, Dâru'-ş-Şurûk, Kahire, trs., 31-32; a.mlf., *Leyse mine'l-İslâm*, 34-35.

[73] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 173; krş., a.mlf., *es-Sünnetü'n-Nebevîyye beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs*, Dâru'ş-Şurûk, Kahire, trs., 145. Ayrıca müellif birçok yerde söz konusu kavramları aynı manada kullanmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz., Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 41-44; a. mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 202, 205; krş., *Keyfe Nefhemu'l-İslam*, , Nahdatu Mısr, 3. baskı Kahire, 2005, 150; a.mlf., *Düşünce Mirasımız*, 338-339, 357; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 38, 86-87, 170-171, a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 33.

[74] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 171; krş., a.mlf., *es-Sünnetü'n-Nebevîyye*, 143.

şeklinde nitelemesi ve bazen sünnetin "amel"[75] yönüne vurgu yapması iki kavramı hem aynı hem de farklı manada kullandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Yukarıda iki kavramın Gazzâlî tarafından aynı manada kullanıldığını ifade ettikten sonra, belirtilen iki kavram arasında ayırıma gittiğine dair birkaç örneğe yer vermekle yetineceğiz. Gazzâlî'nin bilgi anlayış ve noksanıklarındaki kusurlarına rağmen hadis okuyanların "sünnete kötülük ettiklerini"[76] belirtmesi ve "biz kitaba ve sünnete birlikte inanırız. Yine biz kitabın asıl/birinci temel kaynak sünnetin de fer'i/ikinci temel kaynak olduğuna inanırız. Aynı zamanda biz Hz. Peygamber'den kesin olarak nakledilenlere de (hadislere) inanırız"[77] sözü iki kavram arasında ayırıma gittiğini göstermektedir. Ayrıca Gazzâlî bir rivâyetin tek başına değil, *kitap ve sünetin genelinden zihninlere yansımış intiba ışığında ele alınmalıdır"*[78] ifadesinden de iki kavramı farklı kullandığı görülmektedir. Aslında Gazzâlî'nin eserlerine bakıldığında iki kavramın bazen aynı bazen farklı kullanıldığı açıkça görülecektir. Bundan dolayı verdiğimiz örneklerin konunun anlaşılması için yeterli olduğu kanaatindeyiz.

Hadis ve sünnet kavramları her ne kadar eş anlamlı olarak kullanılsa da kanaatimizce iki kavram arasındaki inceliğe dikkat edilmesi önem arz etmektedir. Nitekim söz konusu iki kavramın eş anlamlı olarak kullanılmasının büyük problemlere yol açabileceği ifade edilerek, hadisin sünnetten daha kapsamlı bir kullanıma sahip olduğu, bu nedenle Hz. Peygamber'in hayatında bir kere dahi yapmış olduğu veya kendisinden tek bir kişinin naklettiği ve Hz. Peygamber'e nispet edilen herşeyin hadis kapsamına girdiği belirtilirken, sünnetin ise özellikle Hz. Peygamber tarafından uygulanmış ve bize kadar tevâtür yolu ile gelmiş bulunan "uygulama/amel" olduğuna vurgu yapılmıştır. Mütevâtir amel olarak nakledilen

[75] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 35; a.mlf., *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 265.
[76] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 38, krş., a.mlf., *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn*, 26.
[77] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 364; krş., a.mlf., *Türâsüna'l-Fikrî fî Mîzâni'-ş-Şer' ve'l-Akl*, Dâru'ş-Şurûk, 5. baskı, Kahire, 1424/2003, 181.
[78] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 205-206, krş., a.mlf., *Keyfe Nefhemu'l-İslâm*, 150.

sünnetin lâfzî olarak nakledilen rivâyetlerden derece itibari ile kat kat üstün olduğu ifade edilmiştir.[79].

Hadis ve sünnet kavramlarının ilk dönemlerden itibaren kullanım farklılığına değinen görmez de hadisin bir halk hareketine dönüşmeden önce söz konusu iki kavramın farklı manalarda kullanıldığını, sünnetin sözlük anlamlarına uygun bir şekilde daha çok davranışla ilgili, hadisin ise sözlü rivâyetin adı olduğunu belirtir. Daha sonra belirtilen dönemde sünnetin hadisten daha genel bir anlamda kullanıldığı ve hadislerin doğruluğunun tespit edilmesinde temel bir ktiter olduğunu ifade eder.[80] Hadisin bir halk hareketine dönüşümünün ardından söz konusu iki kavramın anlam çerçevesi değişerek iki kavramın aynı şeyler olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.[81] Uygulana gelen sünnetler müstesna, örnek davranışların rivâyet yolu ile nakledilmesinden dolayı hadis adını alması ve salt teorik olan hadislerin dışında büyük kısmının eylem belirtici olmasından dolayı sünnet olarak adlandırılmasını[82] göz önüne almakla beraber iki kavram arasında var olan ince ayırıma dikkat edilmesi her iki kavramın doğru olarak anlaşılmasına yardımcı olacaktır.[83] Müslümanların büyük çoğunluğu ise sünnetin en önemli kaynağının hadis olduğuna kanidirler.[84]

Gazzâlî'nin söz konusu kavramları bazen aynı bazen de farklı anlamda kullanması Hz. Peygamber'in konumunun yeterince tespit edilememesine sebep olduğu kanaatindeyiz.

1.1.1. Sünnet'in Tanımı ve Kaynağı

Sözlükte "*izlenen yol, yöntem, örnek alınan uygulama, örf ve gelenek*"[85] anlamlarında kullanılan terimin, ıstılahi anlamı ele alındığı ilim dalına göre

[79] en-Nedvî, Seyid Süleyman, "Sünnet'i Anlamaya Çalışmak ve Sünnet'e Olan İhtiyaç: Tahkîku Ma'ne's-Sünne ve Beyânü'l-Hâceti İleyhâ", (Çev.: Mahmut Kavaklıoğlu), *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, 285-287.
[80] Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Otto Yayınları, 5. baskı, Ankara, 2014, 285.
[81] Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 292.
[82] Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 293.
[83] Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 293.
[84] Guraya, Muhammed Yusuf, *Sünnetin Neliği Sorunu*, (Çev.: Mehmet Emin Özafşar), Otto Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2015, 59.
[85] Bedir, Murteza, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 2010, 150; Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. baskı, Ankara, 2014, 14 vd.

farklılıklar arz etmektedir.[86] Bununla beraber tanımların hepsi "*Hz. Peygamberle ilişkili olma veya ona uyma noktasında birleşmektedir*".[87] Muhaddislere göre "Hz. Peygamber'in her türlü söz, fiil ve takriri" sünnet kapsamındadır ve buna Peygamberlik öncesi dönemdeki fiil ve sözleri de dâhildir.[88] Fıkıh usûlünde şer'i delillerin ikinci kaynağı olarak ele alınan kavram "Hz. Peygamber'in söz, fiil ve tasvipleri" şeklinde tanımlanır.[89]. Ayrıca kavram fıkıh usulünde "*dinen yapılması kesin ve bağlayıcı olmaksızın istenen fiilleri belirten geniş anlamıyla mendubun en önemli kısmını sünnetler oluşturur ve fürû-i fıkıh bağlamında sünnet terimi fiillerin dinî açıdan değerlendirilmesi sırasında bu anlamıyla kullanılır".*[90] Fukahaya göre, Hz. Peygamber'den kesin ve bağlayıcı olmaksızın/farz ve vacip dışında dinen uyulması istenen her şey, dinde farz ve vacip olmayarak takip edilen yol olarak"[91] tanımlanırken, Kelam İlminde ise "*Hz. Peygamber ve ashabının itikat ve amelde takip ettikleri yol*" olarak tanımlanmış ve bidatın zıddı olarak kullanılmıştır.[92] Sünnet ve hadis kavramlarının kapsamı hususunda farklı görüşler bulunmakla beraber özellikle iki kavramın muhaddisler arasında eş anlamlı olarak kullanılması daha yaygındır.[93]

Gazzâlî hadisi/sünneti Hz. Peygamber'den sadır olan söz, fiil ve takrir olarak tanımlarken[94] başka bir eserinde Hz. Peygamber'in sözlerini, davranışlarını, ahlakını, ahkâmını ve tüm hayatını dinin bir rüknü ve Müslümanların hayatlarını ona göre düzenleyecekleri bir kanun olarak kabul etmektedir.[95]Ayrıca başka bir eserinde, Hz. Muhammed'in hayatının, Kur'an'ın hayata geçirilmiş hali olduğunu ifade etmesi ve bu sebeple de Kur'ân ile sünnet arasında bir zıtlığın olmayacağını söylemesi sünneti bir hayat tarzı olarak algıladığını göstermektedir.[96]

---

[86] Kırbaşoğlu, *M. Hayri, İslam Düşüncesinde Sünnet: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara Okulu Yayınları, 12. baskı, Ankara, 2015, 57 vd.
[87] Bedir, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 150.
[88] Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İFAV Yayınları, 9. baskı, İstanbul, 2016, 284.
[89] Bedir, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 150; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 284.
[90] Bedir, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 150.
[91] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 284; Ayrıca bkz., Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, , (Çev.: Bünyamin Erul), Nida Yayıncılık, 10. baskı, İstanbul, 2017, 28.
[92] Çelebi, İlyas, "Sünnet", *DİA*, 2010, XXXVIII, 153; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 284.
[93] Kandemir, M. Yaşar, "Hadîs", *DİA*, 1997, XV, 28; ayrıca bkz., Salih, Suphi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (Çev.: M. Yaşar Kandemir), İFAV Yayınları, 11. baskı, İstanbul, 2014, 8.
[94] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165.
[95] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 37.
[96] Gazzâlî, Muhammed, *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, Nahdatu Mısr, Kahire, 2005, 58.

Gazzâlî'nin sünnetin kaynağı konusundaki görüşüne gelince; Hz. Peygamber'e ittibanın gerekliliği, mütevâtir sünnetin hüküm bakımından Kur'ân gibi olduğu, sünnet için söylenecek en kısa sözün "*tenzilden bir tenzil veya hikmet dolu zikrin bir yansıması"*[97] olduğu ifadesinden ve sünnetin tümünü bağlayıcılık açısından aynı kabul etmeyip uyulması zorunlu olanın yanısıra uymakla sorumlu olmadığımız hususları da kapsadığını ifade etmesinden[98] hareketle sünnetin bir kısmını vahiy kaynaklı gördüğü net olarak anlaşılmaktadır. Bununla beraber Gazzâlî'ye göre sünnetin büyük çoğunluğu Hz. Peygamber'in Kur'ân'dan anladığıdır diyebiliriz.[99] Kur'ân'da kullanılan "hikmet" kavramının "sünnet" olarak kabul edilmesinin hatalı olduğunu belirten Gazzâlî, söz konusu kavramın sünnet anlamına gelmediğine dair bazı ayetlere yer vererek görüşünü temellendirir. Gazzâlî'ye göre "hikmet" *Kur'ân öğretilerinden elde edilen şey, başka bir deyişle her şeyi yerli yerinde değerlendirmektir*".[100]

1.1.2. Sünnet'in Önemi ve Bağlayıcılığı

Gazzâlî, birçok eserinde sünnetin önemi ve bağlayıcılığı üzerinde önemle durmakta, onu devre dışı bırakmak isteyen ve yanlış anlaşılmasına sebebiyet verenlere karşı çıkmaktadır.[101] Sünnet'in Kur'ân'dan sonra İslam'ın ikinci temel kaynağı olduğunu belirten Gazzâlî,[102] her ne kadar bazı hadislerin Hz. Peygamber'e isnadında ihtilaf edilmiş olsa da–bunlar temel esaslara zarar verecek nitelikte değildir-İslam tarihinde sünnet'in Kur'ân'a ek ikinci kaynak oluşunda herhangi bir ihtilafın olmadığını belirtir[103]. Gazzâlî, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e ittibayı emreden ayetleri delil getirerek Peygamber'e tabi olmanın gerekli olduğunu, diğer bir ifadeyle Peygamber'e itaatin Allah'a itaat olduğunu belirtir.[104]Gazzâlî, Hz. Peygamber'in getirdiği emir ve yasaklara isyan etmeyi caiz gören bir kimsenin Müslümanların ittifakı ile kâfir olduğunu ifade eder.[105] Başka bir yerde Hz.

---

[97] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 237.
[98] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 206.
[99] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 171; a mlf., *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 42-43,
[100] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 173-174.
[101] Gazzâlî, *Leysemine'l-İslâm*, 31-38; a.mlf., *İslamKültür Birliğinin Esasları*, 33-35; a.mlf., *Nebevî Sünnet*, 171, 237, 238; a.mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165.
[102] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 34; a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 33; a.mlf., *Düşünce Mirasımız*, 288; a. mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165.
[103] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 288.
[104] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 34; a.mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 38-39; a.mlf., *Fıkhu's-Sîre*, 37.
[105] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39; a.mlf., *Nebevî Sünnet*, 86.

Peygamber'e uymanın din olduğu hususunda icma-ı ümmet olduğunu ifade ettikten sonra ise şunları söyler: "*Peygamber'in bir meselede bir şey söylediğini bildiği halde onu terk etmek dinden çıkmayı gerektirir. Ancak rivâyet edilenlerden bir kısmı mütevatirdir ki onu herkes bilir. Ama bazı rivayetler âhâd'dır, bazıları onu bilirken bazıları bilmeyebilir.*"[106] Gazzâlî dinden çıkmayı gerektiren hususun ise mütevatir sünnetin inkârı neticesinde gerçekleşeceğini belirtir.[107] Çünkü mütevâtir sünnet hüküm koymada Kur'ân gibidir.[108] Gazzâlî, bazı radikal ve şâz grupların "Kur'ân bize yeter" adı altında sünnete saldırılarını eleştirmekte ve söz konusu grupların söylemlerinin gerçekleşmesi halinde hem Kur'ân'ın hem de sünnetin yok olacağını belirterek, sünneti bertaraf etmenin dinin yok olmasına sebep olacağını ifade eder.[109] Gazzâlî, sünneti inkâr etmenin ilmi bir dayanağının olmadığına dair şunları söyler: "*Sünnet ile savaşmanın ilmi bir dayanağı olsaydı hiçbir memlekette tarih okutulmaması gerekirdi. Tarih niye kabul ediliyor? Çünkü o bir ilim dalıdır, her millet de ona ehemmiyet verir. Hâlbuki tarihin ispat yolları hadisin ispat yolları ile aynı, hatta hadisten daha zayıftır. Başka bir şey daha var ki onun anlatılması, nakledilmesini çok seviyoruz. Oda: büyüklerin hayat hikâyeleri, söyledikleri sözlerdir. Onları övünmek ve örnek almak için öğrenmeye çalışırız. Milli büyüklerimize ve tarihimize tanıdığımız bu hakkı başta efendimiz olmak üzere Allah'ın elçilerine tanıyıp kabul etmek istemiyoruz. Onların mürüvvet, şeref, tebliğ edep, cihat ve ihlâsları niye örnek olarak sunulmasın?*"[110]

Başka bir eserinde müellif hadislerin tümüne şüphe ile yaklaşanları eleştirmekte ve bu durumun iki yönden yanlış olduğunu belirterek şöyle demektedir: "*Bu iki yönden yanlıştır. Birincisi tarihi bir hakikati görmemektir. Çünkü dünya Muhammed b. Abdullah'tan başka hayatı inceden inceye gözden geçirilmiş, bütün sözleri, fiilleri, kabulleri sayılmış, dikkatle incelenmiş bir insan asla tanımamıştır. Bütün bunlardan sonra onun sözleri ve fiilleri nasıl ihmal edilir? İkincisi ise; Sünnetin içinde erişilmesi güç yüce hikmet hazineleri vardır. Bu hazinelerden bazıları insanlardan birine nispet edilse o şahıs reformcu olarak bilinenlerin en*

[106] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 69.
[107] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 35.
[108] Gazzâlî, *Leysemine'l-İslâm*, 35; a.mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39; a.mlf., *Düşünce Mirasımız*, 288; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 86.
[109] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 33; Ayrıca bkz., Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 34-35.
[110] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 33.

büyüklerinden olurdu. Pekâlâ, niçin bu hazineler sahibinin istemediği şekilde kullanılıp insanlar onun hayrından mahrum bırakılsınlar?"[111]

Yine Gazzâlî, Kur'ân'nın her şeyi ihtiva ettiği iddiasından dolayı sünneti tekzip edenlerin tehlikeli bir bidat işlediklerini belirtir. Allah Teâlâ'nın ameli hükümlerin beyan ve açıklamaları için Hz. Peygamber'e yetki verdiğini, aksi takdirde namaz kılma, oruç tutma, hacc etme, zekât verme ve hadlerin ikamesinin mümkün olmayacağını, çünkü bütün bunların tafsilatının sünnet ile sabit olduğunu, bunların ise Kur'ân'ın sabit olduğu şekliyle tevatüren nakledildiğini belirterek inkârının mümkün olmayacağını ifade eder.[112] Bu nedenle mütevatir bir sünnetin inkârının küfür olduğunu belirtir. Âhâd sünnetin herhangi bir gerekçeye dayanmadan hevaya tabi olarak inkâr edilmesini ise sonu korkulan bir isyan olarak kabul eder.[113]

Gazzâlî, âlimlerin tüm gayretlerini hadislerin senedine harcayıp metni ihmal ettiklerini gerekçe göstererek hadisleri reddetmenin de ilmi bir dayanağının olmadığını, çünkü onların isnada verdikleri önemin amacının bizatihi isnad olmayıp metinden elde edilecek hüküm olduğunu, ayrıca hadisin sadece ravinin adil olmasından dolayı sahih kabul edilmediğini, sahih olarak nitelenmesi için taşıması gereken şartların olduğunu belirtir.[114] Biz söz konusu şartları çalışmamızın ilerleyen sayfalarında ele alacağımız için burada zikretmeyi gerekli görmedik.

1.1.3. Sünnet'in Vazifesi

Gazzâlî'ye göre sünnetin temel vazifesi kitabı beyan etmektir.[115] Bu bağlamda, sünnet kitabın mücmelini tafsil, müşkilini beyan, ammını tahsis ve mutlakınıtakyideder.[116] Gazzâlî, sünnetin kitabı beyan ettiğine dair bazı misaller zikrederek konuyu açıklar.[117] Ancak Kur'ân'ın amm ve mutlakını beyan edecek hadislerin sahih-meşhur derecesinde olması gerektiğine işaret eder.[118] Gazzâlî, Hz.

---

[111] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sire*, 38-39.
[112] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 35.
[113] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 35.
[114] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 35.
[115] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 31-32, 35; a.mlf., *Nebevî Sünnet*, 171; a.mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165.
[116] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 31-32; a. mlf, *Nebevî Sünnet*, 25.
[117] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 31-32.
[118] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 25.

Peygamber'in Kur'ân'ın canlı bir örneği[119] ve Kur'ân'nın İslam'ın kanunu, sünnetin ise onun bir uygulaması olduğunu[120] ifade ederken sünnetin beyan görevine vurgu yapmaktadır.

1.1.4. Sünnet'in Bağlayıcılık Açısından Taksimi

Yukarıda Gazzâlî'nin sünnetin önemi ve bağlayıcılığı konusunda görüşlerini naklettik. Bu başlık altında ise Gazzâlî'nin sünnetin tümünü bağlayıcılık yönünden aynı kabul edip etmediği ele alınacaktır.

Gazzâlî, Kur'ân'ın İslam'ın birinci temel kaynağı, sünnetin ise Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olduğunu ve sünnetin Kur'ân'a takdim edilmeyeceğini ifade ederken bazı delillerle görüşünü temellendirmeye çalışır. Buna göre, sünnetin tümünün bağlayıcılık açısından aynı olmaması diğer bir ifadeyle sünnette uymakla sorumlu olmadığımız hususların bulunması Kur'ân'ın sünnete takdim edilmesinin gerekçelerinden biridir. Gazzâlî, konu ile ilgili şunları söyler: "*Kur'ân daha önce belirttiğimiz özelliklere ilaveten katıksız, umumi ve ebedi bir vahiy olma özelliğine de sahiptir. Sünnette ise uymakla sorumlu olmadığımız âdetler, geçmişe ait yönlendirmeler, belli durum ve toplumlara ait özel rehberlikler bulunmaktadır".*[121]

Gazzâlî, sünnetin bağlayıcılık açısından farklılık arz edip bazı kategorilere ayrıldığına dair Şeyh Muhammed el-Medenî'den nakillerde bulunur. Bu bağlamda öncelikle sünnetin bir kısmının teşri niteliğe sahip iken diğer kısmının bu nitelikte olmadığı ve Hz. Peygamber'in resul olmasının onu beşerî sıfatlardan soyutlamadığı diğer bir ifadeyle Peygamber'in Resul oluşunun kendisinden yaratılış ve âdet gereği sudur eden fillerden soyutlamadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle usûl âlimlerinin Hz. Peygamber'den yaratılış ve âdet gereği sudur eden fiiller ile teşri niteliğe sahip fiiller arasında ayrıma gittiği belirtilmiştir. Buna göre, birinci kategorideki fiiller insanların uyması gerekli olan fiiller kapsamına dâhil edilmezken, ikinci kategorideki fiillerin ise ümmeti bağlayıcı nitelikte olduğu söylenmiştir. Ancak bağlayıcı olan bu fiillerin

[119] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 171; a. mlf, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165.
[120] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 37.
[121] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 206

derecesinin vucüb veya tahrim, devamlılık veya geçicilik, umum veya husus gibi özelliklerden hangisini taşıdığına bağlı olduğu da ifade edilmiştir.[122]

Teşri' niteliğe sahip olan sünnetin de genel ve özel teşri olarak ikiye ayrıldığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda; Hz. Peygamberin ilahi emrin bir tebliği niteliğindeki fiilleri yani kitabın mücmelini beyan ve umumunu tahsis eden sünnetleri teşri' niteliğe sahip olup hükmü kıyamete kadar bakîdir. Hz. Peygamber'den fetva yoluyla sudur eden fiiller de teşri' niteliğe sahiptir. Çünkü Hz. Peygamber soru soran kimseye ya vahiy yoluyla veya kendi içtihadıyla cevap verir ki, o içtihadında hata üzere bırakılmayacağından dolayı içtihadı vahiy mesabesindedir. Bu nedenle de her iki hususta da ona uymak vaciptir.[123] Hz.Peygamber'den yönetici/imâmet sıfatıyla sudur eden fiiller ümmetin maslahatını gözetmeye mebnidir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in imameti ile diğer Müslüman yöneticilerin imameti bazı yönlerden uyuşurken bazı yönlerden ayrılmaktadır. Esirlere yapılacak muamele, savaşanlara eman vermek ve cizye gibi hakkında vahiyinenmeseleler teşri' niteliğe sahiptir. Hz. Peygamber'in imametini diğer imametlerden ayıran özellik de budur. Dinenuygun olmayan imametlerin aksine, nebevi imamet Cenab-ı Hak tarafından sırat-ı mustakimin ölçüsü kılınmıştır.[124]

Hz. Peygamber'den kadı (yargıç) sıfatıyla sudur eden tasarruflara gelince, Hz. Peygamber'den umuma delalet etmeyen bir hüküm gelirse bu genel bir teşri' olmayıp sadece cüz'i bir yargılama olur. Bir hâkiminbelirtilen konu ile ilgili hükmü olmaksızın hiç kimsenin buna teşebbüs etmesi caiz değildir.[125]Buraya kadar Gazzâlî'nin Şeyh Muhammed el-Medeni'den yaptığı nakilleri özetle nakletmeye çalıştık.

Gazzâlî, başka bir eserinde ise Hz. Peygamber'den sudur eden ancak teşri'i bir nitelik arz etmeyip bilakis Arap âdetlerinden olan bazı hususların ibadetler ile karıştırılıp bu âdetler adına batı kültürüne savaş açılmasını eleştirmekte ve bu savaşın İslam ile ilgisinin olmadığını beyan etmektedir.[126] Bu bağlamda müellif, sarık ve

[122] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 206-208.
[123] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 209-210.
[124] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 210.
[125] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 210-211.
[126] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 122 vd.

peçe takma ile oturarak ve elle yemek yeme gibi hususları ele alır ve bunların birer Arap âdeti olduğunu belirtir.[127]

Sonuç olarak Gazzâlî, sünnetin tümünün bağlayıcılık açısından eşit olmadığını, bir kısım sünnetin teşri niteliğe sahip iken bir kısmının bu niteliğe sahip olmadığı görüşünü benimsemektedir. Ayrıca bu hususların sünnetin doğru anlaşılıp yorumlanmasında da büyük bir öneme sahip olduğuna inanmaktadır.

1.1.5. Sünnet'in Kur'ân Nezdindeki Yeri

Kitap ve sünnetin İslam'ın temel iki kaynağı olduğunu belirten Gazzâlî, söz konusu iki kaynak arasında öncelik sırasının hiç kuşkusuz Kur'ân'a verilmesi gerektiğini ısrarla ifade eder. Çünkü Kur'ân İslam'ın ruhu ve özüdür. Allah Teâlâ onu korumayı kendi himayesine almıştır. Bu nedenle ona önünden ve arkasından batılın erişmesi imkânsızdır. Kur'ân ayetleri bize tam olarak ulaşmış olmasına rağmen, Hz. Peygamber'in sünneti için aynı şeyi söylememiz mümkün değildir. Tüm bu sebepler Kur'ân'ın yegâne birinci kaynak olmasını gerektirmektedir.[128] Allah Teâlâ'nın kendisine emrettiği ve yasakladığı her hususta tabi olma hakkı verdiği,[129] muradı ilahiyi en iyi bilen ve Kur'ân'ı beyan etmeye en layık olan Hz. Peygamber'in bu meyandaki hadislerini ret ve tenkit etmeye kimsenin salahiyeti olmadığını belirten Gazzâlî, Hz. Peygamber'e verilen bu hakkın/yetkinin Kur'ân'ın konumunu düşürmeyi veya ona başka bir şeyin tercih edilmesini gerektirmeyeceğini ifade eder.[130] Sünnetin görevinin Kur'ân'ı açıklamak olduğunu belirten Gazzâlî, sünnetin Kur'ân'ın yakın ve uzak manalarına delalet etmede onunla uyumlu olduğunu bu nedenle de hadiste Kur'ân'a aykırı bir mana ve hükmün bulunmasının mümkün olmadığını ifade eder.[131]

Özetle; kanun ve kararnamelerin nasıl ki anayasaya aykırı olması düşünülemez ve kabul edilemezse, İslam'ın Anayasası olan Kur'an'a diğer

---

[127] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 122-126. Söz konusu husus çalışmamızın ilerleyen sayfalarında daha detaylı ele alınmıştır.
[128] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 37; a.mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165, 206; Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İslami Hayat ve Sorunları*, (Çev.: Yusuf Yılmaz), Risale Yayınları, İstanbul, 2017, 119-120; Gazzâlî, *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, 58.
[129] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 37.
[130] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 165, 206.
[131] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 365; a.mlf., *Nebevî Sünnet*, 170-171; a.mlf., *Leyse mine'l-İslâm*, 32.

kaynakların aykırı olması düşünülemez.[132] Bundan dolayı, Kur'an bir çerçeve veya aşılmaz bir sur kabul edilmeli, hadisler bu çerçeve içinde ele alınmalı ve Kur'ân, sıhhat derecesi ne olursa olsun bütün unsurlara tercih edilmelidir.[133]

1.1.6. Kur'ân ve Sünnet Arasındaki Nesh İlişkisi

Kelime manası *"ortadan kaldırmak; nakletmek, beyan etmek*" olan nesh terimi, ıstılahta "şer'i bir hükmün kendisinden sonra gelen şer'i bir delil tarafından kaldırılmasını" ifade eder.[134] Bununla beraber söz konusu terimin sahabe ve tabiin dönemindeki kullanımının fıkıh usulündeki teknik anlamından daha geniş bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir.[135] Bu bağlamda, "*âmmın tahsisi, mutlâkın takyidi, mücmel ve müphemin beyanı"*nesh kavramı içinde mütaala edilmiştir.[136] Neshi kabul eden âlimlerin tümü Kur'an'ın Kur'ân'ı sünnetin de sünneti neshedebileceğini kabul ederken, Kur'an'ın sünneti veya sünnetin Kur'ân'ı neshetmesinde ihtilaf etmişlerdir.[137]

Gazzâlî, Kur'ân'ın sünnet'i neshedebileceğini kabul etmekte ve Hudeybiye antlaşmasında Müslümanlardan Medine'ye gelenlerin antlaşma gereği Mekkelilere iade edilecekleri kararlaştırılmasına rağmen, Müslüman olarak hicret eden Müslüman kadınların iadesinin yasaklanmasını[138] ve kıblenin değiştirilmesini Kur'ân'ın sünneti nesh ettiğine örnek olarak zikreder.[139]

Gazzâlî, sünnetin veya âhâd hadisin Kur'an'ı neshedebileceğini kabul etmez. Böyle bir iddianın son derece zayıf ve gülünç olduğunu dile getiren Gazzâlî[140] ehli hadisten kimilerinin böyle bir iddiada bulunmasını eleştirir ve bunun kabul görmeyen

---

[132] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 26.
[133] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 206; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 170.
[134] Çetin, Abdurrahman, "Nesh", *DİA*, 2006, XXXII, 579.
[135] Koca, Ferhat, "Nesh", *DİA*, 2006, XXXII, 582
[136] Koca, "Nesh"*, DİA,* XXXII,582
[137] Çetin, "Nesh", *DİA*, XXXII, 582.
[138] Söz konusu maddenin erkekleri kapsadığından dolayı Hz. Peygamber'in kendisine sığınılan iki Mekeli kadını müşriklere teslim etmediği ve müşriklerinde bu durumu kabul ettiği ifade edilmiştir. Hamîdullah, Muhammed, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, 1998, XVIII, 299; Ayrıca bkz., Karaman, Hayrettin–ve diğerleri, *Kurân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, V, 307-311. Erkeklerin iade edilmesinde ısrarcı olan Mekkeli müşriklerin, Hz. Peyganber'in söz konusu iki kadını iade etmemesini- zorlada olsa- kabul etmeleri belirtilen maddenin sadece erkekleri kapsadığı tezini güçlendirmektedir. Bu durum kabul edildiği takdirde belirtilen olayın Kur'ân'ın sünneti nesh ettiğine örnek olarak zikredilmesi eleştiriye açık bir husus olacaktır.
[139] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 165.
[140] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 151.

bir görüş olduğunu belirtir.[141] Cumhurun mütevâtir sünnet ile Kur'ân'ın nesh edilebileceği görüşünü benimsediği göz önüne alındığında[142] Gazzâlî'nin bu görüşü sadece hadisçilere/nas ekolüne mensup olanlara nispet etmesi tutarlı görünmemektedir.

Kur'ân'da nesh olgusunu kabul etmeyen Gazzâlî'nin, Kur'ân'ın sünnet veya hadis ile neshini kabul etmesi zaten mümkün değildir. Gazzâlî, "*geçerliliği sona erdiği, ilgili şahıs veya hâdise bertaraf olduğu için hükmü kaldırılan bir ayet kesinlikle Kur'ân'da bulunmamaktadır*" diyerek bu konudaki görüşünü dile getirir.[143] Gazzâlî'ye göre nesh edildiği iddia edilen durum ve hâdiselerin tekerrür etmesi nesh iddiasını geçersiz kılmaktadır.[144] Seyf ayetinden[145] dolayı yüz yirmi ayetin nesh edildiği iddiasına karşı çıkan Gazzâlî, bu sözün tipik bir aptallık örneği olduğunu söyler. Gazzâlî'ye göre bu söz, Müslümanların Kur'an'ı anlamadıklarının bir göstergesidir.[146] Gazzâlî, kendisinin karşılaştığı veya kitaplarını okuduğu çağdaş âlimlerinnesh anlayışlarının, müteahhir müfessirlerin "nesih, Kur'an'daki bazı ayetlerin iptalidir" şeklindeki görüşlerinden farklı olduğunu belirtir. Kendisinin rey ekolüne daha yakın olarak nitelediği Muhammed Abduh (ö.1905), Reşit Rıza (ö.1935), Mahmut Şeltut (ö.1963), Muhammed Abdullah Dıraz (ö.1958), Muhammed Behiy, Muhammed Medeni, Muhammed Hudârî (ö.1927) ve Ebû Zehrâ'nın (ö.1974) Kur'ân'da neshin varlığını kabul etmediklerini belirtir.[147] Yani bu kimselere göre Kur'ân'da hükmü kaldırılan veya süresi dolmuş bir nass bulunmamaktadır. Gazzâlî, söz konusu çağdaş âlimlerden Muhammed el-Hudârî'in neshi umûmun tahsîsi, mutlakın takyîdi ve mücmelin tafsili olarak kabul ettiğini,

---

[141] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 90; krş., *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn*, 58.
[142] Çetin, "Nesh", *DİA,* XXXII, 582.
[143] Gazzâlî, *Kurân'ı Anlamada Yöntem*, 137.
[144] Gazzâlî, *Kurân'ı Anlamada Yöntem*,137-138.
[145]Seyf ayeti diye isimlendirilen Tebve Sûresi 5. Ayet Mealen şöyledir: Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır." Konu ile ilgili olarak bkz., Akdemir, Hikmet, "Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, XIII, 20, 5-25. Müellif zikredilen çalışmasında seyf ayeti diye bilinen Tevbe Suresi 5. Ayetinin en az 158 ayeti nesh ettiği iddiasını kabul etmez. Zikredilen 158 ayetin mensuh olmadığını belirtir.
[146] Gazzâlî, *Kurân'ı Anlamada Yöntem*, 140.
[147] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 101-102.

Reşit Rıza'nın ise ayetleri teklîfî ve tekvînî[148] olarak ele aldığını, neshin tekvini ayetler arasında meydana geldiği görüşünü benimsediğini ifade eder.[149] Gazzâlî'ye göre faydalanılması gereken görüş de söz konusu çağdaş âlimlerin benimsediği görüştür.[150]

Burada şu hususun belirtilmesinde fayda mülahaza ediyoruz. Gazzâlî'nin yukarıda isimlerini zikrettiği ve rey ekolüne daha yakın olarak gördüğü âlimlerin Kur'ân'da neshin varlığını kabul etmemesi, rey ekolüne mensup olanların Kur'ân'da neshin varlığını kabul etmediği şeklinde anlaşılmamalıdır. Rey ekolü denilice akla gelen Hanefilerin Kur'ân'da neshin varlığını kabul etmenin yanı sıra meşhur sünnet ile de Kur'ân'ın neshini caiz gördükleri bilinen bir husustur.[151]

Sonuç olarak Gazzâlî, Kur'an'da nesh olayının bulunmadığı görüşünü benimsemektedir. Bu durum Gazzâlî'nin, mütevâtir de olsa sünnetin Kur'ân'ı nesh edemeyeceği görüşünde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1.2. Haber Anlayışı

Bu başlık altında Gazzâlî'nin haber konusundaki görüşlerine temas edeceğiz. Amelî sünnet dışında kalan diğer sünnetlerin/hadislerin çoğunluğunun bize haber/tahdis yolu ile gelmiş olmasından dolayı müellifin haber anlayışı hadis/sünnet konusundaki görüşlerini anlama açısından önem arz etmektedir.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki İslam âlimlerinin haber konusuna yaklaşım farklılıkları söz konusu meseleyi ele almayı zorlaştırmaktadır. Hem haberlerin taksimi, ifade ettiği bilgi değeri hem de özellikle âhâd haberin kabul edilmesinde ileri sürülen şartların farklılığı konuyu detaylı bir şekilde ele almayı gerekitirmektedir. Aynı mezhebe mensup âlimler arasında dahi âhâd haber konusundaki yaklaşım farklılığı göz önüne alındığında grupsal/mezhepsel yaklaşımların yerine bireysel yaklaşımların tespit edilmesi daha önem arz etmektedir. Ancak böyle bir durum çalışmamızın sınırlarını ve bizi aşan bir durum olduğundan dolayı her ne kadar aynı

[148] Tekvini ayetlerden kasıt, Allah Teâlâ'nın Peygamberlerini desteklemek amacıyla meydana getirdiği harikulede hallerdir. Bunlar ise zamana göre değişebilir. Gazzâlî, *Kurân'ı Anlamada Yöntem*, 138.
[149] Gazzâlî, *Kurân'ı Anlamada Yöntem*, 138.
[150] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 101-102.
[151] Şâban, Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (Çev.: İbrahim Kâfi Dönmez), 29. baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, 554.

mezhep arasında farklı kanaate sahip âlimler bulunsa da biz mezhebin genel kabulünü göz önüne alarak değerlendirmelerde bulunacağız. Öte yandan haberler genel olarak mütevâtir ve âhâd şeklinde iki kategoride ele alınmakla birlikte, Hanefilerin bu ikili taksimat yerine mütevâtir, meşhur ve âhâd olmak üzere üçlü bir taksimatı esas aldığını belirtmekte fayda mülahaza ediyoruz.

Gazzâlî'nin temelde haberleri mütevâtir ve âhâd şeklinde iki kısımda mütalaa ettiği görülmektedir. Bununla beraber müellifin bazen "meşhur" kavramını kullandığı görülmektedir. Gazzâlî'nin; dinimizin akide, rükün ve temel prensiplerinin mütevatir rivâyetler ile sahih hadislerden şöhret derecesine ulaşmış olanlar ile belirleneceğini belirtmesi[152] ve "*hadislerin mütevâtir olanı vardır ki, bunların hükmü amel yönünden Kur'ân gibidir. İçlerinden sahih meşhur hadisler de vardır ki, bunlar da Allah'ın kitabındaki âm ve mutlak olan manaları tefsir ederler, diğer büyük kısmı da fıkhi mezhepleri meşgul eden fer'i hükümlerle ilgilidir.*"[153] İfadesi ilgili hususa örnek olarak verilebilir. Ancak haberlerin taksiminde mütevâir ve âhâd şeklindeki ikili taksimi esas alması ve meşhuru ayrı bir kategori olarak ele almaması, müellifin Hanefilerce benimsenen taksimi benimsemediğini göstermektedir. Kanaatimizce müellifin burada kullandığı meşhur kavramı, muhaddisler tarafından kullanılan ve âhâd haber kaketorisinde ele alınan kavrama karşılık gelmektedir. Gazzâlî'nin zikredilen meşhur kavramı ile sahih hadislerin en üst mertebesinde bulunan hadisleri kast ettiği kanaatindeyiz.

1.2.1.Mütevâtir Haber

Mütevâtir haberin tarifi konusunda her ne kadar cüzi bir takım farklılıklar bulunsa da terim anlamı "yalan üzere ittifak etmeleri (kasıtlı veya kasıtsız) mümkün olmayan bir topluluğun, haberin her tabakasında aynı olmak şartıyla kendisi gibi bir topluluktan his, müşâhede ve sema'a dayalı olarak rivâyet ettikleri haber" olarak yaygınlık kazanmıştır.[154] Mütevâtir haberin ilim ifade ettiği konusunda İslam âlimleri

[152] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 89.
[153] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 25.
[154] el-Cezâirî, Tahir, *Tevcîhu'n Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, thk., Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslamiyye, Beyrut, 1416/1995, I, 135 vd.; Apaydın, H. Yunus, "Mütevâtir", *DİA*, 2006, XXXII, 210; Detaylı bilgi için bkz., Hansu, Hüseyin, *Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Bilge Adamlar Yayınevi, Van, 2008, 37.

arasında ittifak olmakla beraber[155] mütevâtir haberin ifade ettiği bilginin mahiyeti konusunda ihtilaf edilmiştir. Kimi âlimler mütevâtir haberin istidlali bilgi ifade ettiğini savunurken çoğunluk ise zorunlu bilgi ifade ettiği görüşünü benimsemiştir.[156] Mütevâtir haber konusu kelam ve fıkıh usûlü eserlerinde detaylı olarak ele alınmasına rağmen hadis eserlerinde aynı oranda ele alınmamıştır. Bunun en önemli nedeni mütevâtir haberin zorunlu bilgi ifade etmesi ve bu sebeple araştırılmasına ihtiyaç duyulmamış olmasıdır.[157] Ayrıca mütevâtir haberlerin herhangi bir senedinin olmaması da bu haberlerin hadîs usûlu içerisinde ele alınmamasına neden olmuştur.[158]

Gazzâlî de mütevâtir haberin kesin bilgi ifade ettiği görüşünü benimser[159] ve mütevâtir sünnetin inkâr edilmesinin küfrü gerektirdiğini ifade eder.[160] Bu nedenle Gazzâlî zan ifade eden âhâd haberlerin katiyyet ifade eden kitap ve mütevâtir sünnet ışığında ele alınmasını gerektiğini belirterek görüşlerini temelde bu esas üzerine bina eder.

Yukarıda kısaca mütevâtir haber hakkında konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla bilgi vermeye çalıştık. Hadislerin büyük çoğunluğunun hatta tamamının âhâd yollarla geldiği[161] göz önüne alındığında asıl tartışmaların âhâd haber konusunda olacağında kuşku yoktur. Nitekim haber-i vâhid hakkında hicri ilk asırlardan itibaren tartışmalar yapılmış ve günümüze kadar önemini korumuş ve korumaya da devam edecektir.

1.2.2.Âhâd Haber

Âhâd haber diğer adıyla haber-i vâhid İslâm âlimleri arasında farklı şekillerde tanımlanmıştır. İlk zamanlarda "*bir veya birkaç kişinin haberi olarak*" tanımlanan kavram daha sonraları "mütevâtir seviyesine ulaşmayan, diğer bir ifade ile mütevâtir

[155] Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Salim Seyfuddîn, *el-İhkam fî Usûli'l-Ahkâm*, thk., Abdurrezzâk Afîfî, Dâru's-Samî'î, Riyad, 1424/2003, II, 22; Hansu, *Mütevâtir Haber*, 97.
[156] Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ensar Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2014, 67-74; Hansu, *Mütevâtir Haber*, 100; Apaydın, "Mütevâtir", XXXII, 210.
[157] Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, AÜİFY, Ankara, 1980, 347.
[158] Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Otto yayınları, 5. baskı, Ankara, 2015, 99.
[159] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 95; a. mlf., *Dustûru'l-Vahdei's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn*, 53.
[160] Gazzâlî, *Leyse nime'l-İslâm*, 35.
[161] Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Meodolojisi*, 60.

haberin niteliklerine sahip olmayan haber" olarak tanımlanmış[162]ve bu tanım yaygınlık kazanmıştır.[163] Bununla beraber İmam Şafii ve Buhârî gibi kimi âlimlerin haber-i vâhidi tek kişinin haberi olarak ele aldığını belirtmekte fayda vardır. Bu durum haber-i vahîdin kimi âlimler tarafından sözlük anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bu sebeple konu ile ilgili yapılacak değerlendirmelerde haber-i vahidden hangi âlimin ne kastettiğinin tespit edilmesi önem arz etmektedir.

Âhad haberler kendi aralarında çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Sıhhati esas alan taksime göre âhâd haberler sahih, hasen ve zayıf olmak üzere üç bölüme ayrılırlar. Sahih, hasen ve zayıf bölümleri de ayrıca kendi aralarında taksimlere tabi tutulduğundan haber-i vâhidlersöz konusu bölümlerde de caridir.[164] Haberlerin kabul edilen genel taksimi mütevâtir ve âhâd şeklinde olduğu halde kimi zamanlarda mütevâtir ve âhâd haber arasına "meşhur" müstakil bir kategori olarak girmiştir ve bazı âlimlerce meşhur âhâdın mukabili olarak kullanılmıştır.[165] Ancak genel kabul gören görüşe göre meşhur âhâdın kısımlarından olmakla beraber âhâd haberler arasında en üst seviyede yer almaktadır. Bununla beraber meşhurun üzerinde ittifak edilen bir tanımının olmamasının yanında kavramın birbirine zıt kullanımlarının bu karışıklığı daha da arttırdığı ifade edilmiştir.[166]

Hadîs usulü eserlerinde âhâd haberin kısımları arasında yer alan "meşhur",[167] Hanefi usûl eserlerinde âhâd haberin üstünde mütevâtir habere yakın bir anlamda kullanılmış ve hadisçiler meşhur hadisirâvî sayısı açışından ele alırken Hanefiler ise bilgi açısından ele almışlardır.[168] Genel kabul gören ikili taksimatın yanında Hanefilerce üçlü bir taksimatın benimsenmesi, Hanefiler ile diğer âlimler arasında ihtilafın meydana gelmesinde etkili olmuştur.

---

[162] Ali b. Muhammed, Seyyid Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, thk, Muhammed Sıddîk Minşâvî, Dâru'l-Fadîle, Kahire, 2004, 85; Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidler,* 75; Ertürk, Mustafa, "Hâber-i Vahid*", DİA,* 1996, XIV, 349.
[163] Hansu, *Mütevâtir Haber,* 62.
[164] Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidler*, 76.
[165] Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidler*, 81.
[166] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 128.
[167] İbnu's Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân b. es-Salâh es-Şehrazûrî, *Ma'rifetu Envâ'i İlmi'l-Hadîs,* thk., Abdullatîf er-Rahîm-Mahir Yâsin el-Fahl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, 80.
[168] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 128.

Gazzâli âhâd haberi mütevâtir haberin derecesine ulaşmayan haber olarak tanımlamakla beraber tüm âhâd haberleri aynı kategoride değerlendirmediği görülmektedir. Nitekim karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidlerle[169] şöhret derecesine ulaşmış haberlere[170] yaklaşımı daha farklıdır.

Haber-i vâhid ile ilgili asıl tartışmalar haber-i vâhidin ilim mi zan mı ifade ettiği ve itikatta haber-i vâhidin delil olup olmayacağı konularında cereyan etmektedir. Biz de aşağıda bu konuları ele alarak Gazzâli'nin konu ile ilgili görüşlerini tespit etmeye çalışacağız. Karadâvî'nin de belirttiği üzere Gazzâlî'ye yöneltilen eleştiriler temelde iki kısım altında toplanabilir ve bunların başında da âhâd haberler konusu gelmektedir[171].Bu nedenle yeri geldikçe ve gerek görüldükçe konu hakkında müellife yöneltilen eleştirilere yer vereceğiz.

1.2.2.1. Haber-i Vâhidin Bilgi Değeri

Haber-i vâhidin ifade ettiği bilginin mahiyeti konusunda İslam âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Haber-i vâhidlerin tümü ulema tarafından aynı kategoride değerlendirilmemiştir. Bundan dolayı âhâd haberlerin bilgi değeri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunula beraber genel kabul bu tür haberlerin zan ifade ettiği yönündedir.[172] Ancak konuyu müstakil olarak inceleyen Koçkuzu, konu hakkında âlimlerin kanaatini serdettikten sonra haber-i vâhidin ilim ifade ettiği görüşünü savunanların az olmadığını, bunun göz önüne alınması halinde haber-i vâhidin zan ifade ettiği görüşünün çoğunluğun görüşü olarak iddia etmenin biraz güç olacağını belirtmektedir.[173] Burada zikredilen zannın dilimizde kullanılan zann olmadığı önemle belirtilmelidir. Nitekin Usûlcüler bu zannın, Kur'an'da kınanan ve bir delile dayanmayan zan olmadığını ifade etmişlerdir.[174]Ayrıca zannın sözlük anlamının hem şüphe hem de yakîn anlamına geldiği ve Kur'an'da da zan kavramının hem şüphe[175] ve yalan[176] hem de yakîn[177] anlamında kullanımı göz önüne

[169] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 349.
[170] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 89.
[171] Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 128.
[172] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 65; Korkmazgöz, Rıza, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII, 1, 2018, 232.
[173] Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidler*, 112.
[174] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 65.
[175] Casiye, 45/32.
[176] Necm, 53/28.
[177] Bakara, 2/249.

alındığında durum daha anlaşılır hale gelecektir. Sonuçta burada kullanılan zan kötülenen zan olmayıp doğru olma ihtimali daha yüksek olmakla beraber az da olsa yanlış olma ihtimali bulunan zandır.[178].

Karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidler ile şöhret derecesine ulaşmış haberi vâhidlerin bilgi değeri hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Âlimlerin çoğunluğu karinelerle desteklenmiş olsa dahi haber-i vâhidlerin zannî ilim ifade edeceği görüşünü benimsemişlerdir. Ancak kimi âlimler bu tür haberlerin nazarî bilgi ifade edeceği fikrini savunmuşlardır.[179] Bununla beraber karineli haber-i vâhidlerin bilgi ifade ettiği kabul edilse dahi bunun mütevâtir derecesinde bir bilgi olmadığı bilinmelidir. Çünkü birtakım öncüller üzerine bina edilen bilgiler nazaridir. Nitekim İbn Hacer karinelerle sihhati kesinleşen bu haberleri üç kısma ayırır ve bu haberlerin ilim ifade ettiği görüşünü savunanların, buradaki ilmi nazarî ilim ile sınırlandırdıklarını belirtir.[180]

Gazzâli de âhâd haberlerin ilim değil zan ifade ettiğini çeşitli eserlerinde dile getirmektedir.[181] Konu ile ilgili İmam Gazzâlî (ö.505/1111), Pezdevî (ö.482/1089) ve İsnevî (ö.772/1370) gibi âlimlerin görüşünü naklederek kendi görüşünü teyit etmektedir.[182] Ancak Gazzâlî âhâd hadislerin sahihliğinin zann-ı galib ile sabit olduğunu savunmakla beraber, karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidlerin zan seviyesinden çıkıp sübut açısından kesinlik derecesine ulaşacağını ya da buna yakın bir dereceye erişeceğini söyleyerek mütevâtir veya karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidlerin sübutunun kat'i olduğunu açıkça belirtmektedir.[183] Öte yandan Gazzâlî'nin, dinin akide, rükûn ve termel prensiplerinin mütevatir ve sahih hadislerden şöhret derecesine ulaşanlarla belirleneceğini ifade etmesi, âhâd haberlerin tümünü aynı değerlendirmediğini göstermektedir. Yukarıdaki ifadelerden Gazzâlî'nin karinelerle desteklenmiş âhâd haberler ile şöhret derecesine ulaşan

[178] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 65.
[179] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 181; Korkmazgöz, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 229-233; Cüveyni, el-Amidi, er-Râzî, İbnu'l-Hâcib, Zerkeşî ve en-Nazzam bu görüşü savunan âlimlerden bazılarıdır. bkz., Hansu, *Mütevâtir Haber*, 182.
[180] İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali*, Nuhbetu'l-Fiker Şerhi*, (Çev.: Talat Koçyiğit), AÜİFY, 1971, 29.
[181] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 341-344; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 95; a. mlf., *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, 189.
[182] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 341-342.
[183] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 349; krş, *Türâsüna'l-Fikrî fî Mîzâni'ş-Şer' ve'l-Akl*, 173.

haberlere karşı tutumunun diğer âhâd haberlere karşı olan tutumundan daha farklı olduğu görülmektedir. Ancak müellif, eserlerinde defaatle âhâd haberlerin zan ifade ettiğini belirtirken hiçbir istisnada bulunmaması, sadece mütevâtir haberin kesin bilgi ifade ettiğini dile getirmesi ve âhâd haberlerin itikatta kabul edilmeyeceğini belirtmesi konu hakkında kesin bir yargıda bulunmamızı zorlaştırmaktadır. Bununla beraber müellifin, itikatta âhâd haberin kabul edilmeyeceğine vurgusu ve itikatta delil kabul edenleri eleştirmesi kendisinin bu kanaatte olduğunu desteklemektedir. Öte yandan müellifin, karinelerle desteklenmiş âhâd haberler/hadisler ile şöhret derecesine ulaşan âhâd haberleri diğer âhâd haberlere göre daha üst seviyede gördüğü anlaşılmaktadır.

1.2.2.2. Haber-i Vâhidile Amel Melesi ve İtikatta Haberi Vâhidin Delil Oluşu

Haber-i vâhid ile amel konusunda sayılı bazı kişi ve gruplar hariç cumhur amelin gerekli olduğu fikrini benimsemiştir.[184] Hatta bazıları bu konuda icma olduğunu dahi iddia etmişlerdir.[185] Bazıları da sahabe, tabiin ve muhaddisler gibi grup/zümre isimleri vererek bu grupların icmaından bahsetmişlerdir.[186] Konu ile ilgili tartışmalar ve serdedilen deliller usûl eserlerinde detaylı olarak ele alınmıştır. Ayrıca haber-i vâhid ile amelin gerekli olduğunanakli delillerin yanında akli deliller de getirilerek amelin gerekliliği vurgulanmıştır.[187] Gazzâli de haber-i vahidler ile amelin gerekli olduğunu belirtir.[188]

Ancak Gazzâlî, itikatta haber-i vahidin delil olarak kullanılmasına kesinlikle karşı çıkar. Bu tür haberlerin zannî olduğunu, itikatta ise zanna yer olmadığını vurgular.[189] Gazzâlî, hadislerin bazen vurud açısından zannî, bazen delalet açısından

---

[184] Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidler*, 150-154; Ayrıca bkz., Apaydın, "Haber-i Vâhid", *DİA*, 1996, XIV, 356.

[185] İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, trs., I, 134-135;

[186] Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, Dâru'l-İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y., trs., 148.; Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, 2. baskı, (çev. Selman Başaran-M. Ali Sönmez), Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, 46-47.

[187] el-Kelvezânî, Mahfuz b. Ahmed b. Hasen Ebû'l-Hattâb, *et-Temhid fî Usûli'l-Fıkh,* thk., Muhammed Ebû Amşe-Muhammed b. Ali b. İbrahim, Dâru'l-Medeni, Riyad, 1407/1985, III, 46-47;el-Basrî, Ebu'l-Huseyin Muhammed b. Ali, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk., Muhammed Hamidullah, Dımaşk, 1384/1964, II, 583 vd.

[188] Gazzâlî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, 189; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 89, 95; a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39, 81-83; a. mlf., *et-Tarîk min Hunâ*, 53.

[189] Gazzâlî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*,189; a. mlf.; *Nebevî Sünnet*, 95; a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39.

bazen de her iki yönden zannî olduğunu sonuçta bu zandan hali olmadığını gerekçe göstererek itikatta delil olamayacağını vurgular.[190] Ayrıca Gazzâlî âhâd haberlerin kesin bilgi ifade etmediği, bu nedenle de itikat gibi önemli konularda delil olarak kullanılamayacağı görüşünü temellendirirken özellikle haberler arasındaki tutarsızlık ve ihtilaflara dikkat çeker. Akidelerin esasının hiçbir kuşku tanımayan halis yakin olduğunu, İslam'ın inanç esaslarını mütevâtir nakillerle akli realiteye oturttuğunu ifade eden Gazzâlî, elimizde âhâd haber ve tahmini bir fikre dayanan hiçbir akidenin de olmadığı belirtir.[191] Ancak bununla beraber kabir azabı gibi aslı Kur'ân'da mücmel bulunan hususların beyanı niteliğinde gelen âhâd haberlerden itikat konusunda yararlanılabileceğini de açıkça ifade etmektedir.[192] Ayrıca Gazzâlî, Hanbelîlerin ve bazı Zâhirilerin âhâd haberleri asıl, furu' ve itikatta eşit şekilde kabul etmelerini eleştirir.[193] Kendisine göre bu görüşler tercih edilmeyen görüşler olup bu görüşlerin toplumsal hayatta son derece kötü tesirleri olmuş ve bu görüşler düşüncenin gelişmesine engel olmuşlardır.[194] Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazzâlî, söhret derecesine ulaşan âhâd haberlerin itikatta kabul edilebileceğini söylemiş ise de genel görüşünün itikatta âhâd haberi kabul etmediği şeklinde olduğu daha uygun görülmektedir.

Buraya kadar anlaşılan şudur ki Gazzâlî, âhâd haberler ile amel etmenin gerekli olduğunu, ancak zanni olmaları hasabiyle kesin bilgi ifade etmediklerini, bu nedenle de itikatta delil olamayacaklarını kabul etmektedir.

İtikatta haber-i vahidin delil olmasına gelince bu konuda mezhepler arasında görüş farklılığı bulunduğu gibi aynı mezhebe mensup âlimler arasında da bazı görüş farklılıkları da bulunmaktadır. Söz konusu mesele daha çok kelamcılar ile usûlcüler arasında ele alınmıştır. Biz de konuyu daha çok kelamcılar ve usulcüler açısından ele ele almakla beraber muhaddislerin ve selefin konu ile ilgili görüşlerine özellikle

[190] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 338.
[191] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 95.
[192] Gazzâlî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem,* 189-190; Kabir Azabına Kur'ân'da işaret edildiği ve hadislerde beyan edildiğine dair bkz., Kaya, Murat, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *İslami Araştırmalar*, 25, 2016, 159-204.
[193] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 81-82; a. mlf., , 52.
[194] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 81-82.

değineceğiz. Çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı, mezheplerin genel kanaatini aktarmakla iktifa edeceğiz.

Konuya başlamadan önce kelamcı ve usûlcülerin cumhurunun prensip olarak itikatta haber-i vâhidi delil olarak kullanmadıkları,[195] önemine binaen zikretmekte fayda görüyoruz. Âhâd haberin bilgi ifade edip etmeyeceği konusunda Mu'tezile mensupları arasında bazı görüş farklılıkları bulunsa da, mezhebin genel görüşü bu haberlerin bilgi ifade etmeyeceği yönündedir.[196] Mu'tezile'nin itikadın yakîni bilgiye dayandığı haber-i vâhidin ise zanni olmasından dolayı itikatta delil kabul etmedikleri görülmektedir.[197] Temel prensip bu olmakla beraber, Mu'tezile'nintemel prensipleri ile çatışmadığı sürece âhâd haberlerle gelen bazı itikadi konuları kabul ettiği görülmektedir.[198] Diğer bir ifade ile Mu'tezile âlimlerinden bazıları belli şartları taşıyan âhâd haberlerin bilgi ifade ettiğini belirtmişler ve kendi ilkelerine uyan bazı âhâd haberleri de delil olarak kullanmışlardır.[199]

Eş'arî'ye gelince haber-i vâhidin ameli konularda kesin delil kabul edilmesi gerektiğini belirtmesine rağmen itikatta haber-i vahidin değerine dair bir açıklamada bulunmadığı belirtilmiştir.[200] Daha önce kaleme aldığı *el-İbâne* alı eserinde ayetleri takviye mahiyetindeâhâd haber kullandığı görülmekle beraber itikadi esasları tek başına âhâd habere dayandırmadığı vekelami görüşlerini ihtiva eden *el-Lüma'* adlı eserinde itikadi konularda âhâd haberlere yer vermediği ifade edilmiştir.[201] Bununla beraber Eş'arî, mütevâtir olup olmadığına bakmaksızın Müslümanlar tarafından genel kabul görmüş rivâyetleri itikatta delil olarak kabul etmiştir. Ayrıca Bakıllanî, İbn Furek ve Abdulkâhir Bağdâdi gibi Eş'arî kelamcılar da birtakım şartlar dâhilinde haber-i vahidleri itikatta delil kabul etmişlerdir.[202]

---

[195] Korkmazgöz, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 243.
[196] Gümüşoğlu, Hasan, "İtikat Açışından Mütevâtir Olmayan Haberlerin Bilgi Değeri", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, VI, 2, 2017, 291.
[197] Yavuz, Yusuf Şevki, "Haber-i Vâhid", *DİA*, 1996, XIV, 353.
[198] Korkmazgöz, Rıza, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 244-245.
[199] Gümüşoğlu, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 299.
[200] Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, 1996, XIV, 353
[201] Yavuz, "Haber-i Vâhid", XIV, 353; Korkmazgöz, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri, 247-248.
[202] Gümüşoğlu, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 294-295.

Matürîdî, âhâd haberlerin Hz. Peygamber'den gelen gerçekleri mütevatir haberler gibi belgeleyemediklerini dile getirdikten sonra, söz konusu haberleri nakleden ravilerin durumlarının incelenmesi ve hadislerin muhtevalarının değerlendirilmesinden sonra ortaya çıkan kanaate göre hareket edilmesi gerektiğini belirtmiş, ancak bu tür haberlerin gerçeği tam olarak yansıtamayacağının ilke olarak kabul edilmesini istemiştir.[203] Teoride bu ilkeyi esas alan Mâturîdî'nin pratikte buna uymadığı görülmektedir. Nitekim *Kitâbu't-Tevhîd* ve *Te'vîlât* adlı eserinde haber-i vâhidi itikatta delil olarak kullandığı görülmektedir.[204] Hatta mütevâtir şöyle dursun, müellifin sahih olmayan rivâyetleri dahi kullandığı belirtilmiştir.[205] Öte yandan Matürîdî'nin Müslümanlar tarafından genel kabul görmüş âhâd haberlerle âlimlerin üzerinde icma' ettikleri haberleri itikatta delil olarak kullandığı da söylenmiştir.[206] Hanefi usulcülerinin de gerekli şartları taşıdığı takdirde haber-i vâhidi itikatta destekleyici bir unsur olarak kullandığı görülmektedir.[207]

Hanbelî usûlcüler itikatta haber-i vahidin delil olup olmayacağı konusunda ihtilaf etmekle beraber el-Merdâvi, Ahmed b. Hanbel ve ashabının çoğunluğunun itikatta haber-i vâhidi kabul ettiklerini belirtir.[208] Ancak Hanbelî âlimlerin büyük çoğunluğu ümmetin telakk-i bi'l-kabul ile karşıladığı haber-i vâhidlerin itikatta kabul edileceği görüşünü benimsemişlerdir.[209] Nitekim İbn-i Temiyye de ümmetin kabulüne mazhar olmuş âhâd haberlerin itikat konularında delil olarak kullanılabileceğini belirtir ve bu görüşün kendi mezhebinin görüşü olduğunu söyler.[210] İtikatta haber-i vâhidi kabul eden Hanbelîler/Selefiyye dışında Zahirilerin

[203] Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, 1996, XIV, 353; Ayrıca bkz. Bebek, Adil, "İmam Mâturîdî ve Kâdî Abdulcebbâr'a Göre Haber-i Vahid'in Epistemolojik Değeri" 47, 48.
[204] Bebek, "İmam Mâturîdî ve KâdîAbdulcebbâr'a Göre Haber-i Vahid'in Epistemolojik Değeri" 47, 48; Kelam alimlerinin haber-i vahide yaklaşımı ve itikatta delil olarak kullandıklarına dair örnekler için bkz.; Bedük, Bedrettin, *Kelam İlminde Âhâd Haberin Kullanımı (Eş'ari, Mâturîdî, Mu'tezile)*, (Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Mardin, 2020, 102-142.
[205] Bebek, "İmam Mâturîdî ve KâdîAbdulcebbâr'a Göre Haber-i Vahid'in Epistemolojik Değeri" 49.
[206] Gümüşoğlu, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 293-294.
[207] Gümüşoğlu, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri", 295-299.
[208] el-Merdâvi, Alâuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Süleyman, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkh*, thk., Abdurrahman b. Abdillah el-Cibrin-Ivad b. Muhammed el-Karnî-Ahmed b. Muhammed es-Serrâc, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1421/2000, IV, 1817.
[209] Özmen, Ramazan, *Hanbelî Usulcülerin Hadîs Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018, 152.
[210] İbn-i Teymiyye, Takiyüddin Ebu'l- Abbas Ahmed b. Abdulhalîm, *el-Müsevvede fî Usûli'l-Fıkıh*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, y.y., trs., 248.

ve muhaddislerin çoğunluğunun da bu görüşte olduğu belirtilmiştir.[211] Ayrıca güvenilir yollarla rivâyet edilen haber-i vahidlerinilm-i yakîn ifade ettiği, bu sebeple de İslam âlimlerinin çoğu özellikle de hadis âlimleri tarafından dinde delil olduğu ve bu tür haberlerle amel edilmesi gerektiği konusunda ittifak olduğu belirtilmiştir. Hadis külliyatının tamamına yakınını meydana getiren haber-i vâhidlerin itikatta delil olamayacağını söylemenin tarihi gerçeklere aykırı olduğu ifade edilmiştir.[212]

Haber-i vâhidinbilgi değeri ve itikatta delil olarak kullanılması hususunda özet olarak naklettiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere teoride bu tür haberlerin itikatta delil olmayacağı çoğunluk tarafından savunulmuştur. Ancak teoride savunulan bu esasa pratikte uyulmadığı görülmektedir. İster haber-i vahidi bazı şartlar/destekleyici unsurlar dâhilinde kabul edenler olsun isterse de itikatta delil olamayacağını savunanlar olsun, kendi görüşlerini desteklemek amacıyla haber-i vahidleri itikatta delil ve destekleyici bir unsur olarak kabul etmişlerdir.

Tüm bu açıklamalardan sonra, bazıları tarafından Gazzâlî'nin haber-i vâhidi itikatta delil kabul etmemesi ve zan ifade ettiğini dile getirmesi tartışma konusu yapılmıştır.[213] Bu konuda müellifi eleştirenlerin, görüşlerine bazı ayetleri delil getirmenin yanı sıra İmam Şafiî ve İbn Hazm gibi âlimlerden nakillere de yer verilerek görüşlerini temellendirdikleri görülmektedir. Bu nakillerde dikkat çeken husus ise haber-i vâhidin hücciyyeti ve bilgi ifade ettiğine dair nakledilen haberlerin de haber-i vâhid olmasıdır.[214] Ayrıca ümmetin telakk-i bi'l-kabul ile benimsediği veya karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidin ilim ifade ettiği selef ve haleften cumhur ulemanın görüşü olduğu ifade edilerek Gazzâlî'nin metodunun bidat ve dalâlet ehlinin yolu olduğu belirtilmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere Gazzâlî'nin karinelerle desteklenmiş âhâd haberlerle şöhret derecesine ulaşmış âhâd haberlere yaklaşımı normal bir âhâd habere yaklaşımı gibi değildir. Böyle bir haberin

---

[211] Yavuz, "Haber-i Vâhid", XIV, 353; Korkmazgöz, "Kelam İlminde Haber-i Vahidin Bilgi ve Delil Değeri, 241; Ayrıca bkz., Aydın, Hüseyin, "Akide İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri", *Ekev Akademi Dergisi*, VII, 15, 2003, 80 vd.
[212] Ertürk, "Haber-i Vâhid", XIV, 351.
[213] Süleyman b. Fehd el-Avde, *fî Hivâri'l-Hâdî me'a Muhammed Gazzâlî*, y.y., 1409, 39; Huveynî, Ebû İshâk, *Semtu'l-Lâlî fi'r-Red alâ eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, el-Mektebetu'l-Tev'iyyetu'l-İslâmiyye, y.y., 1410/1989, 77-100; el-Medhalî, Rebî Hâdî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî mine's-Sünneti ve Ehlih ve Nakd Ba'di Ârâih*, y.y., trs., 27 vd.
[214] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 77 vd.

zan derecesinden subuti yönden kesinlik derecesine veya buna yakın bir dereceye çıkacağını belirtir.[215] Öte yandan âlimlerin karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidin kesin bilgi ifade ettiği hususu da ihtilaflı bir konudur. Hatta çoğunluğun bu haberlerin bilgi ifade etmeyeceği görüşünü benimsedikleri belirtilmiştir.[216] Böyle ihtilaflı bir konuda ise icmadan söz edilmesi mümkün görünmemektedir.

Yusuf el-Karadâvî de Gazzâlî'ye sünnet konusunda yöneltilen eleştirilerin temel noktalarından birininin haber-i vâhide yaklaşımı olduğunu belirtmiştir.[217] Karadâvî itikatta haber-i vahidin kabul edilmemesinin iki nedeninin olduğunu beyan etmektedir. Bunlardan ilkinin itikadın zanna değil yakîn üzere kurulacağı, ikincisinin ise haber-i vâhidin–sahih de olsa-yakin ifade etmeyeceği esası üzerine bina edildiğini, ilkinin Kur'ân tarafından desteklendiğini, diğerinin ise usûlcülerin cumhurunun ve hadisçilerin görüşü olduğunu ifade etmiştir. Yani bu âlimleregörekarinelerle desteklenmiş haber-i vâhid hariç, haber-i vâhid zan ifade etmektedir. Daha sonra ise bazı Hanbelî âlimlerinin de haber-i vâhidin zan ifade ettiği hususunda Gazzâlî ile aynı safta olduğunu belirterek onların görüşlerine yer verir.[218] Karadâvî'nin özellikle bazı Hanbelî âlimlerinin haber-i vâhidin zan ifade ettiği görüşünü nakledip bunlarında Gazzâli ile aynı safta olduğunu belirtmiş olması, müellife yapılan eleştirilerin klasik hanbelî düşünceye kendilerini daha yakın hisseden selefîler tarafından yapıldığına işaret etmektedir. Kanaatimizce ittifak olmayan bir konuda delile dayalı olduktan sonra herhangi bir görüşü benimsemenin eleştirilecek bir yönü olmasa gerektir. İhtilaflı olan fer'i konularda müsamahalı davranmak ve farklı görüşe sahip olanlara ağır eleştirilerde bulunmamak en ideal yoldur.

İtikatta haber-i vahidi mutlak olarak red veya kabul etmek yerine belirli şartları taşıyan sahih haberlerin, akidenin temel esaslarını destekleyici ve açıklayıcı mahiyette kullanmanın isabetli olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca destekleyici mahiyette kullanılan bu haberleri kabul etmeyenleri tekfir etmekten kaçınılmalıdır.

---

[215] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 349.
[216] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 181.
[217] Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 128; a. mlf., "Reculu'd-Da've", 213.
[218] Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 128-131.

1.3. Hadis Usûlu İle İlgili Bazı Meselelere Yaklaşımı

Bu başlık altında Gazzâlî'nin hadislerin taksimi, hadislerin sıhhat durumu ve zayıf hadislerle amel konularındaki görüşleri ele alınacaktır.

1.3.1.Hadîslerin Taksimi

1.3.1.1.Mütevâtir Hadisler

Mütevâtir hadis konusunu ele almadan önce mütevâtir-âhâd ayrımının usûlcüler tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Belirtilen iki kavram usûlcüler tarafından haberlerin epistemolojik değerini belirlemek için kullanılmıştır. Söz konusu kavramlar Eş'arî kelamcı ve usulcülerin etkisiyle hicri dördüncü asırda hadis usûlü eserlerine girmiştir.[219] Mütevâtir haberin zorunlu bilgi ifade etmesi ve bu sebeple araştırılmasına ihtiyaç duyulmamış olması[220] ile mütevâtir haberlerin herhangi bir senedinin olmaması bu haberlerin hadîs usûlu içerisinde ele alınmamasına neden olmuştur.[221] Hatib el-Bağdâdî'nin haberleri mütevâtir-âhâd şeklinde taksimi hariç tutulursa İbn Hacer'e kadar yazılan hadis usûlü eserlerinde mütevâtirin müstakil bir konu olarak yer almadığı görülecektir. Her ne kadar İbn Hacer'den önce yazılan hadis usûlü eserlerinde tevâtür kavramı bulunsa da, söz konusu kavramın daha çok hadisin şöhret bulduğunu ifade etmek için kullanıldığı belirtilmiştir.[222] Öte yandan mütevâtir-âhâd ayrımının zamanla hadis usûlü eserlerinde yer alması, rivâyet edilen hadis eserlerinde mütevâtir hadislerin mevcut olup olmadığı meselesini gündeme getirmiştir. Usûlcülerin mütevâtir tanımına göre, mütevâtir hadislerin zor bulunduğunu savunan İbnu's-Salah[223] ve Nevevî[224] gibi muhaddisler yanında usûlcülerden de mütevâtir hadisin bulunmadığı veya çok az olduğunu savunan çok sayıda âlim vardır.[225] Buna mukabil İbn Hacer, Suyûtî ve Kettânî gibi âlimler mütevâtir hadislerin çok olduğunu savunmuşlardır.

Mütevâtir kavramına yüklenen mana ve mütevâtir için ileri sürülen şartların rivâyet edilen hadis eserlerinde mütevâtir hadislerin bulunup bulunmadığı şeklindeki

---

[219] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 144.
[220] Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 347.
[221] Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 99.
[222] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 154.
[223] İbnu's-Salâh, *Ma'rifetu Envâ'i İlmi'l-Hadîs*, 372.
[224] Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, thk., Muhammed Osman el-Haşt, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, 85.
[225] Hansu, *Mütevâtir Haber*, 162-163.

ihtilafa sebep olduğu kanaatindeyiz. Nitekim usûlcülerin tanımını esas alanlar hadis eserlerinde belirtilen şartları haiz mütevâtir haberlerin çok az veya olmadığını savunurken, tevâtürde sayı yerine bazı karineleri göz önüne alanların mütevâtirin çok olduğunu söylemeleri tevâtürün farklı algılandığını göstermektedir. Ancak mütevâtirin varlığını ve yokluğunu savunanların ihtilafının şekilsel olduğu belirtilmiştir. Mütevâtirin varlığını savunanların bununla manevi tevâtürü, yokluğunu veya azlığını savunanların da lâfzî tevâtürü kastettikleri ifade edilmiştir.[226]

Gazzâli, mütevâtir haberlerin tıpkı Kur'ân gibi olduğunu[227] ve bunlarla amel etmenin gerekli olduğunu belirterek,[228] bu tür hadislerden ancak helak olmayı hak edenlerin ayrılabileceğini ifade eder.[229] Mütevâtir sünnetin/hadisin fazla olduğunu belirten Gazzâlî, mütevâtir sünnetin az olduğu ifadesini doğru kabul etmemektedir. Müellife göre mütevâtir sünnetin/hadisin az olduğu hususu, lâfzen mütevâtir için mümkün olmakla beraber, söz konusu husus manen mütevâtir için doğru bir ifade değildir.[230]

1.3.1.2.Âhâd Hadisler

Gazzâli âhâd haberleri/hadisleri mütevâtir dışında kalan ve onun şartlarını taşımayan hadisler olarak tanımlamakta ve bunları da sahih, zayıf ve mevzu olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Biz bu kısımda, sahih ve zayıf kısmını ele alacağız. Mevzu konusuna sened ve metin tenkidi kısmında değinileceğinden dolayı, burada söz konusu kısma değinmeyi gerekli görmedik.

1.3.1.2.1. Sahîh Hadîs

Sahîh hadîs, adalet ve zabt sahibi bir râvî'nin kendisi gibi bir râvî'den muttasıl bir sened ile rivayet ettiği şaz ve muallel olmayan hadîs olarak tanımlanmaktadır.[231] Gazzâlî, ulemanın sahih hadis için şart koştuğu bu şartları şöyle açıklar: "*1. Senedde mutlaka işittiğini hıfzedebilen ve onu aslı gibi nakledebilen bilinci yerinde bir râvî'ninbulunması gerekir. 2. Râvî bu temiz bilinçle birlikte*

[226] Leknevî, Muhammed Abdulhay, *Zaferu'l-Emânî bi Şerhi's-Seyyidi'-ş-Şerif el-Cürcâni fî Mustalahi'l-Hadîs,* thk., Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetu'l-Matbû'âti'l-İslamiyye, 3. baskı, Halep, 1416, 49.
[227] Gazzâlî, *Nebevî Sünet*, 86.
[228] Gazzâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 58.
[229] Gazzâlî, *Nebevî Sünet*, 86.
[230] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39.
[231] İbnu's-Salâh, *Ma'rifetu Envâ'i İlmi'l-Hadîs*, 79.

sağlam bir ahlaka, Allah'tan korkan ve dinde tahrif yapmayı asla kabul etmeyen bir vicdana sahip ve malik olmalıdır. 3. Bu her iki vasıf da râvîler zincirinde kesintisiz olarak bulunmalıdır. Bu iki vasıf bir râvîde bozulur veya vasıflardan birinde herhangi bir belirsizlik ortaya çıkarsa hadis sıhhat derecesini kaybeder. 4. *Hadis şaz olmamalıdır. 5. Hadisin metninde illet-i kadıha bulunmamalıdır*".

Sahîh hadiste aranan bu beş şartı ele alan Gazzâli bu şartlardan üçünün yani ittisal, adalet ve zabt şartlarının sened ile ilgili, şâz ve illet-i kâdıhanın da metin ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî şâzı, sikâ bir ravînin kendisinden daha sika bir râvîye muhalefeti olarak tanımlar. İllet-i kâdıhayı ise muhakkik âlimlerin metinde tespit ettikleri bir kusur ve yanlışlık olduğunu belirterek hadisin reddine sebep olduğunu söyler.[232] *Nebevî Sünnet* adlı eserinde illeti metin ile alakalı bir ısılah olarak kullanan Gazzâlî'nin *Kezâifu'l-Hakk* adlı eserinde illeti hem metin hem de sened ile ilgili bir husus olarak kabul etmektedir.[233] Ancak gerek *Nebevi Sünnet* adlı eserinin daha sonra kaleme alınması gerekse de rivâyetleri tenkit ederken illet kavramını metinle ilişkilendirmesi, söz konusu kavramı temelde metin ile alakalı bir husus olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Gazzâlî zikredilen şartların naklin titizliği ve rivayetin kabul edilmesi için yeterli olduğunu ve insanlığın kültür tarihinde bu yöntemin bir benzerini bilmediğini belirtir. Ancak Gazzâli'ye göre asıl önemli olan bu kaidelerin güzel bir şekilde uygulanmasıdır.[234] Müellif sünnet konusunda birçok önemli âlimin yetiştiğini ve bunların isnâd konusundaki çalışmalarının takdire şayan olduğunu, buna mukabil fıkıhçıların ise metinlerdeki şâz ve illetli hadisleri tespit etme konusunda bu âlimleri desteklediklerini belirterek muhaddisler yanında özellikle fıkıhçıların ve diğer âlimlerin hadis/sünnetteki şâz ve illetleri tespitte sorumluluklarının daha çok olduğuna dikkat çeker.[235] Gazzâli muhaddislerin ve fıkıhçıların çalışmalarının birbirini tamamladığını ve İslam'ın büyüklüğünün ancak bu âlimler arasında yardımlaşma ile sağlanacağını belirtir. Asıl sıkıntının iki grubun ellerinde olanlar ile gururlanmaları yani birbirilerine muhtaç olmadıklarına kanaat getirmeleri halinde ortaya çıkacağına vurgular[236] Aşağıda ele almakla birlikte

[232] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 24; krş., *es-Sünnetü'n-Nebevîyye*, 18.
[233] Gazzâlî, *Kezâifu'l-Hakk*, 148.
[234] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 24.
[235] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 24.
[236] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 39.

Gazzâlî'nin yukarıdaki ifadeleriden de anlaşıldığı üzere, müellif her ne kadar rivâyetin sıhhati için isnadı şart koşsa da asıl üzerinde durduğu husus hadisin metnidir. Nitekim Gazzâlî, İbn Kayyım'dan "isnâdın sahih olmasının hadisin sıhhat şartlarından biri olduğunu, isnâdın sıhhat için tek şart olmadığını ve hadisin tüm yönlerden sahih olmasının gerekli olduğunu" naklettikten sonra muhaddislerin "isnâdı sahihtir" ve mutlak olarak "sahih" dedikleri rivayetler arasında fark olduğunu belirtir. Mutlak olarak ifade edilen "sahihtir" ifadesinin daha üstün olduğunu, bunun hem senedi hem de metni kapsadığını belirtir.[237]

Gazzâlî sahih hadisin belli bir değer ve ağırlığının olduğunu, kendisinden bir delil bulunmadıkça şeriatın füruunda onunla amel etmenin caiz olduğunu söyler.[238] Başka bir yerde Gazzâlî, rivayet edilen bir haberin ulema arasında belirtilen şartları taşıması halinde onu kabul etmemenin bir anlamının olmadığını belirtir.[239] Diğer bir yerde ise senedi sahih olan bir hadisi, herhangi bir kaide ve kurala uymadan hevaya tabi olarak reddetmenin caiz olmadığını belirtirken, hevâya uyarak sahih bir hadisi reddetmenin sonucundan korkulan bir isyan olarak değerlendirir.[240] Bununla beraber Gazzâlî, herhangi bir hadisi bir delile binaen reddetmenin sünneti inkâr manasına gelmediğini belirtir[241] ve bir râviyi reddetmenin Hz. Peygamber'i reddetmek manasına gelmediğini ifade eder.[242]

Gazzâlî'nin sahih hadis tanımına eleştiri yöneltilerek Gazzâlî'nin birinci maddede "hadisi aslı gibi nakledebilen" kısmının sahih olan âhâd haberler ile ihticac etmeyen veya mütevâtir olsun âhâd olsun sünneti inkâr edenlerin hevâsına muvafık olduğu ve bu şartı hiçbir muhaddisin ifade etmediği belirtilmiştir. Klasik sahih hadis tanımında söz konusu ifadenin yer almadığı doğru olmakla birlikte, Ebû Hanîfe'nin âhâd bir rivâyetin kabul edilmesi için râvî'nin işittiği rivâyeti nakledene kadar hafızasında tutmasını ve rivâyette hiçbir değişikliğin olmamasını şart koştuğu ifade edilmiştir.[243] Bu durum Gazzâlî'den önce Ebû Hanîfe'nin "rivâyeti aslı gibi

[237] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 344-345.
[238] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 94.
[239] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 41.
[240] Gazzâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 35.
[241] Gazzâlî, *İslami Hayat ve Sorunları*, 119.
[242] Gazzâlî, *İslami Hayat ve Sorunları*, 123.
[243] Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. baskı, Ankara, 2012, 196.

nakletmeyi" şart koştuğunu gösterdiği gibi kendisi amelde Hanefi olan ve re'y ekolünün görüşlerine önem veren Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe'ye tabi olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu şartın sünneti inkâr edenlerin hevasına uyduğu şeklindeki niteleme aşırı bir ifade olup eleştiri sınırını aştığı kanaatindeyiz. Yine Huveynî, Gazzâlî'nin sahih hadisin şartlarından olan ittisalı zikretmediğini ifade ederek onu eleştirir.[244] Ancak kanaatimizce Gazzâlî'nin üçüncü şartın açıklamasında zikrettiği husus ittisal şartını içinde barındırmaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin hem başka bir eserinde[245] hem de katıldığı bir açık oturumda sahih hadisin şartlarını açıklarken ittisal şartını açıkça zikrettiği görülmektedir.[246] Gazzâlî'nin sahih hadis için ittisali şart koşmaması mümkün değildir.[247] Nitekim birçok yerde sened sahih dahi olsa rivâyetin illetli olması halinde sıhhatini kaybedeceğini belirtmesinden kastı senedin muttasıl ve râvîlerin sağlam olmasıdır. Bununla beraber Gazzâlî'nin üçüncü maddede ele aldığı husus eksik görünmektedir. Her ne kadar adalet vasfı düşen bir râvînin rivâyetinin kabul edilmemesinde bir ihtilaf yoksa da zabt hususunda râvînin bazı kusurlarının bulunması rivâyeti tümüyle sıhhat derecesinden düşürmez.

Bütün bu açıklamlardan sonra, Gazzâlî'nin sahih hadisi nasıl tanımladığının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Müellif bir taraftan, bir rivâyetin sahih kabul edilebilmesi için klasik sahih hadis tanımını yeterli görürken, diğer taraftan bir hadisin sıhhati için isnadın sahih olmasını yeterli görmemesi ve isnad yanında bazı metin tenkidi prensiplerine dikkat çekmesi klasik tanımı yeterli görmediği izlenimi vermektedir. Ancak müellifin, sahih hadis tanımında "illet ve şaz" kavramlarına dikkat çekmesi, sahih hadisi nasıl tanımladığına yardımcı olduğu kanaatindeyiz. Müellifin, bu kavramları temelde metin ile alakalı bir husus olarak kabul etmesi ve zikrettiği metin tenkidi prensiplerine aykırı olduğu gerekçesi ile bazı rivâyetleri redderderken bunların "illetli" olduğuna vurgu yapması, metin tenkidi ile ilgili zikrettiği hususları "illet ve şaz" kavramı altında ele aldığını göstermektedir. Özetle, Gazzâlî'nin bir rivâyetin sahih olması için zikrettiği metin tenkidi prensiplerini sahih hadisin tanımında zikrettiği ve temelde metin ile alakalı hususlar olarak gördüğü "şaz ve illet" kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

---

[244] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 49-50.
[245] Gazzâlî, *el-İslam ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, 59.
[246] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 105.
[247] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 251, 344-345.

1.3.1.2.2. Zayıf Hadîs

Gazzâlî'ye göre zayıf hadis, sahih hadisin şartlarını taşımayan hadistir. Müellifin gerek zayıf hadisleri kullanmasından gerekse de rivâyetleri tenkit etmesinden onun hadisteki zayıflığı genel itibari ile metin kaynaklı olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî "*ilk etaptaki hissiyat, nübüvvet kokusu taşıyan veya taşıdığı zannedilen her şeyi ta'zimetmeye yöneliktir*" diyerek zayıf hadislere neden bu kadar ehemmiyet verildiğinin gerekçesini belirtir.[248]

Zayıf hadis ile amel etme noktasında kimi âlimlerin ta baştan beri buna karşı olduğunu, bazılarının ise "aşırı derece zayıf olmaması, akâid ve ahkâm ile ilgili olmaması ve genel ve sabit esaslara aykırı olmaması" şartıyla amel edilebileceğini söylediklerini belirten Gazzâlî,[249] kendi görüşünü şöyle açıklar: "*Zayıf hadislere ilgi göstermek teferruat kabilindeki meselelerde Allah'ın Kelâmı ile Hz. Peygamber'in sünnetindeki kıymetli delillerin tayin etmiş olduğu hükümleri takviyede fazladan bir tenbih olması açısından mümkündür."*[250] Zayıf hadislerle ilgili bilinmesi gereken diğer bir hususun "*zayıf hadislerin ilmi hayatla bağlarının kopukluğu*" noktasında olduğunu belirten Gazzâlî, âlimlerin bu tür hadisleri hem kendi aralarında hem de halk arasında sadece irşad ve davet konusunda kullandıklarını, çünkü vaaz ve öğütte duyguların harekete geçirilmesi noktasında hikmetli sözlerin ve uydurma dahi olsa etkileyici kıssaları kullanmanın caiz olmasından hareketle, belirtilen şartları taşıdığı takdirde zayıf hadislerin de bu alanda kullanımının caiz olduğunu ifade eder.[251] Kendisinin de halkı irşad ederken ele aldığı konuları sahih hüküm ve isabetli yönlendiricilere dayandırdıktan sonra, uygun görülen yerlerde zayıf hadis kullandığını ifade etmektedir.[252] Bununla beraber Gazzâlî, topluma hâkim olan birçok zayıf hadisten dolayı mütevâtir ve sahih hadislerin yaşanmaz hale geldiğini belirtir.[253]

Zayıf hadisleri belli alanlarda kullanmayı makul karşılayan Gazzâlî'nin son yazdığı eserlerinden olan *Kur'an'ı Anlamada Yöntem* adlı eserinde ise zayıf

[248] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 93.
[249] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 197-198.
[250] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 93.
[251] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 198.
[252] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 199.
[253] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 37.

hadislerin güvenilir kaynaklar olmamasından dolayı onlardan yararlanamayacağını ifade etmektedir.[254] Ancak eserlerinde zayıf hadis kullanımı göz önüne alındığında – zikrettiğimiz eseride dâhil olmak üzere- belirtilen sözün pratikte bir karşılığı kalmamaktadır.

Gazzâlî zayıf hadisler üzerine önemli ve büyük hükümlerin bina edilmesine ve bu tür hadislere gereğinden fazla önem verilerek daha önemli olan hususların göz ardı edilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. "*Zayıf hadislere itibar edenlere yaraşan, bu hadisleri akîde ve şeriat hükümleri sahasına girmeyen konularda zikretmeleridir; zira insanların kanları, malları ve ırzları ilmi söylentilerden daha yücedir! Terbiye esasları, toplumsal görenekler ve umumi görüşün kendisinde birleştiği ilkeler böyledir. Bunlar hayatta İslam'ın hakikat ve hedeflerine birer kandil mesabesindendirler"*[255] diyerek bu alanlarda zayıf hadis kullanımına karşı çıkmaktadır. "*Zayıf hadislere Allah'ın Kelâmı ile Hz. Peygamber'in sünnetindeki kıymetli delilerin tayin etmiş olduğu hükümleri takviyede fazladan bir tenbih olması açısından ilgi göstermenin mümkün olduğunu*" vurguladıktan sonra bunun aynı zamanda önceki âlimlerin yolu olduğunu, ancak bazı grupların veya maksatlı kimselerin bu yoldan saptığını veöncekiâlimler tarafından hiç önem verilmeyen birçok şey üzerine bugünlerde birçok insanın adeta koştuğunu ifade eder.[256] Zayıf hadislere bu kadar önem verenlerin de bunu Peygamberin getirmiş olduğu ahlak ve ıslah ilkeleri adına diğer bir deyişle İslâm adına gerçekleştirdiklerini belirtir.[257] Ancak bütün bunlarla beraber Gazzâlî de eserlerinde zayıf hadislere yer vermiş ve bundan dolayı da tenkid edilmiştir[258]. Nitekim Elbânî (ö.1997) de, Gazzâlî'nin *Fıkhu's-Sîre* adlı eserindeki hadisleri tahric ettiği çalışmasında bazı hadislere zayıf hükmü vermiştir. Eserlerinde zayıf hadis kullanan Gazzâlî, kendisini bir nevi savunma sadedinde, eserlerinde zayıf hadislere yer vermesini söz konusu hadislerin şâhidlerinin olmasına bağlamaktadır.[259]

[254] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 348.
[255] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 93
[256] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 93.
[257] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 94.
[258] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 38 vd.
[259] Gazzâlî, *el-Hakku'l-Murr*, Nahdatu Mısr, 4.baskı, Kahire, 2005, VI, 92.

1.4. Sened ve Metin Tenkidi

Bu başlık altında bir haberin/hadisin hangi sebepten dolayı reddedileceği veya hangi şartlara haiz olan haberin kabul edileceği konusu ele alınacaktır. Gazzâlî sünnetin teşri' kaynağı ve dinde hüccet olduğunu eserlerinin çeşitli yerlerinde ısrarla tekrar etmektedir. Gazzâlî bir sünnetin Hz. Peygamber'e nispetinin kesin olduğu bilindikten sonra onun terkedilemeyeceğini ancak rivâyet edilen sünnetlerin/hadislerin kaynağından alınmasının gerekli olduğunu belirtir. Çünkü Gazzâlî'ye göre Hz. Peygambere'e atfedilen sünnetlerin tümü kabul edilebilir cinsten değildir.[260] Ayrıca Gazzâlî bir hadis hakkında olumlu veya olumsuz bazı değerlendirmelerin bulunması halinde, söz konusu hadisin Hz. Peygaber'e aidiyetinin doğruluğunun tespit edilmesinin gerekli olduğunu belirtir.[261] Sahih bir hadis için gerekli olan şartları bir rivâyetin kabul edilmesi için yeterli gören Gazzâlî, asıl önemli olan noktanın ise söz konusu şartların tatbiki olduğunu belirtir.[262]Ayrıca Gazzâlî sünnet konusunda birçok âlimin yetiştiğini ve bunların hem senede hem de metne gerekli önemi verdiklerini belirtir. Sünneti ve hücciyyetini inkâr edenlerin "selefin tüm gayretlerini senede hasrettiklerini ve metne önem vermediklerini" dile getirerek görüşlerini temellendirmelerini doğru bulmayan Gazzâlî, senede bu kadar önem verilmesindeki asıl amacın sened değil metnin bizzat kendisinden hüküm çıkarmaya yönelik olduğunu ifade eder. Hadîslerin sahih olmalarının sadece râvîlerin adil olmalarına bağlı olmadığını ve hadislerin sahih kabul edilebilmesi için dinin sabit olmuş hakikatleri ile uyum içinde olmalarının gerekli olduğunu belirten Gazzâlî,[263] muhaddislerin büyük çoğunluğunun ise metne nazaran senede daha çok önem verdiklerini, bu nedenle de hadîsin fıkhını anlamada başarılı olmadıklarını ifade eder.[264] Ayrıca metindeki şâz ve illetin tespitinin sadece muhaddislere mahsus olmadığını, bilakis usûl, tefsir, fıkıh ve kelâm âlimlerinin de bu konuda sorumluluklarının bulunduğunu hatta bunların sorumluluğunun şâz ve illeti keşfetmede muhadddislerin sorumluluğundan daha fazla olduğunu söyler.[265] Gazzâlî özellikle şâz ve illeti tespit etme konusunda fakihlerin görüşüne çok önem verir. Bu

[260] Gazzâlî, *Fıhu's-Sîre*, 38; a.mlf., *Nebevî Sünnet*, 86.
[261] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 86.
[262] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 24-25.
[263] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 24-25; a. mlf., *Leyse mine'l-İslâm*, 35.
[264] Gazzâlî, *İslâm Kültür Birliğinin Esasları*, 62.
[265] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 25.

bağlamda müellif "*fakihlerin tarih boyunca ümmetin hoşnutluğunu ve güvenini kazandıklarını, tıpkı bina yapan bir mühendise malzemenin verildiği gibi muhaddislerinde topladıkları rivayetleri onlara takdim etmekle yetindiklerini*" belirtir[266] ve bu ince sanatın erbabının fakihler olduğunu söyler.[267] Bütün bunlardan sonra Gazzâli her iki grubunda birbirine muhtaç olduğunu "*sünnetsiz fıkıf, fıkıhsız sünnet olmaz*" diyerek dile getirmekte ve İslam'ın büyüklüğünün ancak bu ikisinin birbiri ile yardımlaşması sonucu tamamlanabileceğini ifade etmektedir.[268] Bunun yanında Gazzâlî, birçok eserlerinde "sadece isnad ile yetinip hadisin fıkhını bilmeyen, dar düşünceli ve mutaassıp kimselerden" yakınmaktadır.

Gazzâlî sahih de olsa bir rivâyeti eleştirirken temelde iki kavram üzerinde durmaktadır. Bu da "şâz ve illet-i kadîha"dır. Ancak Gazzâlî'nin şâz ve illet konusundaki görüş ve yaklaşımına eleştiriler yöneltilmiş, onun illet ve şazzı daha çok metin ile ilgili bir husus olarak gördüğü, hâlbuki bunların çoğunlukla isnad ile ilgili bir husus olduğu ifade edilmiştir.[269] Ayrıca Gazzâlî'nin anlamadığı her hadisi illetli olarak vasfettiği ve illet konusunda gevşek davrandığı da belirtilmiştir. Bunun yanında Gazzâlî'nin illet konusunda fakihleri ön plana çıkarıp muhaddisleri yetersizlikle nitelemesine de itirazedilmiştir. İlletlerin tespitinde asıl söz sahibi olanların muhaddisler olduğu ve bu konunun hadis ilminin en dakik konularından biri olduğu belirtilmiştir. Muhaddislerin konu ile ilgili kitaplarına işaret edilerek Gazzâlî'nin bunlardan habersiz olduğu ima edilmeye çalışılmıştır.[270] Muhaddislerin sadece sened ile yetinip metni ihlal iddiasının müşteşrik ve onların taklitçilerinin iddiaları olduğunu ifade eden Medhalî, Gazzâlî'nin de bu alanda ileri gittiğini ifade eder.[271]

Gazzâlî, hadîs bilginlerinin sadece isnad ile yetinmediğini bilakis metne de önem verdiğini başka bir eserinde dile getirdikten sonra, konu hakkında Mustafa es-Sıbâî'nin *es-Sünnetü ve Mekânetuhâ fî Teşrî'i'l-İslâmî* adlı eserinden İslâm

[266] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 39.
[267] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 78.
[268] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 39;.
[269] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 50, 106-107; Şâz seneddeki muhalefetten kaynaklanmakla birlikte daha çok metinde görülmektedir. Aydınlı, Abdullah, "Şâz", *DİA*, 2010, XXXVIII, 385.
[270] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 107, 113-114; Medhalî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 87 vd.
[271] Medhalî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 66.

âlimlerinin hadislerin kabul ve reddi için ileri sürdüğü şartları zikrederek görüşünü temellendirmeye çalışır. Gazzâlî, Sıbâî'nin bir hadisin uydurma olduğunu gösteren alametleri sened ve metin olmak üzere iki kısımda ele aldığını ifade ettikten sonra, Sıbâî'nin bu ifadelerini olduğu gibi nakletmektedir. Biz de konu hakkında Gazzâlî'nin, Sıbâî'den yaptığı nakilleri aşağıda nakledip daha sonra Gazzâlî'nin ilave açıklamalarına değineceğiz. Her ne kadar Gazzâlî, Sıbâî'den yaptığı nakillerde ve başka eserlerinde sened tenkidine değinse de asıl üzerinde durduğu husus metin tenkidir. Gazzâlî'ye göre metin tenkidi sened tenkidinden daha önemlidir. Hatta hadisleri değerlendirirken–senedleri sahih dahi olsa-önce metninin değerlendirilmesi lazımdır.[272] Çünkü metni illetli olduktan sonra senedin sahih olmasının pek bir kıymeti yoktur.[273]

Gazzâlî'nin senedden önce metnin üzerinde durulması gerektiğini ifade etmesi ve senede nazaran metne daha çok önem vermesi isnad yönünden problemli olan bazı rivâyetleri kabul etmesine sebep olmuştur. Nitekim Gazzâlî kimi rivâyetlerin sened yönünden problemli olduğunu açıkça ifade etmesine rağmen, belirtilen rivâyetlerin nübüvvet ışıkları taşıdığını[274] ve Kur'ân ile uyumluluk arz ettiğini ifade ederek kabul ettiği görülmektedir.[275] Bu bağlamda;"Ubâde b. Sâmit'in Hz. Peygamber'den naklettiği, Allah Teâlâ'nın yarattığı ilk şeyin kalem olduğu ve Allah'ın emretmesi ile kalemin kıyamete kadar olmuş ve olacak herşeyi yazdığı"[276] rivâyeti örnek olarak zikredilebilir. Gazzâlî, Muhammed Hamid el-Fâkî'nin söz konusu rivâyet ile ilgili yaptığı ta'likte, rivâyetin senedinde hadis uydurmakla itham edilen ve rivâyeti kabul edilmeyen râvîlerin olduğunu söylediğini belirtmesine rağmen, hadisi "*Kur'ân'ın yakın ve uzak delilleri ile sahih akideye uygun*" olmasından dolayı kabul ettiği görülmektedir.[277] Hadislerin kabul edilmesinde metin tenkidi vazgeçilmez bir husustur. Ancak metin tenkidinden önce mutlaka sened tenkidi ciddi bir şekilde yapılmalıdır. Aksi takdirde mana yönünden dine aykırı olmayan ve Kur'ân'a uygun olan uydurma rivâyetler rahatlıkla kabul edilecektir.

[272] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 349.
[273] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 27; Ayrıca bkz., a. mlf., *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, 59.
[274] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 170.
[275] Gazzâlî, *el-Hakku'l-Murr*, VI, 92 vd.
[276] Tirmizi, *Sünen*, Kader, 17, h.no: 2155, (IV/29); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 22705, (XXXVII/378).
[277] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 220-221.

Böyle bir durumun çok ciddi problemlere sebep olacağı ise izahtan varestedir. Sonuç olarak hadislerin kabul edilmesinde metne daha çok önem veren Gazzâlî'nin, senede yeteri kadar önem vermediği görülmektedir.

Yukarıda naklettiğimiz üzere Gazzâlî, muhaddislerin daha çok isnada önem verip metni ihmal ettiklerini belirtirken, yine muhaddislerin sadece isnad ile yetinmeyip metne de önem verdiklerini belirtmesi bir çelişki gibi görünmektedir. Ancak başka bir eserinde muhaddislerin çok az bir kısmı müstesta çoğunluğun senede daha çok önem verdiğini belirtmesi[278] dikkate alındığında metne önem verdiğini ifade ettiği muhaddislerden bu az kısmı kastettiği anlaşılabilir.

Bu arada Gazzâlî'nin, hadis ilmi konusunda Nasıruddin Elbânî ve Şeyh Abdullah Sıddîk el-Ğumârî'den çokça istifade ettiğini belirtmek yerinde olacaktır. Nitekim kendisi hadis ilimleri konusunda çalışma yapan söz konusu iki âlimden çok değerli bilgiler elde ettiğini ve onların yazdıklarına aynen katıldığınıı ifade etmektedir.[279]

1.4.1. Sened Tenkidi

Hadis âlimlerinin herhangi bir rivâyetin kabul edilmesi için bazı şartlar belirlediğini Sıbâî'den nakleden Gazzâlî, bunları sened ve metin olmak üzere iki kısımda ele alır. Gazzâlî, eski hadis âlimlerinin sadece senede önem verip metni ihmal ettikleri iddiasına karşı, Sıbâi'den nakillerde bulunarak görüşünü temellendirmeye çalışır. Müellifin üzerinde durduğu asıl husus metin tenkidi olmakla birlikte, rivâyetlerin isnâddan dolayı mevzu olarak nitelenmesine sebep olan alametlere de yer verir. Biz de Gazzâlî'nin tasnifine uyarak söz konusu meseleyi sened ve metin tenkidi başlıkları altında ele alıp, müellifin Sıbâî'den naklettiği hususları özetle zikredeceğiz.

Buna göre; rivâyeti nakleden ravînin yalan söylemekle tanınan kimselerden olması, hadisi uyduran kimsenin hadis uydurduğunu bizzat itiraf etmesi, râvînin rivâyette bulunduğu kimse ile karşılaşmadığının tespit edilmesi veya rivâyette bulunduğu şeyhin ölümünden sonra şeyhten işitmişçesine rivayet etmesi yahut da kendisinden hadis naklettiği kimsenin bulunduğu yere hiç gitmemiş olması isnaddan

[278] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 62.
[279] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 293.

dolayı bir haberin reddini gerektiren sebeplerden bazılarıdır. Ayrıca Gazzâlî, Sıbâî'den naklen hadis ravisinin durumundan veya ruhsal halinden de hadis uydurduğunun anlaşıldığını naklederek, konu ile ilgili olarak un helvası satan Muhammed b. Haccâc Mahaî'nin"*un helvası bele kuvvet kazandırır*" rivâyeti ile birkaç tane rivâyeti örnek olarak zikreder.[280]

1.4.2. Metin Tenkidi

Hadis ilminde kullanılan "metin tenkidi" kavramı oryantalistlerin ve bazı batılı tarihçilerin terminolojisinden alınmış bir kavramdır.[281] Modern tarihçilikteki tarihi vesikaların tespit edilmesine yönelik uygulanan iç ve dış tenkit şarkiyatçılar tarafından hadis ilmine tatbik edilmeye çalışılmıştır. Hadis imamlarının isnad ile yetinip metne yanaşmadıkları iddiasından hareket eden şarkiyatçılar, hadis metinlerinin yeniden tenkide tabi tutulmasının gerekli olduğunu savunarak söz konusu metodu hadis ilmine tatbike koyulmuşlardır.[282] Şarkiyatçılar tarafından kullanılan kavram İslam düyasında yapılan çalışmaları etkilemiş ve ödünç alınan söz konusu kavram "hadislerin metinlerinin tenkidi" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.[283] Günümüz hadis ilminde "metin tenkidi" kavramı ile hadis metinlerinin muhteva yönünden bazı kriterlere göre değerlendirilmesi kast edilir.[284] Hadislerin Kitaba, mütevâtir Ssünnete, akla, dinin temel prensipleri gibi ilkere aykırılıktan dolayı tenkit edilmesi her ne kadar "metin tenkidi" adı altında olmasa da İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren muhaddisler ve fukaha tarafından kullanılmıştır. Söz konusu husus bir kavram ile ifade edilmek yerine her bir kriter ayrı olarak ifade edilmiştir. Hadis ilimleri altında zikredilen "İhtilâfu'l-Hadîs, Müşkîlu'l-Hadîs, Muhtelefu'l-Hadis, teâruz gibi alanlarda söz konusu husus daha geniş ve genel olarak ele alınmıştır.[285]

Muhaddislerin metin tenkidine önem verip vermedikleri konusunda temelde iki yaklaşımdan söz edilebilir. Birinci görüşü savunanlara göre muhaddisler metne

---

[280] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 311-312.
[281] Polat, Selahattin, *Metin Tenkidi*, İFAV Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2015, 24; Ayrıca bkz., Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları: Tarih, Usul, Tenkid, Yorum*, Kimlik Yayınları, 6. baskı, Kayseri, 2017, 147.
[282] Polat, Selahattin, *Metin Tenkidi*, 24; a. mlf., *Hadis Araştırmaları*, 147.
[283] Polat, Selahattin, *Metin Tenkidi*, 24.
[284] Polat, *Metin Tenkidi*, 24.
[285] Polat, *Metin Tenkidi*, 24, 294.

yeteri kadar önem vermişlerdir. İkinci görüşü savunanlara göre ise muhaddisler metni ihmal etmişlerdir. Ancak bu görüşü savunanlar da iki kısma ayrılmaktadır. Birinci grup muhaddislerin metne yeteri kadar önem vermediklerini savunurken, diğerleri ise muhaddislerin metne hiç önem vermediklerini savunmaktadırlar.[286] İslam dünyasında muhaddislerin metne yeteri kadar önem vermediği görüşünü savunanlar bir hayli fazladır.[287] Kanaatimizce de doğru olan yaklaşım çoğunluğun benimsediği görüştür.

Gazzâlî, İslam âlimlerinin metne gereği kadar önem vermedikleri iddiasını doğru kabul etmeyerek onların, hadislerin kabul edilmesi için öne sürdükleri şartları Sıbâî'den naklederek görüşünü temellendirmeye çalışır. Bu bağlamda; hadis metninin Arap dili kurallarına aykırı olması hadisin kabul edilmesine engel olan sebeplerden biridir. Çünkü Arapçayı en iyi bilen ve en fasih şekilde konuşan Hz. Peygamber'den böyle bir şeyin sadır olması düşünülemez. Ayrıca mana bozukluğunu içeren bir hadisin de kabul edilmesi mümkün değildir. Buna göre; te'vil imkânı olmaksızın akla aykırı olması, his, müşahede, tarihte kesin olarak vuku bulmuş bir gerçeğe, genel hüküm ve ahlak ilkelerine, Allah Teâlâ'nın insan ve tabiata koymuş olduğu kanunlara aykırı olması veya bir kötülüğe davet etmesi hadisin kabul edilmesine engel olan sebeplerdir. Yine hadis metninin herhangi bir te'vil imkânı olmaksızın Kitabın açık ve kesin bir hükmüne, mütevâtir sünnetin açık bir hükmüne veya Kur'ân ve sünnetten elde edilen genel bir kurala aykırı olması, rivâyetin reddedilmesini gerektiren sebeplerdendir. Sıbâî'den nakilde bulunarak görüşünü temellendirmeye devam eden Gazzâlî, umûmu'l-belva olan bir konuda haberin âhâd olarak gelmesi, orantısız sevap ve ceza içermesi ve rivâyeti nakleden râvî'nin aşırı derece mezhep mutaassıbı olmasından dolayı naklettiği rivâyetin kendi mezhebine uygun olmasınının, önceki âlimler tarafından bir rivâyetin reddedilmesi için ileri sürülen şartlar olduğunu ifade eder.[288]

Daha sonra Gazzâlî, Sıbâî'den naklen bunların İslam âlimlerinin ortaya koyduğu önemli hadis tenkidi kriterleri olduğunu, bunların aynı zamanda uydurma

[286] Yıldırım, Enbiya, *Metin Tenkidi: Tarihi Süreç Yeni Yaklaşımlar*, Otto Yayınları, Ankara, 2015, 30-34.
[287] Yıldırım, *Metin Tenkidi*, 35.
[288] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 311-313; Sıbâî, Mustafa, *es-Sünnetü ve Mekânetuhâ fi't-Teşrîi'l-İslâmî,* Dâru'l-Verrâk, y.y., trs., 115-119.

ve sahih rivâyetleri birbirinden ayıran kurallar olduğunu, bazı müsteşrik ve onların yolundan gidenlerin aksine âlimlerin hem sened hem de metin tenkidine eşit derecede önem verdiklerini, sadece sened ile yetinmediklerini ifade eder.[289] Ayrıca Gazzâlî, Muhammed Sabbağ'ın bir hadîsin metninden dolayı uydurma olduğuna işaretle "*hadisin şeriatın amaçlarından, hedeflerinden veya kurallarından herhangi birine aykırı olmasını"*da eklediğini belirterek, bunun önemli bir alamet olduğunu ifade eder.[290] Ayrıca Gazzâlî, Salâhaddîn Ahmed el-İblîbi'den naklen Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) âhâd bir haberin kabulü ve reddi için taşıması gereken şartları zikreder.[291] Ancak bunlar genel olarak yukarıda saydığımız metinden kaynaklı uydurma alametleri ile büyük ölçüde aynı olduğundan dolayı burada tekrar etmeyi gerekli görmedik. Gazzâlî, İdlîbî'nin *Menhecu Nakdi'l-Mutûn inde Ulemâi'l-Hadîsi'n-Nebevî* isimlieserini gördükten sonra bu konuda doğru düşündüğüne kanaat getirdiğini ifade etmektedir.[292]

Gazzâlî'ye göre, bazen bir hadisin metni-gerek akılcı gerek nakilci olsun-birçok âlimi ilgilendirebilir. Böyle bir durumda bu âlimlerin kendi alanları ile ilgili olan bir rivâyet metni hakkında incelemede bulunmalarının engellenmesi doğru değildir. Gazzâlî, bazı kimselerin kendi yetersizliklerine rağmen, kendi dışında kalan ve kendilerinden daha geniş düşünceli olan âlimlerin bir rivâyetteki illetleri tespit etmelerine veya bir şâzı ortaya çıkarmalarına karşı olmalarını eleştirmekte ve bunun doğru olmadığını belirtmektedir[293].

Gazzâlî önceki imamlar tarafından rivâyetlerin kabul ve reddi için ortaya konulan esasları aynen kabul ettiğini ve bu esaslardan uzak kalmayı düşünmediğini belirtir. Kendisinin, rivâyetlerin değerlendirilmesinde dikkatleri çekmek istediği asıl hususun "hadis metninde bulunan illetlerin tespitinde muhaddislerin yanında fakihlerinde yer almasından" ibaret olduğunu söyler. Söz konusu durumun geçmişte

[289] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 313.
[290] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 314.
[291] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 343-344.
[292] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 343.
[293] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 27.

de böyle olduğunu vurgulayan Gazzâlî, çağımızda da bu tür araştırmalarda bulunmanın gerekli olduğunu ifade etmektedir.[294]

Gazzâlî'nin metin tenkidinde esas aldığı temel faktör Kur'an'dır. Sünnetin Kur'ân nezdindeki konumundan daha önce bahsettiğimiz için burada tekrar etmeyi zait görmekle beraber bir iki hususa işaret edeceğiz. Kur'ân'ın ilahi koruma altında olması ve kendisine batılın hiçbir şekilde erişmesinin mümkün olmaması gibi sebelerden dolayı İslam'ın temel kaynağı olduğunu belirten Gazzâlî, sünetin de ikinci temel kaynak olduğunu ancak Kur'ân'dan sonra geldiğini ifade eder. Buna göre nasıl ki kanunların anayasaya aykırılığı mümkün değilse hadislerin de Kur'ân'a muhalif olması düşünülemez. Hadisler, Kur'ân'ın özel bir hüküm veya genel bir kuralına aykırı olamaz.[295] Bu sebeple hadisler ancak Kur'an'ın ışığı altında ele alınmalıdır. Kur'an bir çerçeve kabul edilerek hadisler bu bağlamda değerlendirilmelidir.[296]

Pek çok muhaddisin rivayetleri değerlendirirken Kur'an'dan uzaklaşmalarını[297] ve hadislerle meşgul olan bazı kimselerin de kusurlarının Kur'ân'ı tam anlamamak olduğunu dile getiren Gazzâlî[298] bu kimseleri eleştirerek hadislerin doğru anlaşılmasında Kur'ân'ın önemine ve gereğine işaret eder.[299] Hatta öyle ki Gazzâlî, Kur'âni ilimleri yeterince anlayıp kavramamış birinin sünnet ile iştiğal etmesinin doğru olmayacağını beyan ederek sahabeden Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin hadisler karşısında Kur'ân'a nasıl vurgu yaptıklarını delil mahiyetinde zikreder.[300] Bu bağlamda Gazzâlî, Hz. Aişe'nin ailesinin ağlaması sebebiyle ölünün azap göreceği ile ilgili rivâyeti Kur'ân'a aykırı olmasından dolayı reddetmesini hadislerin Kur'ân'a arzının esası olarak değerlendirir.[301]

Rebî Hâdî el-Medhalî, Gazzâlî'nin hadisleri Kur'â'nâ arz etmede Hz. Aişe'yi örnek vermesine itiraz ederek Hz. Aişe'nin, söz konusu durumdan beri olduğunu

[294] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 238.
[295] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 34; z., a. mlf., *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, 59.
[296] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 170-171.
[297] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 38.
[298] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 27; Ayrıca bkz., a. mlf., *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, 58.
[299] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 36.
[300] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 39 vd.
[301] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 30.

ifade eder.[302] Ayrıca Gazzâlî'nin âhâd hadislerin kabul edilmesinde, hadislerin Kur'ân'ın zahirine muvafık olmayı temel bir prensip olarak kabul etmesine rağmen, bazı konularda Kur'an'ın zahirine uymayıp onu tevil etmesi eleştiri konusu yapılmıştır. Söz konusu husus Gazzâlî'nin kendisi ile çeliştiğine delil olarak ileri sürülmüştür.[303]

Özetlemek gerekirse Gazzâlî'ye göre Kur'ân'ın zahirine, yakın ve uzak delaletine yani imâ ve işaretine aykırı olan âhâd haberler kabul edilmez.[304]

Hadislerin Kur'ân'ın zahirine arzı hem muhaddisler hem de fakihler tarafından kullanılmakla beraber bu metodun bazı problemleri de içinde barındırdığı üzerinde durulmuştur.[305] Özellikle hadislerin Kur'ân'ın açık ve kesin olan hükümlerine arz edilmesine dikkat çekilmiş ve Kur'ân'ın ruhuna arz sloganının müphemliğine ve değişkenliğine vurgu yapılmıştır.[306] Bu bağlamda Gazzâlî'nin hadislerin Ku'ân'ın imâ ve işareti diğer bir ifade ile yakın ve uzak delaletleri ışığında ele alması ve bu hususa vurgu yapması kitaba verdiği değeri göstermekle beraber söz konusu hususların kişiden kişiye farklılık göstereceği de göz önünde tutulmalıdır.

Âhâd hadislerin sıhhatinin tespitinde göz önünde bulundurulması gereken diğer bir husus da rivâyetlerin mütevâtir sünnete aykırı olmamasıdır. Mütevâir sünnetin hüküm kakımından Kur'ân gibi olduğunu ifade eden Gazzâlî,[307]sahih hadislerin mütevâtir hadislerden sonra geldiğini bundan dolayı da mütevatir sünnete aykırı olmasının mümkün olmayacağı görüşünü benimsemektedir.[308]

Gazzâlî'nin kullandığı diğer bir metin tenkidi ilkesi de rîvâyetlerin akla aykırı olmamasıdır. Ancak Gazzâlî aklı kullanma konusunda diğer rasyonalistlerden ayrılır ve akla belli bir alan belirler. Gazzâlî'ye göre ibadet ve akaid konusunda söz vahye

---

[302] Medhalî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 120-121.
[303] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünneü'n-Nebevîyye beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 129-130.
[304] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 45; a. mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 206; a. mlf., *Düşünce Mirasımız*, 365; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 31, Ayrıca bkz., a. mlf., *el-İslâm ve't-Tâkâtu'l-Muattale*, 58-59.
[305] Çakın, Kamil, "Hadislerin Kur'ân'a Arzı Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIV, Ankara, 1993, 247 vd.
[306] Çakın, "HadislerinKur'ân'a Arzı Meselesi", 256-257.
[307] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 86; a .mlf., *Düşünce Mirasımız*, 77.
[308] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 202-203.

aittir. Temiz bir akıl Allah'ın varlığı, birliği, noksan sıfatlardan münezzeh ve itaate layık olduğunu kesinlikle bilir. Ancak Allah ve sıfatları konusunda söz sahibi değildir.[309] Ayrıca dünyadaki yaşamında insan ırkını yöneten psikolojik, ahlaki, sosyal ve politik yasaların belirlenmesine dayanan insan ilişkilerinde de–dini bir hüküm olmadığı müddetçe-akıl söz sahibir.[310] Yine Gazzâlî'nin gayb ile ilgili haberlerde akıldan ziyâde imana vurgu yapması söz konusu alanda aklı pek söz sahibi görmediği anlaşılmaktadır.[311] Buna göre Gazzâlî İslami bir akla sahiptir.[312] Gazzâlî İslam düşüncesinde aklı esas alan fikri akımlar ile nassı esas alan fikri akımlar arasında orta bir yol takip etmiştir.[313] Sonuç olarak Gazzâlî vahiy ve aklı birlikte ele almış, akide ve şeriatın anlaşılmasında aklı kullanmıştır. Bazı rivâyetleri de akla aykırı olduğu için reddetmiştir.[314]

Gazzâlî'ye göre âhâd hadislerle kıyas-ı katînin çelişmesi halinde Hanefiler'inde benimsediğini ifade ettiği kıyas-ı kat'i tercih edilir.[315] Ancak Gazzâlî başka bir eserinde kıyas-ı kat'iyi âhâd hadislere/sünnetlere tercih eden bazı kimselerin bu görüşünü aşırı bulur.[316] Bununla beraber Gazzâlî'nin kesin kıyasın âhâd hadislere tercih edileceğini beyan ettiği kitabının daha sonra kaleme alındığı göz önünde alındığında kesin kıyası âhâd haberlere tercih ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'nin Hanefilerin kat'i olan kıyası haber-i vâhide takdim ettiklerini belirtmesi, sanki mezhebin genelinin bu görüşte olduğı izlenimini vermektedir. Ancak söz konusu mesele Hanefi âlimler arasındaki ihtilaflı meselelerdendir.[317] Ebu Hanife ve İmameyn sahih olan âhâd haberi kıyasa takdim ederken[318] İsâ b. Ebân (ö.221/836) ve bir gruba göre haber-i vâhidin kıyasa takdimi, rivâyeti nakleden

[309] Gazzâlî, *Difa' ani'l-Akîdeve'ş-Şerîa Didda Metâini'l-Musteşrikîn*, 98.
[310] Gazzâlî, *Difa' ani'l-Akîdeve'ş-Şerîa Didda Metâini'l-Musteşrikîn*, 97.
[311] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 176-177.
[312] Karadâvî, "*Reculu'd-Da've"*, 213-214.
[313] Fehmî Cud'ân, "el-Âlimu beyne Haddeyn: Nazara fî Mebâdîi'l-Muvecceheli't-Tecrübeti'l-Gazzâliyye", *el-Atâu'l-Fikrî li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, (Editör: Fethî Hasan Melkâvî), Amman, 1417/1996, 136-137.
[314] Karadâvî, "Reculu'd-Da've*"*, 213-214.
[315] Gazzâlî, *NebevîSünnet*, 241.
[316] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 40; Krş., *Dusturu'l-Vahdeti's-Sekâfiyye*, 27.
[317] Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, 179.
[318] Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. İsa, *Te'sîsu'n-Nazar*, thk., Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Dârû ibn Zeydûn-Mektebetu'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Beyrut-Kahire, trs., 99.

râvî'nin fakih olup olmamasına göre değişmektedir. Buna göre râvi eğer fakih ise haberi kıyasa takdim edilir değilse takdim edilmez.[319] Kerhî (ö.340/952) ve başka bir gruba göre ise adil ve zabıt olan bir râvinin haberi Kitap ve meşhur sünnete muhalif olmadıkça kıyasa takdim edilir.[320] Hanefilerin âhâd habere takdim ettikleri kıyasın fıkıh usulündeki kıyastan ziyade "*Kur'ân ve sünnetten çıkarılan genel hükümler anlamında (kıyâsu'l-usûl)"*[321] olduğu belirtilerek, âhâd haberin kıyasa takdimi Hanefi usulünde genel bir ilke olarak kabul edildiği belirtilmiş ve sonuç olarak râvînin fakih olmamasından dolayı haberinin kıyasa takdiminin aslında "*söz konusu haberin Kur'ân, sünnet ve selefin icma' ettiği hükümlere arzı olduğu*" ifade edilmiştir.[322]

Gazzâlî'ye göre Medine ehlinin ameli de âhâd hadislere tercih edilmelidir. Buna göre Medine ehlinin ameline aykırı olan âhâd hadis reddedilmelidir.[323] Ancak Gazzâlî, Said b. el-Müseyyeb'in (ö.94) Rabîatu'r-Re'y (ö.132) ile diyet hakkındaki konuşmasında kendi görüşünü sünnet olarak ifade etmesini Hz. Peygamber'in sünneti olarak anlaşılmaması gerektiğini belirterek, âlimlerin İbn Müseyyeb'in bu sözünden kastının Medinelilerin görüşü olduğunu ifade ettiklerini belirtir.[324] Gazzâlî'nin kendi naklinden de anlaşılacağı gibi aslında Medine ehli'nin tüm uygulamaları sünneti yansıtmamaktadır. Bu durum göz önüne alındığında, söz konusu hususta dolayı hadislerin reddedilmesinde ihtiyatlı davranmak zorunluluk arz etmektedir.

Ayrıca âhâd haberlerin kesinleşmiş tarihi vakıalara aykırı olması da sıhhatini zedeleyen hususlardandır.[325] "İşlerini/idarelerini kadınlara bırakan toplum iflah olmaz"[326] rivâyetini ele alıp değerlendiren Gazzâlî, aslında kendisinin kadınların

---

[319] İsâ b. Ebân'ın konu ile ilgili görüşleri içib bkz., Yazıcı, Yunus, "İsâ b. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri ve Hadis-Sünnet ile İlgili Bazı Görüşleri"**,** *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,*XI, 53, 2018, 891*;* Ayrıca bkz.,Özmen, Ramazan, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı-Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 12, 2008, 148 vd.

[320] Buhârî, AbdulazizAhmed b. Muhammed, *Keşfu'l-Esrâr*, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1308, II, 383; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu,* 181.

[321] Gül, Mutlu, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016, 64.

[322] Gül, *Mutlu, Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 63-67.

[323] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 87, 241.

[324] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 271-272.

[325] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 241.

[326] Buhârî, *Sahîh*, 92, Fiten, 18, Meğâzî, 82 (1757, 1086); Tirmizî, *Sünen*, Fiten, 75, h.no: 2262 (V/111).

önemli görevlere getirilmesinden yana olmadığını ifade ettikten sonra tek isteğinin hadis eserlerinde yer alan hadislerin doğru anlaşılması, Kur'ân ve tarihi gerçeklikler ile hadisler aralarındaki çelişkilerinin giderilmesi olduğunu dile getirirken rivâyetlerin tarihi gerçekler ile uyumlu olmasınında önemine vurgu yapmaktadır.[327]

Gazzâlî'nin âhâd haberlerin sahih olup olmadığını değerlendirirken göz önüne aldığı diğer bir husus da âhâd haberlerin kesinliği sabit olmuş bilimsel gerçeklere aykırı olmamasıdır.[328] Müellife göre kesin olan (sübut ve delalet açısından) ilmi deliller ile kesinleşmiş bilimsel gerçeklerin birbirine muhalif olması mümkün değildir. Diğer bir ifade ile din ile bilim çelişmez. Eğer ki görünürde böyle bir durum söz konusu ise bu durumda ya dine ya da bilime isnad edilen hususa yalan karışmıştır.[329] Bununla beraber Gazzâlî dinen zanni olan ile bilimsel olarak bir teoriden/nazariyeden öteye geçmeyen hususlar arasında ihtilaf bulunması halinde şer'i olanın tercih edileceğini, ilmi olanın zamana bırakılacağını belirtir. Zaman içinde doğruluğunun ortaya çıkması halinde zanni olan şer'i hükmün yerine bilimsel gerçeğin kabul edileceğini ifade eder.[330] Zübâbe[331] hadisini bu bağlamda değerlendiren Gazzâlî, bilimin bu konuda kesin bir hükme varmadığını, söz konusu rivayette ifade edilen hususun doğru olması halinde bunun Hz. Peygamber'in mucizelerinden olacağını aksinin olması halinde böyle bir hususun dine herhangi bir zararının olmayacağını söyler.[332]

Sonuç olarak Gazzâlî hadis metinlerindeki çelişki, ihtilaf ve illetlerin tespiti için birçok disiplinin yardımlaşmasının gerekli olduğuna vurgu yapmakta ve bu durumun eskiden yapılıp biten bir iş olmadığını, bilakis hala devam etmekte olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Gazzâlî, hadislerin değerlendirilmesi meselesinin sadece bazı kimselerin veya belli bir grubun tekelinde olmasına da karşı çıkmaktadır. Gazzâlî'nin bu düşüncelerine katıldığımızı ifade etmeliyiz. Ancak hadislerin değerlendirmesinin bazı şahıs ve grupların tekelinde olmamasını benimsemek, her

[327] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 70.
[328] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 241.
[329] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 245.
[330] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 248; Ayrıca bkz., a. mlf., *Düşünce Mirasımız*, 337-338.
[331] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 11189, (XVII/284); İbn Mâce, *Sünen*, Tıbb, 31, h.no: 3504, (585).
[332] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 337-338.

önüne gelenin hadisleri değerlendirebileceği anlamına gelmemelidir. Değerlendirmede bulunacak kimselerin en azından belli bir ilmi donanıma sahip olmaları zorunludur. Öte yandan âlimlerin kendi dönemlerinin ilmi ve kültürel düzeyine göre rivâyetleri tetkik ettikleri ve buna göre rivâyetleri yorumladıkları izahtan varestedir. O gün için problem olarak görülmeyen bir husus, bugün için ciddi bir problem olarak kabul edilebilir. Neticede zaman, mekân ve şartlara göre rivâyetler her zaman ehlince değerlendirilebilir hatta değerlendirilmeleri zorunludur.

1.5. Hadislerin Doğru Anlaşılması ve Yorumlanmasına Etki Eden Faktörler

Hz. Peygamber'in vefatından sonra söz ve fiilleri önemini korumaya devam etmiş ve Müslümanlar tarafından günümüze kadar ulaştırılmasında azami derecede gayret gösterilmiştir. Tarihte Hz. Peygamber dışında başka hiç bir kimsenin yaşantısı ve sözlerine bu kadar önem verilmemiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Hz. Peygamber'in uygulamaları ve sözleri Müslümanlar tarafından farklı anlaşılabilmiştir. Bu farklı anlayışın ise birçok sebebinin olduğu bilinen bir gerçektir. Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri kendisi daha bizzat hayatta iken ashab arasında farklı anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Ancak Hz. Peygamber'in hayatta olması, ashab arasında ihtilafın olmasını engellemiş ve ashab da gerek bilmediği gerekse anlamadığı birçok meseleyi doğrudan Hz. Peygamber'e sorarak çözüme kavuşturma imkânına sahipti. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise ashab arasında her ne kadar Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri farklı anlaşılmış olsa da bu durum önemli bir ihtilaf konusu olmamıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde hem sözün kaynağından uzaklaşma hem de sosyal, siyasal ve kültürel birçok sebepten dolayı ihtilaflar artmış, bu durum neticesinde Hz. Peygamber'in sözlerinin tespiti ve doğru anlaşılması daha bir önem kazanmıştır.

Hicri ilk asırlardan itibaren Hz. Peygamber'in hadisleri konusunda yapılan çalışmaların iki noktada olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi hadislerin tespiti, ikincisi ise doğru anlaşılıp yorumlanması. Hadislerin tespit edilmesi/yazılması hususunda önceki âlimlerimizin çalışmaları takdire şayandır. Ancak sadece bunun yeterli olmadığı, bunun yanında hadisin doğru anlaşılıp yorumlanmasının da çok önemli bir husus olduğu ehlince malumdur. Nitekim ilk dönemlerden günümüze

kadar bir hadisin doğruluğu için sadece isnadın yeterli olmadığı birçok âlim tarafından dile getirilmiş ve bir hadisin doğruluğu için çeşitli ölçütler ortaya konulmuştur. Biz bu hususu daha önceki bölümde ele aldığımızdan dolayı tekrar burada ele almayacağız. Bu kısımda Muhammed Gazzâlî'nin hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması için önemine işaret ettiği bazı hususlara ve konunun önemine dair bazı açıklamalarına değineceğiz.

Gazzâlî, Hz. Peygamber'e ittibanın gerekliliğinden ve sünnetinin şeriatın kaynağı olduğu hususunu dile getirdikten sonra "*rivâyet edilen sünnetin kaynağından alınırken sağlam bir şekilde ele alınmasının gerekli olduğunu, çünkü Peygamber'e nispet edilen her sünnetin kabul edilebilir olmayabileceğini, yine Peygamber'e nispet edilen her sünnetin doğru anlaşılmış ve yerinde kullanılmış olmayabileceği*" hususunun göz önünde bulundurulmasına işaret ettikten sonra hadislerin doğru anlaşılmasının önemine şu sözleri ile dikkat çeker "*Müslümanlar hadislerin yanlış anlaşılıp yerinde kullanılmayışından çektikleri kadar uydurma hadislerden çekmemişlerdir. Bu durum öyle bir seviyeye gelmiştir ki artık bütün hadislere şüphe nazarıyla bakanlar ve müslümanların bu hadislerden kurtulmasını temenni edenler türemiştir".*[333] Gazzâlî birçok eserinde sünnet ile meşgul olanların eksiklik ve kusurlarına değinirken özellikle onların hadisleri anlamada, fıkhi anlayış ve muhâkeme noktasındaki noksanlıklarına vurgu yapar.[334] Yine Gazzâlî İslami uyanış karşısında kötülüklerinden korktuğu "el-Uhuvve Ehlu'l-Hadîs" adında bir gruptan bahsederken onların üç kusurlarına işaret etmekte ve bunların ikinci kusurlarının "*sahih hadisleri yanlış anlamaları ve bu yanlış anlayışlarında taassuba kaçmaları"*[335] olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Gazzâli başka bir eserinde, zamanında ortaya çıkan bir hadisçiler topluluğundan bahsederken, onların bir hadisten bir mana anladıklarını, kendileri gibi o hadisi anlamadığın zaman veya onlar gibi hadisi tefsir etmediğinde sünnet muhalifi veya Hz. Peygamber'e düşman olmakla itham edildiğini" belirttikten sonra bunun büyük bir bela olduğunu vurgular.[336] Yine Gazzâlî Müslümanlar arasında yaygın bazı düşünce ve geleneklerin-ki bunların İslam toplumunu büyük zararlara uğrattıklarını belirtir-

[333] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 38-39.
[334] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 37.
[335] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 92.
[336] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 124.

büyük bir kısmının hadisleri yanlış anlama veya zayıf hadislere gereğinden fazla önem vermekten kaynaklandığını ifade eder.[337]

Düşünce tarihimizde farklı anlayışlara sahip ekollerden bahdesen Gazzâlî bunları temelde re'y ve nas/eser ekolü olarak takdim etmektedir. Re'y ekolüne mensup olanların rivâyetleri anlamada daha çok maslahatı esas aldıklarını, nas ekolünün ise nasların zahirine daha çok önem verdiklerini örneklerle izah etmeye çalışır. Ayrıca nas ekolünün rivâyetleri anlamadaki kusurlarına değinen Gazzâlî iki ekolün bazı görüşlerinede eleştiri yöneltir. Söz konusu iki ekol arasındaki ayrılığın uzun bir müddet devam ettiğini belirten Gazzâlî, İbn Teymiyye ve talebeleri tarafından iki ekol arasında bir denge oluşturulmaya çalışıldığını ifade eder. Hicri XIII yüzyıldan itibaren başka ekollerin oluştuğuna değinen Gazzâlî; San'ânî, Şevkânî (ö.1250/1834), Seyyid Sâbık (ö.2000) ve Elbânî (ö.1999)'nin temsil ettiği ekolün eser ekolüne daha yakın olduğnu belirtirken; Muhammed Abduh (ö.1905), Reşit Rıza (ö.1935), Mahmut Şeltut (ö.1963), Abdullah Dıraz (ö.1958), Muhammed Behiy ve Muhammed Ebû Zehra (ö.1974)'nın –nassa dayanmakla beraber- re'y ekolüne daha yakın olduklarını ifade ederek söz konusu ekollerin olumlu yanlarına işaret etmekle beraber kendilerine katılmadığı görüşlerine de değinir.[338] Her ne kadar Gazzâlî bu ekollerden istifade etse de re'y ekolüne daha yakın olduğu görülmektedir. Bununla beraber Gazzâlî yeri geldikçe re'y ekolüne eleştiride bulunmaktan da geri durmamaktadır.

Aslında Gazzâlî'nin eserlerine bakıldığında hadislerin yanlış anlaşılması ve yorumlanmasından son derece yakındığı görülmektedir. İslamî anlayışları noksan olan bu kimseleri "bedevi anlayışlı" şeklinde tabir eden Gazzâlî, bu insanlar yüzünden İslam'a büyük zararlar verildiğini, hâlbuki İslam'ın bunların anladığı şekilde bölgesel bir din olmadığına birçok yerde vurgu yapar.[339]

Bu açıklamardan sonra, Gazzâlî'nin hadislerin doğru anlaşılıp yorumlanması için önemine vurgu yaptığı hususları ele alacağız.

---

[337] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 212; Ayrıca bkz., *Gazzâlî, İslami Hayat ve Sorunları*, 120.
[338] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 93-102.
[339] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 133-141, 224; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 92

1.5.1. Hadislerin Kur'ân'ı Kerim Işığında Ele Alınması

Gazzâlî, Kur'an'ı Kerim'in önemi, sünnet ile ilişkisi ve hadislerin/sünnetin doğru anlaşılmasındaki rolü üzerinde etraflıca durur ve eserlerinde birçok yerde bu hususa değinir.[340] Biz, Kur'an-sünnet ilişkisini çalışmamızın ilk kısmında ele aldığımız için tekrardan burada üzerinde durmayacağız.[341] Gazzâlî sünnet ile meşgul olmanın çok ciddi, zor ve meşakkatli bir iş olduğunu vurguladıktan sonra sünnet ile ilgili çalışmalarda bulunacak olanların bazı şartları taşımaları gerektiğini ifade eder. Müellife göre bu şartları taşımayan bir kimsenin sünnet ile meşgul olması caiz değildir. Daha sonra müellif hadis ve sünnet ile meşgul olacak kişinin taşıması gereken şartlardan birini şu şekilde dile getirir: "*Kur'an ilimleri okumamış ve onları kavrayamamış birinin sünnetle iştigal etmesi doğru değildir. Çünkü Kur'ân İslam'ın anayasasıdır. Müslümana hak ve ödevlerini tam bir dikkatle sınırlandıran, sorumluluklar yükleyen ve hayatında yapacağı ibadetleri koyan, bir ibadeti diğer ibadetini engellemeyecek şekilde tevzi eden odur. Bütün ibadetlerinin hayattaki işine ve yerine mâni olmayacak şekilde düzenleyen yine odur. Kur'ân'daki bu gerçekleri elde etmekten aciz olan bir kişi bu açığını asla başka bir şey ile kapatamaz. Kur'ân'ın dışında İslam'ın öğrenilmesi ve sindirilmesi demek her şeyin birbirine karışması demek olacağından bazen büyük anlaşmazlıklara da yol açabilir.*"[342] Daha sonra Gazzâlî sahabenin önde gelenlerinin Kur'an'ın kalplere yerleşmesi ve onun yerini başka bir şeyin almaması için gayret ettiklerini belirttikten sonra konu ile ilgili olarak bazı rivâyetlere yer verir. Bu bağlamda Gazzâlî; "Hz. Ömerin hadisleri yazmayı düşündükten sonra bundan vazgeçmesini, Hz. Ali'nin ellerinde kitap/yazılı malzeme bulunan herkesin kitabını imha etmeyi düşünmesini ve. Hz. Ömer'in orduyu Irak'a uğurlarken ordu komutanına arı uğultusu gibi Kur'an okunan bir yere gideceklerini ve o halkı hadislerle meşgul etmemelerini tenbihlemesini" örnek olarak zikreder. Müellif söz konusu rivâyetleri naklettikten sonra, bu sahabilerin böyle davranmadaki asıl amaçlarının Kur'ân'a gerekli ilgi ve bağlılığın gösterilmasi olduğunu ifade eder.[343] Gazzâlî Hz. Aişe'nin "yakınlarının ağlaması sebebiyle

[340] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 37-38.
[341] Gazzâlî'nin konu ile ilgili görüşleri için çalışmamızın birinci bölümün ilk sayfalarına bakılabilir.
[342] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 39-40.
[343] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 40-41.

ölünün azap göreceği"[344] rivayetini duyunca bunu Kur'an'a arz ederek reddetmesini, hadislerin Kur'an'a arzının esası kabul eder.[345] Yine Gazzâlî Hz. Ömer'in Fatıma bnt. Kays tarafından "suknâ hakkı"[346] ile ilgili olarak rivayet edilen hadisi Kur'an'a aykırı olması gerekçesi ile reddetmesini, Hz. Ömer'in Kur'an'ın zahirini uyulacak bir esas kabul ettiğini gösterdiğini dile getirerek görüşünü temellendirmeye çalışır.[347]

Gazzâlî –bazı hadisleri reddettiği için eleştirildiğinden dolayı olacak ki- sahih addedebilecek bir hadisi zayıf kılma taraftarı olmadığını ifade ettikten sonra "*Biz sadece hadislerin, Kur'an'ın yakın ve uzak delaletlerinden oluşan bir alan içerisinde muamele görmesinden yanayız"*[348] diyerek, hadislerin Kur'an ışığında ele alınmasına vurgu yapmakta ve reddettiği kimi rivayetleri de bu sebepten dolayı reddettiğini ifade etmektedir. Başka bir yerde ise Gazzâlî, "*kendisinin önemle üzerinde durduğu hususun Kur'an'ın lafız ve manalarına dikkatleri çekmek olduğunu"* ifade ettikten sonra, pek çok muhaddisin ise bundan uzaklaştığını dile getirmektedir.[349]

Gazzâlî eski muhaddislerin büyük çoğunluğunun metinden ziyade sened ile uğraştıklarını,[350] bu nedenle de hadisin fıkhını elde edemediklerini belirtir.[351] Bundan dolayı eserlerinin çeşitli yerlerinde muhaddisler dışında fukahanın görüşlerinin önemine işaret eder ve aslında metindeki illeti tespitte fukahanın daha mahir olduğunu belirtir.[352] Müellif, kendi döneminde yaşayan ve hadisçi olarak geçinen kişilerden bahsederken özellikle onların Kur'an'ı anlamaktan aciz olduklarını ve Kur'an bilgilerinin az olduğunu belirtir.[353] Bunlarla aralarında geçen tartışmalara ve bazı rivayetler ile ilgili görüşlerine eleştiri yöneltir ve bu kimselerin kıt görüşleri ile anlayamadıkları veya Kur'an'ın ruhuna aykırı olarak anladıkları hadisler ile İslam'a zarar vermeme adına susmalarının daha hayırlı olacağını ifade eder.[354] Ayrıca Gazzâlî, Kur'ân fıkhı konusunda yetersiz olup, sadece sünnetin zengin mirası ile

[344] Buhârî, *Sahih*, 23, Cenaiz, 33, 34, 45, (312-315); Müslim, *Sahih*, 11, Cenaiz, 16-28, h.no: 940 vd., (I/419-420.);
[345] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 28-30.
[346] Buhârî, *Sahîh*, 68, Talâk, 41, (1356 vd.)
[347] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 50-51.
[348] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 31.
[349] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 38
[350] Benzer görüşler için bkz., Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, 91.
[351] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 62.
[352] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 38,78.
[353] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 40,92,172; a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 37, 63,117,141
[354] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 72.

yetinmenin doğru olmadığını, bunun İslam'ı anlama ve anlatmada sağlıklı bir yöntem olmadığını belirtir. Müellif, "*Kur'an dışında kalan bilgilerin İslami gerçekliğinin kabul edilebilir bir garantisi olmadığını ve bunların sağlam bir proje olmaktan uzak olduklarını, bu nedenle de Kur'an-ı Kerîm'in kapsamlıca araştırılmasının*" gerekli olduğunu belirtir.[355] Yine Gazzâlî, Kur'an-ı Kerim'in az, hadislerin ise çok okunmasının İslam'ın gerçek yüzünü aksettirmediğini ifade eder.[356]

Yukarıda belirttiğimiz gibi Gazzâli, hadîs/sünnet hakkında konuştukları halde kıt düşünceli ve Kur'ân bilgisi az olan kimseleri birçok eserinde eleştirmekte ve bunların İslam'a faydadan ziyade zarar verdiklerini belirtmektedir.[357] Kur'an'a dönmemizin ve onu hayatımızın temel direği kılmamızın gerekli olduğunu ifade ettikten sonra şunları söyler: "*Kur'an ile yoğrulduktan sonra sünnet'e bakar Resulullah'ın hikmet, siret, ibadet, ahlak ve hükmünden faydalanırız. Bu sebeple, Kur'an'ı iyi bilmeyen yahut rivayetler hakkında yeterli bilgisi az olup bu rivayetler arasındaki münasebetleri göremeyen kimselerin, sünnet hakkında konuşmaları caiz değildir.*"[358] Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki Gazzâlî rivayetleri değerlendirirken göz önünde bulundurduğu en önemli husus Kur'ân'dır. Yine Gazzâlî'nin reddettiği hadislere bakınca bunların büyük çoğunluğunun, yazarın kendi telakkisine göre Kur'an'a aykırı rivâyetler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda "Garanik olayı, Hz. Peygamber'e sihir yapıldığına dair hadis, Hz. Peygamber'in babasının cehennemde olduğuna dair hadis, Hz. Havva'nın Hz. Adem'e ihaneti ile ilgili hadisi, Nafi'nin rivâyet ettiği ve Hz. Peygamber'in Beni Mustalık Gazvesinde onları İslam'a davet etmeden onlara saldırdığı ile ilgili hadis, yine Nafi tarafından rivayet edilen erkeğin eşine düburundan varabileceği ile ilgili hadis, kadınlar hakkındaki birçok hadis ve kader ile ilgili bazı hadisler" Gazzâli tarafından Kur'an'a aykırılık gerekçesi ile reddedilen hadislerden bazılarıdır. Biz Gazzâlî tarafından reddedilen hadisleri ayrı bir bölüm olarak inceleyeceğimizden dolayı rivâyetleri burada ele almayacağız.

[355] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 205.
[356] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 150.
[357] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 36,40,92,172; a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 37, 63,117,141.
[358] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 48.

1.5.2. Hadislerin Mütevâtir Sünnet Işığında Ele Alınması

Gazzâlî, mütevâtir sünnet'in getirdiğinin hüküm bakımından Kur'ân gibi olduğunu ve reddinin mümkün olmadığını belirtir.[359] Yine Gazzâli birçok yerde mütevâtir sünnet'in Kur'an gibi kesin bilgi ifade ettiğini bu nedenle de dinin tüm alanlarında ona uymanın gerekli olduğunu ifade eder.[360] Bu sebepten dolayı mütevâtir sünnetin rivayetleri anlama ve değerlendirmede göz önünde bulundurulmasının gerekli olduğuna inanan Gazzâlî, sahih hadislerin ancak Kitap ve mütevâtir sünnet'in tümünün elde edilmesinden sonra ele alınacağını, aksi halde sahih hadislerin tek başına ele almanın caiz olmayacağını belirtir.[361]

1.5.3. Hadislerin Söylendiği Şartlar, Sebepler ve Amaçlar Işığındaanlaşılması

Hiç kuşkusuz bir rîvâyetin doğru anlaşılmasında, rivayetin söylendiği şartları, sebepleri ve söylenme amacını bilmenin büyük bir etkisi vardır.[362] Nitekim "*Hadisleri derinlemesine araştıran bir kimse, bazı hadislerin muteber bir maslahatı gerçekleştirmek veya belli bir zararı gidermek veyahut da mevcut bir problemi çözmek amacıyla, o günkü özel şartlara riayet esasına dayandıklarını görür.*"[363] Gazzâlî de bu hususun rivayetleri anlamada önemli olduğuna vurgu yapar. Daha sonra Gazzâlî, bazı kimselerin anlamadıkları birtakım hadisleri ortaya çıkardıklarını ve bu nedenle İslam'a zarar verdiklerini ifade eder. Ardından, mesken adabına değinen müellif, Nahl sûresi 80. ayetini zikrederek, evlerin şükrü gerektiren nimetler olduğunu ve ev yapmanın hem âdet hem de ibadet olduğunu ifade eder.

Hz. Peygamber'den birçok sözün varid olduğunu ve onun sözlerine karşı saygılı olmanın ve sözlerine itaat etmenin gereğine işaret ettikten sonra "*eğer sözün söylendiği ortam ve şartlar zabtedilseydi, onun hedef ve hakikatlerini bilmek mümkün olurdu*" diyerek konunun önemine dikkat çeker.[364] Ancak hadislerin sebeb-i vürudunu tespit etmek kolay olmadığından dolayı, Gazzâlî'ye göre bu noksanlık ancak sünnetlerin çoğunu bilmekle giderilebilir.[365] Ayrıca Gazzâlî, söz konusu

---

[359] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 39; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 86.
[360] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 86, 94.
[361] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 202.
[362] Coşkun, Selçuk, *Hadîse Bütüncül Bakış*, İFAV Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2014, 304-320; Agitoğlu, Nurullah, *Hadis ve Bağlam*, Kitâbî Yayınları, İstanbul, 2015, 127 vd.
[363] Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 239.
[364] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 58.
[365] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 30.

hususun tespit edilmesinin zorluğundan dolayı, rivâyetlerin değerlendirilmesinde Kur'ân'ın ölçü olarak göz önünde bulundurmanın gerekli olduğunu ifade eder.[366]

Gazzâlî, konu ile ilgili olarak, bina yapımının Hz. Peygamber tarafından yasaklandığı ve Hz. Peygamber'in bina yapımına karşı olumsuz bakışını yansıtan bazı rivayetleri ele aldığı yerde, bazılarının anladığı gibi İslam'ın aslında bina yapımına karşı olmadığını belirtir. Aksi takdirde şehir ve medeniyetlerin kurulmasının mümkün olamayacağını ve rivayetlerin ancak söylendiği ortamda doğru anlaşılabileceğini söyler.[367] Gazzâlî'nin konu ile ilgili olarak ele aldığı birkaç rivâyeti zikretmek, konunun anlaşılması için önem arz etmektedir. Söz konusu rivâyetlerden biri Buhârî ve Müslim'de yer alan ve Habbâb b. Eret tarafından nakledilen şu rivâyettir: *Kasy b. Ebu Hazin'den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Ziyaret maksadıyla Habbab b. Eret'in yanına girdik. Habbab'ın karnı yedi yerinden dağlanmıştı. Bize şöyle dedi: Bizden önce gelip geçen arkadaşlarımızdan dünya hiçbir şey eksiltmedi. (Bize gelince) şüphesiz biz o kadar dünyalığa kavuştuk ki, bugün biz onu topraktan başka sarfedecek bir yer bulamıyoruz. Eğer Hz. Peygamber bizi ölümü temenni etmekten nehy etmeseydi, ölümü isterdim. (Kays devamla) sonra onu bir kez daha ziyarete gittik -Habbab o ziyaret sırasında kendisine bir duvar örüyordu-(bize) şöyle dedi: "Müslüman, bu toprak için sarf ettiği hariç, yaptığı tüm infaklar/harcamalar için mütakaflandırılır*."[368] Gazzâlî, söz konusu rivâyeti naklettikten sonra, Habbâb'ın konu ile ilgili sözünün yakalanmış olduğu hastalıktan dolayı söylenmiş talihsizce bir söz olduğunu ifade eder. Daha sonra müellif, bina yapımının kötülenmesinin caiz olmadığını, aksine bina yapımının bir fariza olduğunu belirtir. Gazzâlî, bütün davranışlarımızda göz önüne alınması gereken temel ilkenin iyi niyet olduğunu söyler. Niyetin iyi olması halinde ise amelin salih olacağını ve âdetin ibadete dönüşeceğini belirtir.[369]

Gazzâlî, yukarıda zikrettiğimiz rivâyete yaklaşımından ve Habbab b. Eret hakkında zikrettiği sözden dolayı eleştirilmiştir. Bu bağamda söz konusu rivâyetin siyakından da anlaşılacağı gibi Habbab b. Eret'in sözünün sahih olduğu ve bu sözün

[366] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 158.
[367] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 131.
[368] Buhârî, *Sahîh*, 75, Kitâbu'l-Merdâ, 19, (1438-1439); Müslim, *Sahîh*, 48, Kitâbu'z-Zikr ve'd-Duâ' ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr, 4, h. no: 2681, (II/1236).
[369] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 131.

içinde yaşamak için yapılan eve hamledilemeyeceği belirtilmiştir. Yine Habbâb'ın bu sözünün, ihtiyaç fazlasına hamledileceği de ifade edilmiştir.[370] Ayrıca Gazzâlî'nin, Habbâb b. Eret hakkında kullandığı "yakalanmış olduğu hastalıktan dolayı söylemiş olduğu talihsizce söz" ifadesi müellifin sahabeyi tenkit ettiğine dair aleyhine delil olarak zikredilmiştir.[371]

Yukarıda zikredilen rivâyet dışında Gazzâlî, Hz. Peygamber'in bina yapımına olumlu bakmadığı ile ilgili olarak, Enes b. Mâlik tarafından nakledilen "*bina hariç nafakanın tümünün Allah yolunda olduğu ve binada hayır olmadığı*"[372] rivâyeti, *Abdullah b. Amr b. As'ın kendisi için bir duvar ördüğü ve Hz. Peygamber'in bundan daha önemli işlerin olduğunu ifade ettiği rivâyeti*"[373] ile *İbn Ömer'in kendisini güneş ve yağmurdan korumak için bir ev yaptığını ve kendisine hiç kimsenin yardım etmediğini belirttiği rivâyeti*"[374] de konu ile ilgili olarak zikreder. Gazzâli, konu ile ilgili rivâyetleri naklettikten sonra bina yapımını yasaklayan rivayetlerin söylendiği şartlar ışığında ele alınmasının gerekli olduğunu belirtir. Müellif, bir kimsenin günlük hayatta evlenmeyi düşündüğü halde bazı arızi sebeplerden dolayı evlenmesinin gecikebileceğini veya ev yapmaya niyetlendiği halde bazı fitnelerden dolayı bunun gecikebileceğini ifade ettikten sonra, Hz. Peygamber zamanındaki şartları göz önünde bulundurarak bu tür hadislerin şu hususlar dâhilinde anlaşılması gerektiğini ifade eder: "*İstikrar mantığı darlık mantığının dışındadır. Medine-i Münevvere İslam'a davet, cihâd, kuşatma ve savunma gibi çok önemli görevlerin yükünü taşıyordu. Sahabenin çoğu seriyye ve gazvelere katılıyordu. İslam'ın başkenti adeta savaş ile savaşa hazırlık arasında bulunuyordu…*"[375] Gazzâlî'ye göre söz konusu rivâyetler ancak bu şartlar altında ele alındığında, yasaklamanın hikmeti anlaşılabilir. Daha sonra Gazzâlî, söz konusu meseleler ile ilgili olarak dinde asıl

[370] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 23.
[371] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye Beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 180-181; Ayrıca bkz., Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 23.
[372] Tirmizi, *Sünen*, Kitâbu'l-Kıyâme, 40, h. no: 2482, (III/262).
[373] Ebû Dâvud, *Sünen*, Evvelu Kitâbi'l-Edeb, 169, h.no: 5235, (7/520); Tirmzi, *Sünen*, 25, Zühd, h.no: 2335, (III/160).
[374] Buhârî, *Sahîh*, 79, Kitâbu'l-İsti'zân, 53, (1572).
[375] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 131.

olanın mübahlık olduğunu ifade ettikten sonra, bu tür işlerin yasaklanması halinde ne şehirlerin ne de mediniyetlerin kurulabileceğini ifade edere.[376]

Müellif, fıtır sadakasının sadece "*arpa, buğday, üzüm ve hurmadan verileceği*"[377] ile ilgili hadisleri ele alırken bir hatibin bunlar dışında başka şeylerden fıtır sadakası verilmeyeceğini ısrarla savunduğunu ifade etmekte ve bu konuda Hanefilerin görüşünü hiç kale almadığını belirtikten sonra: "*bu köylü kafasına sahip adam eğer Londra ve Paris halkı Müslüman olup İslam'a girseler sadaka-i fıtırlarını vermek ve fakirlere dağıtmak için burada yaşayanların tonlarca hurma, buğday ve arpa getirmesini vacip kılacak*" diyerek eleştirmekte ve fakirin ihtiyacını giderecek herhangi bir şeyden zekât vermenin bir mahzurunun olmayacağını ifade etmektedir.[378] Müellif, "*Çöl yaşantısını bütün müslümanlara İslam adıyla dayatmak ahmaklığın bir çeşididir*" diyerek bu ürünlerin o dönemde orada yaşayan insanların temel gıdası olması nedeniyle Hz. Peygamber'in bunu söylemiş olduğunu ve Hz. Peygamber'in maksadının bu dört ürün değil insanların ihtiyacını gidermek olduğunu ifade eder.[379] Gazzâli zikredilen ifadeleri rivâyetlerin söylendiği zamanın şartları göz önüne alınarak ve Hz. Peygamber'in maksadının ne olduğunun tespit edilerek anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca sadece rivayetlerin lafzına takılarak maksadını anlamamayı da eleştirmekte ve asıl problemlerin nassın zahirini yanlış anlama ve yorumlamadan kaynaklandığını ifade etmektedir.[380]

Gazzâli bazı kimselerin "İşlerini kadınlara bırakan toplumlar mahvolur"[381] hadisine[382] dayanarak kadınları toplumdan soyutlamak istediklerini ifade ettikten sonra, sened ve metin açısından sağlam olduğunu belirttiği bu hadisin, onların anladıkları gibi anlaşılamayacağını belirtir ve bunun söylenmesine sebep olan hususa değinir. Müellif rivâyetin, İran gibi büyük bir devletin yaşadığı yenilgilerden sonra, devleti bu halden kurtarıp eski gücüne kavuşturacak güçlü bir komutanın seçilmesi

[376] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 131.
[377] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. no: 11698, (XVIII/229); Ayrıca bkz.; Buhârî, *Sahîh*, 24, Zekât, 73, 74, 75 (368).
[378] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 203.
[379] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 203; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 40.
[380] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin E*sasları, 99, 202-203.
[381] Buhârî, *Sahîh*, 92, Fiten, 18, Meğâzî, 82 (1757, 1086); Tirmizî, *Sünen*, Fiten, 75, h.no: 2262 (V/111).
[382] Rivâyet hakkında deyatlı bilgi ve değerlendirme için bkz., Gürler, Kadir, "Kadının Yöneticiliği Meselesi: Bir Hadisin Okunuşu ve Eleştirisi", *Dini Araştırmalar Dergisi,* IV, 11, 2001, 67-94.

gerekirken yönetim konusunda herhangi bir bilgi ve deneyimi olmamasına rağmen o günkü sistem gereği bir kadının başa getirilip devletin çöküşünü hızlandırmasına sebep olması üzerine söylendiğini belirterek, söz konusu hususun göz önüne alınması halinde hem hadisin doğru anlaşılacağını hem de Hz. Peygamber'in sözünün ne kadar doğru olduğunun ortaya çıkacağını belirtir.[383]

Günümüz araştırmacılarından Gürler, rivâyeti ele aldığı çalışmasında söz konusu rivâyetin sadece Ebu Bekre'den nakledildiğini ve bu yönden ferd-i mutlak olduğuna dikkat çektikten sonra ilgili rivâyetin kadının devlet başkanı olamayacağına dair yeterli bir kanıt niteliği taşımadığını belirtir. Kadının yöneticiliğini kısıtlayan hususun rivâyetten ziyade, rivâyetin kendisinden daha önemli sayılmaya başlanan yorumlar olduğunu dile getiren Gürler, tarihsel süreç içinde devlet başkanlığının daima erkek merkezli anlaşıldığını beliritir. Müellif söz konusu hususu ise, öncekilerin sonrakileri ciddi bir şekilde etkilediğine veya olaylara dayanılarak varılmış hükümler olabileceğine bağlamaktadır.[384]

Ayrıca Gazzâlî, "*Bütün İnsanlar La İlâhe İllallâh deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum*"[385] hadisini[386] İslam düşmanlarına yapılacak ilk muamele olarak değerlendirmenin yanlışlığına dikkat çekmekte ve bunu böyle algılayanların kelimeleri "*tahrif eden ve Peygamberlik mirasına aptalca yaklaşan kimselerden*

[383] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 67-68.
[384] Gürler, "Kadının Yöneticiliği Meselesi: Bir Hadisin Okunuşu ve Eleştirisi", 92-93.
[385] Buhârî, *Sahîh*, 2, İmân, 17, (16); Müslim, *Sahîh*, 1, Kitâbu'l-Îmân, 8, h.no: 36, (I/32)
[386] Söz konusu rivâyet ile ilgili bkz., Keleş, Ahmet, "Savaşmakla Emrolundum Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 2, 2004, 33-60, Keleş, hadisin tüm isanları dine zorlamak manasına gelmediğini, zikredilen anlamı hadis eserlerinin tasnif edilmesinden sonra kazandığını belirtir. İlgili rivâyetin hadis eserlerinde İman başlığı altında zikredilmesinin yanlış olduğunu belirten müellif, bu durumun ilgili rivâyetin insanları dine zorla sokmanın farz olduğuna ve Peygamber'in de bunu emrettiğine sebebiyet verdiğini belirtir. Söz konusu rivâyetin ancak "cihâd" başlığı altında ele alınabileceğini belirten Keleş, savaşılan tarafın iman etmesinden sonra dinde kardeşlerimiz olacağını belirtir. Rivâyette namaz kılmama ve zekât vermemeden dolayı savaşma emrinin ise Kur'ân, sahih sünnet ve hadisler çerçevesinde kabul edilebilir bir yönünün olmayacağını belirtir. Keleş, *a.g.m.*, 56; Akgün, Hüseyin, "Umirtu en Ukâtile'n-Nâse Hadisinin Rivâyet Farklılıkları Hakkında Bir İnceleme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XIV, 2, 2014, 49-90; Akgün, Hz. Peygamber'in İnsanlarla şavaşmasının emrolunması rivâyetlerinin "La İlâhe İllallâh deyinceye kadar" şeklinde nakledilenlerin dışındaki rivâyetlerde idrac olduğunu kanaatini taşımaktadır. Şeyhayn'ın İbn Ömer'den naklettiği söz konusu rivâyetteki ziyadeye değinen Akgün, Kutubi Tis'a musannifleri ile Buhârî'den önceki eserlerde İbn Ömer rivâyetinin olmamasını dikat çeker. Buhârî'nin söz konusu garib hadisi eserine almasını imanın amelden bir cüz olduğunu temellendirmek için şahid olarak naklettiğini belirten müellif, Müslim'in de söz konusu rivâyeti şâhid olarak naklettiğini belirtir. Akgün, *a.g.m.*, 62-66; Ayrıca bkz., Köktaş, Yavuz, "Esbâbı Vurûdi'l-Hadis İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 4, 2005, 151-152.

olacaklarını" ifade ettikten sonra, rivâyetin söylenme amacı ve zamanının rivâyeti anlamada ne kadar önemli olduğuna işaret eder.[387] Gazzâlî Hz. Peygamber'in bu hadisi vefatından birkaç yıl önce müşriklerle amansız bir savaştan sonra, Tevbe sûresinin inmeye başlandığı bir sırada söylediğini belirtir. Ardından, İslam'ın kendilerine hayat hakkı tanıdığı halde, kendilerinin İslam'a hayat hakkı tanımayan müşrikler hakkında söylendiğini ve bu kimselerin de Müseylime etrafında toplanıp irtidat hareketine katılan kimseler olduklarını zikrederek, Müslümanların bu harekâtta çok sayıda şehit verdiğini ifade eder. Söz konusu rivayetin bu atmosfer içinde söylendiğini dile getiren müellif, bu hususların göz önüne alınmaksızın rivâyeti değerlendirmenin doğru olmayacağını belirtir. Gazzâlî, söz konusu rivâyet ile ilgili olarak "c*ahil birinin kalkıp rivâyeti söylendiği yerden alıp başka bir yere taşıması kesinlikle caiz değildir*" diyerek, rivâyetlerin söylendiği zaman, mekân ve şartlar dâhilinde anlaşılmasının gerekliliğini vurgular.[388]

Gazzâlî, Hz. Peygamber'in hurma aşılama olayında "siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz"[389] rivayeti ile "zil çalmanın haram oluşu"[390] konusunda rivayet edilen hadislerin de bağlamından koparıldığını ve yanlış anlaşıldığını ifade ederek, bunların söylenmesine sebep olan olayları ve bunlardan kastedilen manayı açıklayarak yanlış anlamanın önüne geçmektedir.[391] Bazı öğrencilerin "meleklerin zil bulunan yere gelmeyeceği" hadisinden dolayı sınıfta bulunan teneffüs ziline savaş açtıklarını belirten Gazzâlî, söz konusu rivâyetin zahiri üzeri alınmasına karşı çıkar. İlgili rivâyetteki zilden maksadın Hristiyanların ibadet için kullandığı zil ve çan olduğunu belirten müellif, zilin saatlerde, evde veya istasyon gibi yerlerde kullanılmasının bir mahzuru olmadığını ifade eder.[392] Başka bir yerde ise zilin haram oluş sebebinin, İslam'ın şiarından olan ezanın Hristiyanlara ait alametlerden uzak tutulmasına matuf olduğunu söyler. Ezanın istikrar bulmasından sonra ise zilin herhangi bir yerde kullanılmasında bir sakıncanın olmadığını belirtir.[393]

---

[387] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 159-160.
[388] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 160.
[389] Müslim, *Sahîh*, Fedâil, 38, h.no: 2361, (II/1109)
[390] Müslim, *Sahîh*, 37, Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zîneti, 27, h.no: 2113-2114, (II/1016); Ebû Dâvud, *Sünen*, Evelu Kitâbi'l-Cihâd, 49, h.no: 2555, (IV/205).
[391] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 132, 189; a. mlf., *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 99.
[392] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 99.
[393] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 132.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazzâlî, hadislerin mana ve maksatlarının bilinmesinin lüzumuna birçok yerde işaret etmekte ve bazı rivayetlerin zahiri üzere anlaşılmasına karşı çıkarak bu tür kimseleri eleştirmektedir.[394] Gazzâlî kelime ve lafızlara bağlı kalanları şu sözlerle eleştirmektedir: "*Kuşkusuz çeşitli rivâyetleri anlamak için engin bir zekâya sahip olmak gerekir. Kelime ve harflere bağlı olanlar– hocanın eşeğinin bir engele gelince durup ne ileri ne de geri gitmediği gibi-bu hadislerin yanında durmuşlar ve İslam âlemini de durdurmuşlardır. Hatta bazı yönlerden taş devrine bir geri dönüş oldu*".[395] Gazzâli bu bağlamda; bazı kimselerin "amelle cennete girilemeyeceği"[396] rivâyetini zahiri üzere anlamalarını eleştirir ve bu kimselerin söz konusu rivâyeti zahiri üzere anlamarından dolayı amelsiz cennete girebileceklerini zanettiklerini belirtir. Bu kimselerin vacip olan amelin yapılması sonucunda cennete girileceğini beyan eden Kur'ân ayetlerini kasten unuttuklarına işaret eden Gazzâlî, hadisin "amele güvenip gurura kapılarak kibirlenmeyi, başka bir ifadeyle cennetin amel karşılığı olmadığını" ifade ettiğini söyler.[397] Müellifin konu ile ilgili zikrettiği diğer bir rivâyet ise "şeytanın, damarda kanın dolaştığı gibi dolaşması"[398] hadisidir. Söz konusu hadisin zahiri üzeri anlaşılmasını doğru bulmayan müellif, hadiste zikredilen kıssanın aslında durumu beyan ettiğini belirtir ve ilgili ifadeden "şeytanın kalbe vesvese verdiğinin" kastedildiğini söyler.[399] Kanaatimizce rivâyetlere lâfzî olarak bağlanmanın gerekli olduğu yerler olmakla beraber, rivâyetlerin büyük bir kısmında ise mana ve maksad ön plandadır.

1.5.4. Aynı Konu Hakkındaki Tüm Rivâyetleri Bir Araya Getirmek

Hiç kuşkusuz hadislerin tam ve doğru olarak anlaşılabilmesi için aynı konudaki hadislerin bir araya getirilmesi büyük önem taşımaktadır. Rivayetlerin bir araya getirilmesiyle, rivayetler arasında nasih-mensuh ilişkisi, amm ve has olanların tespitinin mümkün olmasının yanı sıra rivayetler arasında -varsa- tearuzun giderilip doğru bir şekilde anlaşılmasına da büyük olanak sağlanmaktadır.[400]

---

[394] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 172.
[395] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 169.
[396] Buhârî, *Sahîh*, 81, Rikâk, 18, (1609); Müslim, *Sahîh*, 50, Münâfikîn, 17, h.no: 2816, (II/1295).
[397] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 172.
[398] Müslim, *Sahîh*, 29, Selâm, 9, h.no: 2175, (II/1039).
[399] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 137-140, 172.
[400] Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 217; Ahmed Muhammed Said, Abdulcebbâr, "es-Sünnetü'n-Nebevîyye fî Fikri'ş-Şeyh el-Gazzâlî ve Müellefâtih", *el-Atâu'l-Fikrî li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, (Editör: Fethî Hasan Melkâvî), Amman, 1417/1996, 73; Ayrıca bkz.; Özafşar, Mehmet Emin, *Hadisi*

Gazzâlî sünnet ile meşgul olanların kusurlarından bahsederken onların fıkhi muhakemelerinin noksanlığı ve Kur'an'ı anlama hususundaki vukûfiyet ve anlayışlarının azlığını ifade ettikten sonra, aynı konudaki hadisleri bütün olarak ele almak yerine rivâyetleri tek tek ele almalarını ve aynı konuda birbirini güçlendiren veya birbirinin zıddına olan hadisleri bir araya getirip değerlendirememelerini de bir kusur ve noksanlık olarak görmektedir.[401] Gazzâlî, birçok yerde fakihlerin sünnet/hadis konusunda mahir olduklarını ve metinlerdeki illetleri tespit etmede başarılı olduklarını vurgular. Fakihlerin bu başarılarından dolayı, belirtilen konuda da görüşlerine önem verilmesi gerektiğini ifade eden müellif, onların herhangi bir mesele hakkında hüküm verirken Kur'ân ve sünnette konu ile ilgili tüm bilgileri bir araya getirip zanni olanları kesin olanlara arz ettiklerini ve deliller arasındaki ahengi çok iyi bir şekilde sağladıklarını belirtir. Ayrıca Gazzâlî, aynı konudaki hadislerden yüz çevirip bir hadisten rastgele hüküm çıkarmanın da âlimlerin kârı olmadığını belirtir.[402] Yine Gazzâlî, dini bir hükmün diğer hadisler göz önüne alınmaksızın bir hadisten çıkarılamayacağını ve öncelikle konu hakkında varid olan hadislerin bir araya getirilmesinin şart olduğunu ifade ettikten sonra, zikredilen bu hususla da yetinilmemesi gerektiğini ve rivâyetlerin Kitabın manası doğrultusunda anlaşılmalarının gerekli olduğunu vurgular.[403]

Gazzâlî'nin bu konuda fakihleri zikredip muhaddislerin ise sanki konu ile ilgili diğer haberleri bir araya getirmeden değerlendirdikleri söylemine karşı çıkan Medhalî, muhaddislerin hadisleri değerlendirmede konu ile ilgili rivâyetleri bir araya getirdiklerini ifade ettikten sonra, Gazzâlî'nin söz konusu iddiasının ilmi olmaktan öte bir hayal ürünü olduğunu belirtir.[404]

1.5.5. Hadislerdeki Vasıta ve Gayelerin Belirlenmesi

Hadislerdeki vasıta ve gayelerin, diğer bir ifadeyle hadislerdeki sabit ve değişken araçların tespit edilmesi önemle üzerinde durulması gereken bir meseledir. Sünnet ve hadis konusundaki araştırmacıların bu meseleden müstağni kalmaları düşünülemez. Hadisteki vasıta ve gayelerin tespiti sünnetin anlaşılmasında büyük bir

---

Yeniden Düşünmek, , Otto Yayınları, 3. baskı, Akara, 227 vd.; Köktaş, Yavuz, "Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine", *Marife Dergisi*, II, 1, 2002, 149-170.

[401] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 37.

[402] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 38-39.

[403] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 170; Ayyrıca bkz. a. mlf., *LeyseMine'l-İslâm*, 32-33.

[404] Medhalî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 128.

öneme sahip olmanın yanı sıra, bu hususun ayırt edilmemesi sünnetin ruhundan uzaklaşmayı da beraberinde getirmektedir. Bazı insanların hadislerdeki vasıta ve gayeleri ayırt edemedikleri ve bu nedenle de asıl hedef, gaye olmasına rağmen, gayeleri gerçekleştirmeye vesile olan araçlara daha önem verdikleri müşahede edilmektedir. Sünnet konusunda derin bilgi sahibi olanlar ise, asıl önemli olan hususun sünnetin gerçekleştirmek istediği amaç olduğunu, araçların ise zaman ve mekâna göre değişen ve amaçları gerçekleştirmede birer vasıtadan öteye geçmediğini gayet iyi bilirler.[405]

Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, adlı eserinde "Vasıta ve Gayeler" başlığı altında konuyu ele alır ve sünnetteki vasıta ve gayelerin tespitinin zaruri olduğuna değinir. Gazzâlî, cihâd ve şûrâ konusunu ele aldağı bölümün başında şunları söyler: "*Bazı kitaplarımızda* 'siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz'[406] *hadisini zikrederek şunları söylemiştik; mümin olsun kâfir olsun dünya işleri beşerin içtihadına tabidir. Hiç kuşkusuz peygamberler köprüler ve yollar inşa eden bir mimar, bir mühendis veya bir doktor olarak gönderilmedikleri gibi insanlara sanat, fen ve ziraat gibi ilim dallarını öğretmek içinde gönderilmemişlerdir. Onların gönderilmelerinden maksat inançları, ibadetleri, ahlakı açıklamak, kişiyi ve toplumu ıslah etmek, insanlara Rablerine yapacakları duaları ve insanların birbirleri ile kaynaşıp anlaşmasını sağlayacak bilgileri vermek, iyilik ve takva sahibi olarak onların Allah'a dönmelerine yardımcı olmaktır…*"[407] Bu açıklamadan sonra Gazzâlî, dünya işi sayılabilecek hür düşünce, icat ve yükselme gibi hususların kesin dini gayelerin tahakkuku için zorunlu vasıtalar olduğunu, bunların nasıl elde edileceği hususunda Allah Teâlâ'nın bağlayıcı hükümler koymadığını ve bunun gerçekleştirilmesini

[405] Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 254; Abdulcebbâr, "es-Sünnetü'n-Nebevîyye fî Fikri'ş-Şeyh el-Gazzâlî*"*, 75-76.

[406] Müslim, *Sahîh*, 42, Fedâil, 38, h. no: 2361 (II/1109); Söz konusu rivâyetin söylendiği bağlama bakılmaksızın Hz. Peygamber'in her halükârda dünya işelerine karışmadığı ve bunun tamamen insanın hür iradesine bağlı olduğu düşüncesinin yanlışlığına dair bkz., Güner, Osman, "Sünnet'in Anlaşılması Sorunu", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXV, 4, 1999, 68; Karadâvî, Yusuf, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, (Çev.: Özcan Hıdır), Nida Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul, 35-37, 70; Hurma aşılama olayına farklı bir taklaşım için bkz.; Öztürk, Yener, "Tevhîd-i Hâlikiyet Gerçeği Işığında 'Hurma Ağaçlarının Aşılanması' İle İlgili Rivâyetlere Farklı Bir Bakış", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, 2, 2003, 1-21. Özetle müellife göre, Hz.Peygamber bu sözü ile "sebep ve vasıtaların sonucu belirleyen bir güç ve tesirlerinin olmadığına dikkatleri çekerek neticeyi yaratanın yalnız Allah Teâlâ" olduğunu ifade etmek istemiştir. Ancak yeni Müslüman olan bu kimseler Hz. Peygamber'in sözünü aşılamaya gerek olmadığı şeklinde yanlış anlamışlardır.

[407] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 189.

müminlere bıraktığını ifade eder.[408] Daha sonra Gazzâlî, Cenâb-ı Hakk'ın bazı farzların yerine getirilmesi için vesileleri noksansız olarak yerine getirmeyi şart koştuğunu ve bunlara uymanın gerekli olduğunu ifade ederek namaz için abdestin vasıta olmasını örnek olarak zikreder. Ancak cihadın farz olmasına rağmen Allah Teâlâ'nın onun şekli ve aletleri konusunda bir sınırlama getirmediğini ifade eden Gazzâlî, buna bağlı olarak geçmişte kişinin cihâd için bireysel olarak yaptığı hazırlığın–silah, at, yiyecek temini ve tedavisini üstlenme gibi hususların- artık devlet eliyle yapıldığını ve devletin askerlere belirli bir maaş da bağladığını ifade ettikten sonra, eski sistemin değişmesinden ötürü ganimet sisteminin de tamamen değiştiğini ifade eder.[409]

Zaman ve şartların değişmesine binaen ganimet sisteminin de değişeceğini belirten Gazzâlî, "*Hz. Peygamber'in Hayber günü ganimetten atlılara iki yayalara bir hisse verdiğine*"[410] dair rivâyetin zikrettiği hususlar ışığında anlaşılacağını belirtir. Daha sonra ise atlı ve yaya devrinin bittiğini artık savaşların kazanılmasının birçok farklı ve önemli cihazlara bağlı olduğunu belirttikten sonra, rivayetlerde geçen bu hükümlerin geçerliliğini kaybettiğini ifade eder.[411] Yine Gazzâlî, "savaşta bir kimseyi öldürenin eşyasına sahip olacağı" prensibinin de artık son bulduğunu ve devletin canını tehlikeye attığı kimseye maaş bağlamasının caiz olduğunu ifade eder.[412] Ganimetin kimlere dağıtılacağı konusundaki ayeti[413] zikrettikten sonra, Kur'ân'a hiç bir şekilde batılın karışmadığını ve naslarının kıyamete kadar baki olduğunu ifade eden Gazzâlî, âlimlerin çoğunun görüşüne göre ganimetin 1/5'inin ayette belirtilen yerlere 4/5'ünün de askere dağıtılacağı görüşünde olduklarını belirtir. Ancak kendisi İmam Malik'in devletin uyguladığı şekillerden biri olduğunu belirttiği 1/5 görüşünü tercih ettiğini, ama devletin bir maslahata binaen bu 1/5'lik kısmı gerekli görmeyebileceğini belirtir ve Hz. Peygamber'in Huneyn Gününde İslam'a zorla girenlere uyguladığı ganimet taksimi ile ilgili rivayeti ve Hz. Ömer'in uygulamasını da delil olarak gösterir.[414] Sonuç olarak Gazzâlî cihadın vasıta ve

[408] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 189.
[409] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 189-190.
[410] Ebû Dâvud, *Sünen*, Cihâd, 103, h.no: 2736, (IV/368).
[411] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 191.
[412] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 191.
[413] Enfal, 8/41.
[414] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 192.

aletleri hususunda kaynağın akıl olduğunu, Allah Teâlâ'nın bunları tayin etmediğini ifade der.[415]

Sünnetteki sabit ve değişken araçların tespiti hususunda Gazzâlî'nin ele aldığı diğer bir konu ise şûrâ prensibidir. Gazzâlî'ye göre şûrâ, İslamın büyük bir prensibidir.[416] Ancak buna rağmen şûrânın vasıta ve unsurları belirlenmemiştir. Çünkü toplumların medeni düzeylerinin farklılığı bunu gerekli kılmıştır. Gazzâlî, şûrâ korunduğu ve tatbik edildiği sürece yönetim hususunda herhangi bir modelin benimsenmesinde sorun olmadığını ifade eder.[417] Büyük gayeleri idrak etmek için değerli vasıtaların olduğunu belirten Gazzâlî, söz konusu vesileler olmadan başarılı bir cihadın ve gerçek bir şûrâ'nın meydana gelmesinin zor olacağını ifade eder.[418] Vasıta ve gayeleri tahdit etmeye ancak akıl sahiplerinin güç yetirebileceğini dile getiren müellif, Kitap ve sünnet konusunda araç ve amaçların tespit edilmesinde en mahir olanların da fakihler olduğunu belirtir. Takva sahibi olup nassların ezberlenmesi ve eserlerin mütalaa edilmesi hususunda mahir olan bazı kimselerin dünyaya ait işlerde gafil ve yetersiz olduklarına değinen Gazzâlî, "*din böyle şahıslardan ne kazanır*?" diyerek hem böyle kimseleri eleştirir hem de konunun önemini vurgular.[419]

Hadisteki sabit gayeler ve değişken vasıtaların tespiti Hz Peygamber'in sünnetinin doğru olarak anlaşılmasına vesile olacağı gibi sünnetin her zaman ve mekânda sürekliliğini/güncelliğini korumasına da katkı sağlayacaktır.

1.5.6. Hadislerdeki Hakikat ve Mecazın Tespit Edilmesi

Hadislerin anlaşılması her şeyden önce dile dayanmaktadır. "*Hadisler, formel mantık kuralları içinde yazılan bilimsel metinlere benzemediği için çeşitli anlatım tarzlarını içlerinde barındırmaktadırlar. Bu anlatım tarzları dilde mündemiçti*r."[420] Bu nedenle hadislerin anlaşılmasında Arap Dilinin özelliklerinin ve inceliklerinin iyi bir şekilde bilinmesi önem arz etmektedir. Hz. Peygamber'in davet, tebliğ, ta'lim

[415] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 192.
[416] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 193.
[417] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 193.
[418] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 196.
[419] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 196.
[420] Köktaş, Yavuz, "Hadislerin Anlaşılmasında Mecaz Bilgisi: eş-Şerîf er-Râdî ve el-Mecâzâtu'n-Nebevîyye", *Ekev Akademi Dergisi*, III, 2, 2001, 176.

gibi birçok göreve sahip olması ve bunların daha çok anlatıma dayalı olması sebebiyle, Hz. Peygamber yükümlü kılındığı bu vazifeleri yerine getirmek için dilin sahip olduğu bütün anlatım tekniklerine başvurmuştur.[421] Bu anlatım tekniklerinden biri de dolaylı anlatım tarzlarından olan mecazdır. Istılah olarak mecaz, sözün gerçek manada anlaşılmasına/alınmasına sebep olan bir engelden dolayı gerçek anlamı dışında kullanılmasına denir.[422] Mecazın özellikle soyut alanların somut alana taşınarak daha açık ve net bir şekilde ifade edilmesinde önemli bir yere sahip olması[423] nedeniyle, Hz. Peygamber'in tasavvurumuzun dışında kalan soyut hakikatleri ifade etmede bu yola başvurmasını gerekli kılmıştır.[424]

Gazzâli'ye göre de hadislerde mecazın varlığı inkârı mümkün olmayan bir husustur. Nitekim kendisinin bazı rivayetleri hakiki manasında kabul etmeyip mecaza hamlettiği görülmektedir.[425] Bu rivayetlerden biri "Şakk-ı Sadr"[426] olarak bilinen Hz. Peygamber'in göğsünün yarılması olayıdır. Bu olayın biri çocukluk diğeri de elli yaşın üzerinde olduğu bir dönemde meydana geldiğini belirten Gazzâlî, rivayetleri naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: "*Eğer kötülük cisimde bir bezenin ifrazı olup o bezenin kesilmesiyle ortadan kalkmış olsaydı yahut da iyilik uçağın yükselmesini ve uçmasını sağlayan bir kuvvetle beslenmesi gibi kalbe yerleştirilen bir madde olsaydı, bu hadisin zahiriyle maksat hâsıl olmuştur derdik. Fakat iyilik ve kötülük böyle maddi olmaktan çok uzaktırlar. İnsanın ruhi yönüyle ilgili olduğu ise apaçık bir gerçektir.*"[427] Gazzâlî, bu rivayetten "*ilahi inayetin Hz. Peygamber'i diğer insanlara arız olan birtakım küçük vesveselerden korumak amacıyla terk etmemesi*" şeklinde bir sonucun çıkarılacağını belirtir.[428] Yine Gazzâlî, bu rivayetlerin Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ tarafından insan tabiatının meyledebileceği tehlikelerden korunmak amacıyla çocukluğundan beri ona sahip çıkmasına işaret edebileceğini söyler.[429] Daha sonra Gazzâlî, Hâzin'in (ö.741/1341)

[421] Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 312.
[422] Akdemir, Hikmet, *Belağat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yayınları, İzmir, 1999, 229.
[423] Ekizer, Duran, "Hz. Peygamber'in Üslubunda Mecazi Anlatım: Muslim'in el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ'inde Yer Alan İmanla İlgili Bazı Hadisler Özelinde Bir Tahlil", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LIX, 1, Ankara, 2018, 204.
[424] Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 313.
[425] Gazzâlî, *İslami Hayat ve Sorunları*, 113-114.
[426] Buhârî, *Sahih*, 8, Salât, 1, (98); Müslim, *Sahih*, 1, İman, 162, 163, h.no: 261, 263, (I/87-88); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 12221, (XIX/251)
[427] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 68.
[428] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 68.
[429] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 69.

tefsirinde Hz. Peygamber'in çocukluğunda göğsünün yarılması olayını İnşirâh sûresi (1-3) ayetlerinden sonra zikrettiğini, ancak ayette ifade edilen göğsün açılmasından maksadın bir melek veya tabip tarafından gerçekleştirilen cerrahi bir ameliyat olmadığını, az da olsa sünnetteki hakikat ve mecaz üslubunu bilmenin rivayeti anlamada yeterli olacağını ifade eder.[430]

Söz konusu mesele günümüz araştırmacıları tarafından da ele alınmıştır. Konuyu ele alan Erul, rivâyetler arasındaki farklılığa ve söz konusu rivâyetlerle ilgili bazı endişelere yer verdikten sonra, şakk-ı sadr ile ilgili rivâyetleri cerrahi bir operasyon olarak anlamak yerine, Kur'an'da zikredilen göğsün açılması ve gönlün genişletilmesi şeklinde, yani manevi bir olay olarak yorumlamanın daha uygun olacağını ifade eder.[431] Erul'a göre söz konusu olay, "*Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüya veya gönlünün ferahlatılması şeklindeki manevi bir olayın sembolik anlatımının, daha sonraki raviler tarafından hakikate çevrilmiş halidir."*[432] Balcı ise, şakk-ı sadr rivâyetinin İnşirâh sûresi ile irtibatlandırmanın yanlışlığına ve söz konusu olayın vahiy ile bir ilgisinin olmadığına işaret ettikten sonra, şakk-ı sadr olayının ne manen ne de madden gerçekleştiğini belirtir. Balcı, söz konusu olay ile ilgili rivâyetleri "*rüya anlatısına ait tasvirlerin giderek zenginleştirilmesi ve fazlaca anlam yüklenmesiyle*" olayın gerçekleşmiş gibi sunulduğunu ve konu ile ilgili bazı kültürlerde de benzer rüyaların görüldüğüne değindikten sonra, şakk-ı sadr olayının bir hayalden ibaret olduğunu belirtir.[433] *Şakk-ı Sadr Rivâyetinin Tahlili* adıyla yapılan bir yüksek lisans çalışmasında ilgi rivâyetler sened ve metin açısından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Rivâyetlerin değerlendirilmesinin ardından konu ile ilgili akla bazı sorular takıldığını belirten araştırmacı, söz konusu soruları zikrettikten sonra kendi kanaatini şöyle dile getirmektedir: "*Bu tür rivâyetlerin de, Hz. Peygamber'in görmüş olduğu bir rüyanın daha sonraki dönemlerde farklı kültür ve dinlerle karşılaşan Müslümanların, o kültürler ve dinlerdeki bazı anlatımlarından etkilenmelerinin neticesinde ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Yalnız olayın bu boyutlara ulaşmasında, ifadelerin bu denli olağanüstü yapıya bürünmesinde*

[430] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 69.
[431] Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Bakış", *Diyanet İlmi Dergi-Peyamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v) Özel Sayısı*, 2. baskı, Ankara, 2003, 38-42.
[432]. Erul, "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Bakış", 42.
[433] Balcı, İsafil, "Şakkı Sadr Hadisesine Dair Rivayetlerin Kritiği", *İSTEM Dergisi,* XI, 21, 2013, 36-37.

Müslümanların, karşılaşmış oldukları milletlerin din önderleri, saygı ve sevgi besledikleri kişiler hakkında anlattıklarına karşılık olarak, Hz. Peygamber'in de çocukluğundan beri Allah'ın gözetimi altında olduğunu, onun da küçüklüğünden beri mucizelerinin bulunduğunu göstermek ve peygamberlerini yüceltmek arzusu çok etkili olmuştur."[434] Hz. Peygamber'in risalet öncesi hayatının ele alındığı bir çalışmada da şakk-ı sadr olayı ele alınmıştır. Olayın dört farklı zamanlarda gerçekleştiğini bildiren rivâyetleri değerlendiren Demil,[435] konu hakkındaki kanaatlerini şöyle dile getirmektedir: "*Bu rivâyetlerin sıhhati hakkında ciddi endişe ve eleştiriler bulunduğu için biz, gerek bu rivâyetlere gerekse lafızlara ihtiyatla yaklaşmaktayız. Söz konusu rivâyetlerin, büyük bir ihtimalle râvîlerin yanlış algılama ve farklı anlatmalarının bir ürünü olabileceğini düşünüyoruz."*[436] Rivâyetler arasındaki farklılıklar ve rivâyete yönelik eleştirilerden dolayı söz konusu olaya ihtiyatlı yaklaştığımızı belirtmeliyiz. Bununla beraber ilgili olay hakkında net bir kanaate varmadığımızı da ifade etmeliyiz.

Ayrıca Gazzâlî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra kendisine ilk kavuşacak olan eşinin hangisi olacağı ile ilgili rivayeti sünette mecazın varlığına delil olarak zikreder. Peygamber'in "*bana ilk kavuşacak olanınız kolu en uzun olanınızdır*"[437] buyurduktan sonra, müminlerin annelerinin bunu zahiri üzere anladıklarını ve kamış alıp kollarını ölçtüklerini, ancak ilk vefat edenin Zeynep b. Cahş olmasının ardından Hz. Peygamberin bununla "sadaka vermeyi" kast ettiğinin anlaşılmış olduğunu ifade eder.[438]

Hadislerin doğru anlaşılmasında mecazın önemine değinen Gazzâlî'nin, cebr anlamı ihtiva eden rivâyetlerin değerlendirilmesinde, mecaza önem verdiği görülmektedir. Cebr anlamı ihtiva eden rivâyetlerin İslam âlimleri tarafından kabul edilmediğini ifade eden müellif, söz konusu rivâyetler hakkında yapılabilecek iki şeyin olduğunu belirtir. Bunlardan ilkinin rivayetlerin ifade ettiği zahiri anlam

---

[434] Güzel, Yüksel, *Şakku's-Sadr Rivâyetinin Tahlili (Hz. Peygamber'in Göğsünün Yarılması)*, , (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007,128.
[435] Demil, Emine, Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2016, 171-214.
[436] Demil, *a.g.t.*, 213-214.
[437] Buhârî, *Sahîh*, 24, Zekât, 11, (345); Müslim, *Sahîh*, 44, Fedâilu's-Sahâbe, 17, h. no: 2452 (II/1148)
[438] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 69-70.

dışında makul bir manaya hamledilmesi olduğunu söyler.[439] Gazzâlî'nin, belirtilen rivâyetlerin zahiri manaları dışında bir manaya hamledilmesinin gerekli oluşuna değinmesi, rivâyetleri reddetmede acele etmediğini göstermektedir.

Rivâyetlerin değerlendirilmesinde mecazın ihmal edilmesi, özellikle müteşâbih rivâyetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasını güçleştirmektedir.[440] Nitekim tarihi süreçte mecaz faktörünü ihmal ederek hadisleri yorumlayan ve bu nedenle yanlış yollara sapan fırkaların varlığı bu hususu apaçık göstermektedir.[441]

1.5.7. Sünnet'teki Âdet-İbadet Ayrımının Belirlenmesi

Gazzâlî, sünnette vaki olan âdet ve ibadetlerin doğru bir şekilde birbirinden ayırt etmenin gerekliliğine inanır. İnsanların alışılmış kimi âdetlerin dışına çıkıldığı takdirde tuhaf karşıladığı birtakım âdetlerin bulunduğunu hatta insanlara yüklenmiş kimi âdetlere bağlılığın dine bağlılık olarak algılandığını belirten müellif, âdetlerin insan tarafından meydana geldiğini, ibadetin ise Allah katından olduğunu belirtir.[442]

Hintli bir âlim tarafından "İslam'da Yemek Adabı" adlı bir eseri incelediğini belirten Gazzâli, müellifin âdet ve ibadetleri birbirine karıştırdığını söyler. Öyle ki Arap âdetlerinden dolayı Batı âdetlerine savaş açtığını, hâlbuki bu savaşın İslam ile ilgisinin olmadığını ifade eder.[443] Söz konusu kitap yazarının; yemeğin masada değil yerde yenilmesi, bağdaş kurarak, bir veya iki dizin üzerine oturarak yenilmesi gerektiğini, yemek yerken sandalyede oturulmamasını ve aynı kaptan yemenin gerekli olduğunu dile getirdiğini belirtir. Yine ayni müellifin, yemekten önce niyet etmenin ve besmele çekmenin gerekli olduğunu dile getirdiğini zikreden Gazzâlî, hâlbuki bunların çoğunun doğruluktan uzak olduğunu ifade eder. Devamla, yemeğin sandalyede, masada veya yerde yenilmesinin, müşterek veya tek yenilmesinin caiz olduğunu belirten Gazzâlî, yemekte Allah'ı razı etmenin de gerekli olduğunu ve yemekten önce besmele çekmenin ise bir görev olduğunu söyler. Yemek adabı konusunda birçok rivayetin geldiğini söyleyen Gazzâlî, bunların bazılarının sahih, bazılarının uydurma, bir kısmının da Arapların âdeti olduğunu ifade eder. Yemeği

[439] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 222.
[440] Bodur, Osman, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, 231.
[441] Bodur, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*, 231.
[442] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 122.
[443] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 122.

elle yemenin Arap'ın âdeti olduğunu, elle yemek yiyen bir kimsenin parmaklarını yalamasında garipsenecek bir durumun olmadığını söyleyen Gazzâli, ancak hiçbir aslı olmamasına rağmen bunun dini bir davranış olarak kabul gördüğünü belirtir. Daha sonra ise, bu tür davranışlar üzerinde ısrar edilmesinin İslam'a ve mesajına zarar verdiğini ve bu durumun Müslümanların aleyhine kullanıldığını ifade eder.[444] Müellif devamla: "*tevhide davet, cahiliye günlerine varıncaya değin o ilk Arapların âdetlerine davet midir? Hiç kuşkusuz bu şekilde bir tutum Allah yolundan yüz çevirmekti*r"[445] diyerek âdet ve ibadet ayrımının gerekliliğine vurgu yapmanın yanında bazı Arap âdetlerinin ibadet olarak takdim edilmesine de karşı çıkmaktadır.

Yemek adabından sonra giyim adabına değinen Gazzâlî, İslam'ın belirli bir kıyafetinin olmadığını, bazılarının çarşafı kadınlar için İslam'ın kıyafeti, takım elbisenin ise kâfirin kıyafeti görüşünü benimsemelerini yanlış bir tutum olarak değerlendirir.[446] Ayrıca Gazzâlî, başa siyah serpuş takmanın da Arapların âdeti olduğunu, bunların İslam'ın alameti olmadığını belirtir. Sarığın fazileti konusunda Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin rivâyet ettiği ancak hiçbir kıymeti bulunmayan bazı hadisler okuduğunu belirten Gazzâlî, Muhammed Hamîd el-Fâkî'nin sarığın fazileti ile ilgili hiçbir sahih hadis bulunmadığını söylemesini de görüşüne dayanak olarak zikreder.[447] Gazzâlî başı örtmenin/sarık ve serpuş takmanın tamamen bölgenin iklim şartlarına bağlı olduğunu söyler. Kadın kıyafetinde asıl olan hususun bedeni örtmek olduğunu, tahrik edici olmadıkça güzel olmasında sakınca olmadığını zikreden müellif, erkeğin kıyafetinde ise asıl olanın çalışma konusunda rahat olması olduğunu ifade eder. Daha sonra Gazzâlî, israf ve gösterişten uzak kalındığı sürece Müslümanın dilediği elbiseyi giyebileceğini belirtir.[448] Ayrıca Gazzâlî kadının peçe takmasının da bir ibadet değil âdet olduğunu belirtmektedir.[449] Ancak bütün bunlara rağmen müellif, İslam'ın giyim konusunda uyulması gerekli birtakım hususları olduğunu da vurgulamaktadır. Nitekim erkeğin ipek elbise giymesinin ve altın

[444] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 124-125.
[445] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 125.
[446] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 127.
[447] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 126.
[448] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 126.
[449] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 58; Peçenin dini bir emir olmayıp Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce Ortadoğu'nun bir geleneği olduğuna dair bkz., Garaudy, Roger, *İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2018, 130.

takmasının haram oluşu ve bedenin örtülmesi gereken yerleri örtmesi ve kadınların şehevi duyguları tahrik etmeyen elbiseler giymesi bu cümledendir.

Gazzâlî'nin sarık ile ilgili okuduğu hadisler konusunda hiçbir kıymetlerinin olmadığını söylemesi "sünneti hafife alma/hor görme noktasında nadir bulunan bir cüretkârlık olduğunu" ifade eden Muhammed Abdullatif, daha sonra Muhammed Hamîd el-Fâkî'nin belirtilen sözü ile isnadı sahih bir hadisin olmadığını kastettiğini, bu durumun söz konusu rivâyetlerin hasen olmasına engel teşkil etmediği belirtir.[450]

Ayrıca Gazzâlî tıbbın ibadet ile ilgili bir mesele olmadığını, bazı kimselerin tıbbı, tıbbı nebevi şeklinde ele almalarını doğru bulmamakta ve böyle bir ikileme karşı çıkmaktadır. İbn Haldun'un da tıbbı, normal bir iş ve meslek olarak kabul ettiğini de görüşüne dayanak kılmaktadır.[451]

Sonuç olarak Gazzâlî, "*Sünnette uymakla sorumlu olmadığımız âdetler, geçmişe ait yönlendirmeler, belli durum ve topluluklara özel rehberliklerin bulunduğunu*" dile getirerek bu hususların iyi tespit edilmesinin gerekliliğine işaret eder.[452]

1.6. Hadis Kaynaklarına Yaklaşımı

Bu başlık altında Gazzâlî'nin kutub-i sitte, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Münzrî'nin *et-Terğîb ve't-Terhîb* eseri hakkındaki görüşlerini ele alacağız. Gazzâlî'nin bu eserler hakkındaki görüşleri temelde tüm hadis eserlerine bakışını yansıtmaktadır.

Gazzâlî eserlerinin çeşitli yerlerinde İslâm âlimlerinin sünnetin korunması hususunda son derece titiz çalışmalar yaptıklarını ve onların bu gayretlerinin her türlü övgüyü hak ettiğini söyler. Ayrıca Gazzâlî hadis eserlerinde sahihliği tescillenmiş ve illetten salim binlerce hadisin olduğunu, bunların dışında kalan az

[450] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye Beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâ'i'l-İlm*, 129.
[451] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 228; Benzer görüşler için bkz., Karadâvî, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, 92 vd.
[452] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 206.

sayıdaki diğer rivâyetlerin ise yeniden tetkik edilmelerinin daha iyi olacağını belirtir.[453]

1.6.1. Kutub-i Sitte

Gazzâlî, Kutub-i sitenin Hz. Peygamber'e ait sünnetlerin/hadislerin hemen hemen tümünü içerdiklerini ve bu eserlerinde hicri üçüncü yüzyılın başlarında ortaya çıktıklarını söyler.[454] Bu eserlerin meydana gelmesinden önce yani hicri ilk iki asırda hadislerden bazılarının yazıldığını, bazılarının ise hafızlar tarafından korunduğunu belirten Gazzâlî, halkın çoğu zaman sahih olan ve olmayan rivâyetleri birbirine karıştırdıklarını söyler.[455]

Kutub-i sitte müelliflerinin takip ettikleri metot konusunda âlimlerin farklı kanaatlerde olduğunu belirten Gazzâlî, Kutub-i sitte müelliflerinin kendilerini büyük bir mirasın karşısında bulduklarını ve bu hadis otoritelerinin kendilerine ulaşan bu büyük miras içinden kriterlerine uygun olanları aldıklarını belirtir.[456]

Kutub-i sitte içinde en titiz olarak hazırlananın eserin İmam Buhârî'nin *es-Sahîh*'i olduğunu[457] ve İmam Buhârî'nin diğer imamlara göre araştırmasında daha titiz olduğunu ve rivâyetlerin kabulü için muasır olmayı ve likâyı şart koştuğunu zikreden Gazzâli, Buhârî'nin eserini son derece yaygın olan hadis mirasından seçerek oluşturduğunu belirtir.[458] İmam Müslim'in ise Buhârî'ye göre daha müsamahakâr olduğunu, râvîler arasında likâyı çok önemsemediğini ve muasır olmayı yeterli gördüğünü, muasır olmayı lîkâ gibi değerlendirdiğini veya muasır olmanın likânın yerine geçeceğini düşünmüş olabileceğini söyler. Ayrıca Müslim'in eserindeki hadis sayısının Buhârî'ye göre daha fazla olduğunu ifade eder.[459] Geriye kalan dört Sünen'de ise sahih hadislerin yanı sıra hasen, zayıf ve hatta uydurma rivâyetlerin de bulunduğunu dile getirir.[460] Gazzâlî'nin Sünenler hakkındaki bu cümlesinden sanki Buhârî ve Müslim'de zayıf ve uydurma rivayetlerin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak

---

[453] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 27.
[454] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 287.
[455] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 287.
[456] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 288-289.
[457] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 91.
[458] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 288.
[459] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 289.
[460] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 289.

böyle bir düşünce doğru değildir. Çünkü Gazzâlî gerek Buhârî gerekse Müslim'de sahih olarak kabul edilmelerine rağmen bazı hadisleri reddetmiştir. Nitekim bu durumdan dolayı da çok eleştirilmiştir.

Gazzâlî, Buhâri ve Müslim'de yer alan bir hadîsin tevatür derecesine ulaşması halinde, bununla o şeyin kesin sabit olduğunu, yani sübutu kesin olması nedeniyle bir ihtilafın olmadığını belirtir.[461] İbnu's-Salâh'ın "Buhârî ve Müslîm'in veya ikisinden herhangi birinin tahrîc ettiği hadisin sahihliği kesindir" sözünü kabul etmeyen Gazzâlî, aynı zamanda İbn Salâh'ın bu görüşünün âlimler tarafından da kabul görmediğini belirtir. Irakî'nın bu konuda muhakkik âlimlerin İbnu's-Salâh'a muhalefet ettiğini nakleden Gazzâlî, İbnu's-Salâh'ın bu görüşe ümmetin Buhârî ve Müslîm'in sahihliği konusunda icma[462] ettiği fikrinden ulaştığını, ancak âlimlerin çoğunluğunun bu icma fikrine katılmadıklarını, âlimlerin söz konusu ittifaktan "*bu eserlerdeki hadislerle amel etmenin caiz olduğunu anladıklarını*" ifade eder.[463] Bu ittifakın bu eserlerde zan ifade eden hadislerin olmasına engel olmadığını belirtir. Bununla beraber Gazzâlî karinelerle desteklenmiş hadislerin kuvvet bulacağını, böyle hadislerin zan mertebesinden subûtî açıdan kesinlik derecesine veya kesinliğe yakın bir dereceye ulaşacağını, böyle hadislerin çoğunlukla Buhâri ve Müslîm'de bulunan hadislere uygun olabileceğini ancak tümünün böyle olmadıklarını ifade eder. Tevâtür derecesine ulaşmayan veya karinelerle desteklenmemiş âhâd hadislerin Buhârî ve Müslîm'de geçiyor olsa da kesinlik ifade etmeyeceğini vurgular.[464]

Sonuç olarak Gazzâlî'ye göre bir hadis mütevâtir olmadıkça veya karinelerle desteklenmedikçe âhâd olan bir haber sahih dahi olsa bu haberin sıhhati galib zan ile sabittir.[465]Yine Müellife göre âhâd hadislerle bir farz ve haram sabit olmaz.[466]

---

[461] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 348.
[462] Sahîhayn üzerine icmâ' meselesi için bkz., Yıldırım, *Hadis Problemleri,* 147-159; Ayrıca bkz., Özcan, Kemal, "Buhârî ve Müslim'in Sahihleri Hakkında Farklı Görüşler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 2014/2, 215-244. Yazar konuya dair ulemadan örnekler zikrettikten sonra, sonuç olarak zikredilen örneklerden icma' fikrinin pratikte pek de bir karşılığın bulunmadığını ve bunun ilmi bi dayanağının olmadığını ifade eder.
[463] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 348.
[464] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 349.
[465] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 348-349.
[466] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 88.

Buhârî'de tekrarsız olarak yaklaşık 2600 hadisin bulunduğunu ifade eden Gazzâlî Müslim'in eserinde hadis sayısının daha fazla olduğunu,[467]sahih hadislerin birkaç bini geçmemesine rağmen hem geçmişte hem de günümüzde Müslümanların uğraştığı hadislerin yüzbinleri geçtiğini ifade ederek rivâyetlerin genişlediğine dikkat çeker ve bu durumun Müslümanlar açısından doğurduğu sakıncalara değinir.[468] Gazzâlî'ye göre Müslümanlar gereğinden fazla rivâyetler ile uğraşmışlardır. Bu durum onların aklını dondurmuş ve aklı kaninatı araştıran bir akıl olmaktan çıkarıp "*nakil ve rivâyet aklına*" dönüştürmüştür.[469]

Buhârî'nin tekrarsız olarak naklettiği rivâyetlerin sayısının 4000 civarında olduğu göz önüne alındığında Gazzâlî'nin naklettiği bilginin doğru olmadığı görülmektedir. Öte yandan rivâyetlerin arttığı/genişlediği hususu doğru olmakla beraber Gazzâlî'nin ifadelerinden söz konusu hususun uydurma rivâyetlerle ilişkilendirdiği sezilmektedir. Uydurma rivâyetler, rivâyetlerin genişlemesinin sebepleri arasında olmakla birlikte söz konusu hususun sadece hadis uydurma faaliyetine bağlanması eksik bir değerlendirmedir. Zira rivâyet metni aynı olmasına rağmen, senedde meydana gelen herhangi bir râvî değişikliği, belirtilen rivâyetin yeni bir rivâyet sayılması sonucunu doğurmaktadır. Bu durum aynı metnin onlarca rivâyet sayılmasına sebep olmaktadır. Kanaatimizce rivâyetlerin genişlemesindeki en önemli faktör bu olsa gerektir.

1.6.2. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yaklaşık olarak otuz bin rivâyetin bulunduğunu belirten Gazzâlî, bunların içinde asılsız ve uydurma rivâyetlerin varlığından şüphe edilmediğini zikreder ve *Müsned*'de asılsız ve uydurma rivâyetlerin oldukça çok olduğunu vurgular. Kutub-i sitte içerisinde yer alan dört sünende zayıf ve uydurma rivâyetlerin bulunduğu ifade eden Gazzâlî, buna rağmen bu dört eserin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden daha titiz hazırlandığını ifade etmektedir.[470] Başka bir yerde ise Gazzâlî, İmam Ahmed'e saygıyla tabi olduğunu ve onu izlediğini ancak rivâyetlerinde yeteri kadar titiz davranmaması sebebiyle bu

[467] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 288-289.
[468] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 146, 234.
[469] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 234.
[470] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 289.

rivâyetlerden ötürü zorlandığını ve sıkıntı çektiğini belirtmektedir.[471]Ayrıca Gazzâlî, *Müsned*'de kabul edilemeyecek rivayetlerin yer almasından dolayı, âlimlerin bu konuda uyarıda bulunmalarının bir görev olduğunu belirtir.[472] "Ahzâb sûresininin Bakara sûresi uzunluğunda olduğuna dair rivayet, muavvizeteyn sûrelerinin Kur'ân'dan olmadığına dair İbn Mes'ûd'dan gelen rivayet, Hz. Aişe'den recm ve on defa emzirme ile ilgili ayetlerin olduğu ve bunların bir keçi tarafından yenildiği ile ilgili rivayet", Gazzâlî'nin reddettiği ve *Müsned*'de geçtiğini ifade ettiği rivayetlerden bazılarıdır. Ancak bütün bunlara rağmen Gazzâlî, müsned sahipleri hakkında hüsn-i zan besleyerek şöyle der: "*her zaman düşünmüşümdür; Müsned eserlerin sahipleri her bulduklarını not etmek suretiyle eserlerini önce müsvedde halinde kayda geçirdiler. Fakat saçma rivâyetleri ayıklama imkânı bulamadan öldüler. Haliyle bu türden yanlış rivâyetler bu müsnedlerde yer almış oldu.*"[473]

1.6.3. Münzirî'nin *et-Terğîb ve't-Terhîb* Adlı Eseri

Gazzâlî'nin, Münzirî'nin (ö.656/1258) *et-Terğîb ve't-Terhîb* adlı eseri hakkındaki bazı değerledirmelerini buraya almakta yarar görüyoruz. Münzirî'nin söz konusu eserinden çok faydalandığını belirten Gazzâlî,[474] söz konusu eserin kaynak hadis kitaplarından olduğunu ifade ettikten sonra dünyayı terke ve fakirliğe teşvik eden bazı rivayetler ile selefin aza kanaat ile ilgili yaşantısından bahseden bazı hadisleri söz konusu eserden nakledip Münzirî'ye rahmet dilemekte ve onun ümmete nahisat eden bir kimse olduğunu ifade etmektedir. Ardından, Münzirî'nin söz konusu meselede takip ettiği medotu doğru bulmayan Gazzâlî, akl-ı selimin Münzirî'nin naklettiği rivâyetlerden başka bir yol ve usul takip etmeyi gerektirdiğini belirtir.[475] Ayrıca Gazzâlî, Münzirî'nin söz konusu eserinde naklettiği rivâyetleri aldığı kaynağa nispet ettiğini, rivâyetlerin Buhârî ve Müslim'de yer alması halinde herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadığını, söz konusu iki kaynak dışında yer almaları halinde ise titiz bir şekilde sened tenkidinde bulunarak hadislerdeki zayıflığa değindiğini

[471] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 352.
[472] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 315.
[473] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 295.
[474] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 323.
[475] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 165.

belirtir. Bununla beraber, Münzirî'nin bazen sahih olan ile sahih olmayan hadisi birbirine karıştırdığını ve bu konuda yanıldığını ifade eder.[476]

Gazzâlî'nin, Münzirî'nin eserini temel hadis kaynaklarından saymasını ve selefin hayatı ile ilgili rivâyetleri hadis olarak değerlendirmesini yadırgadığımızı ve buna şaşırdığımızı belirtmeliyiz. Nitekim Gazzâlî'nin, *et-Terğîb ve't-Terhîb* adlı eseri temel hadis kaynakları arasında zikretmesi, müellifin yaptığı ilmi hatalar arasında zikredilmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin, selefin hayatı ile ilgili okuduğu bazı nakilleri hadis diye zikretmesi de eleştirilmiş ve ulemadan kimsenin bunları hadis diye kabul etmediği belirtilmiştir.[477] Bu konuda müellife yöneltilen eleştirilerin yerinde olduğu kanaatindeyiz.

1.7. Kader ve Cebr ile İlgili Rivâyetlere Yaklaşımı

Kader konusu hicri ilk asırlardan bugüne kadar önemini koruyan meselelerdendir. İtikadi fırkaların ihtilaf alanlarından birisi de hiç kuşkusuz kader meselesidir. Günümüze değin tartışılan ve tartışılmaya da devam edilecek bu meselehala önemini korumaktatır. Söz konusu meselelere yaklaşım farklılığı, birçok farklı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Gazzâlî kader ve cebr ile ilgili rivayetleri ele almadan önce, konunun doğru anlaşılabilmesi için birtakım açıklamalarda bulunur. Bu bağlamda, Gazzâlî öncelikle İlahi ilmin kapsamı ve şümulünü ele alır. Müellif, ilahi ilmin görünen görünmeyen âlemleri kapsadığını, yerde, gökte ve ikisi arasında bulunan istisnasız her şeyden Allah Teâlâ'nın haberdar olduğunu, O'na hiçbir şeyin gizli kalmadığını ve ilmi ile her şeyi kesin olarak bildiğini ifade eder.[478] Canlı ve cansız her şeyi yaratan ve yöneten Cenab-ı Hakk'ın yaratmış olduğu tüm bu şeyleri bilmemesinin de akla aykırı olduğunu ifade eder.[479] Her şeyi ihata eden ilahi ilmin bir kitapta yazılı bulunduğunu ifade eden Gazzâlî, bu kitapta yazılı bulunan her şeyin meydana gelmesinin kaçınılmaz olduğunu söyler.[480] Gazzâlî ilahi ilim için zaman kavramının bulunmadığını, yani geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanın ilahi ilme göre aynı olduğunu, ancak Allah Teâlâ'nın sabık ilminin kurtuluş veya helak hususunda bir

[476] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 323.
[477] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 136-137.
[478] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 200-203.
[479] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 201.
[480] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 201.

sebep olmadığını belirtir.[481] Yani Gazzâlî'ye göre Allah Teâlâ'nın ezelde bir şeyi bilmesi o şeyin zorunlu olarak meydana gelmesini gerektirmez. Daha sonra Gazzâlî, ilahi ilmin yeryüzündeki hayatımıza ait iki çeşit işi kapsadığını, bunlardan birinin nasıl başlayıp devam ettiğini ve ne zaman duracağını bilmediğimiz işlerden olduğunu ve bu işlerden herhangi birisinin olumlu veya olumsuz hayatımıza etki etmesinden dolayı sorumlu olmadığımızı söyler.[482] Diğerinin ise, birincisinin aksine kendi hür irademiz ile yaptığımız işler olduğunu ve bununla ilgili Kur'an'dan da birçok delil bulunduğunu belirten Gazzâlî, tüm bu delillerden ziyade bizim bu tür işleri/fiilleri yaparken hür olduğumuzu hissetmemizin delil olarak yeterli olacağını belirtir[483] ve konu ile ilgili Kur'an'dan da deliller getirerek görüşünü destekler.

Daha sonra Gazzâlî, Müslümanların birçoğunun cebr inancına yakın bir inancı benimsediklerini, ancak bunların Allah Teâlâ'dan hâya ederek bu inançlarını gizli ve vehmi bir ihtiyarla gizlediklerini belirtir.[484] Cebr inancının vahyi geçersiz kıldığını, bu inancın medeniyetin çökmesine ve insani gelişmenin zayıflamasına sebep olduğunu ifade eden Gazzâlî,[485] insanların pasifleştirilmesinde ve Müslümanların yaşayan birer ölü haline getirilip cebr inancının yayılmasına birtakım zayıf ve sahih rivayetlerin sebebiyet verdiğini ve bazı kocamış yaşlı âlim ve kıssacıların da bu işin öncülüğünü yaptığını belirtir.[486] Daha sonra bu kimselerin "*Kur'an'ın muhkem ayetlerini, aklın ve naklin sahih ve sarih hükümlerini, İslam risaletinin genel amaçlarını, hatta bütün ilahi risâletlerce onaylanmış hükümleri bırakıp kabul edilen veya edilmeyen âhâd hadislere koştuklarını ve bu rivayetlerden genel kurallar ve her şeyi reddeden esaslar oluşturmaya çabaladıklarını*" belirtir.[487] Bu açıklamalardan sonra Gazzâlî, Tirmîzî'nin Abdullah b. Amr'dan naklettiği "*Allah Teâlâ'nın mahlukâtını karanlıkta yarattıktan sonra üzerlerine bir nur attığnı ve bu nurun isabet ettiği kimselerin hidayet bulduğu, isabet etmeyenlerin ise dalâlette kaldığı…*"[488] rivâyeti zikr eder. Yine Gazzâlî, konu ile ilgili olarak Ebu Dâvud'da yer alan ve "Halid b. Hizam ile Hasan el-Basrî aralarında geçtiğini belirttiği Hz.

[481] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 204.
[482] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 201-202; a. mlf., *Akîdetu'l-Muslim*, 101.
[483] Gazzâlî, *Akîdetu'l-Muslim*, 103.
[484] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 203.
[485] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 203-204.
[486] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 204; a. mlf., *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 214.
[487] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 214.
[488] Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbu'l-îmân, h.no: 2642, (IV/382).

Âdem'in yasak ağaçtan yemek zorunda olduğu"[489] ile ilgili rivayeti de örnek olarak naklettikten sonra şöyle der: "*Şu iki hususta birini temenni ederdim; ya bu rivâyetler gömülüp hiçbir Müslümanın kulağına ulaşmasaydı-ki bunların eksikliği sahih de olsalar dine zarar verecek nitelikte değildir-ya da Kur'ân'ı ve sünnet'i derinliğine araştıran âlimler hariç kimse bunlara dokunmasaydı."*[490] Gazzâlî ilahi ilmin kapsamıyla, insanın hürriyet ve sorumluluğunu ayırt etmenin ancak bu kimselerin işi olduğunu ifade eder. Neticede Gazzâlî'ye göre "*kader inancını cebre götüren her eğilim, Allah'ın dinine ve insanların dünyasına kasten yapılmış bir kıyımdır."*[491]

Gazzâlî, Kâf sûresi 24-29 ayetlerini zikrettikten sonra, Allah Teâlâ'nın zulmü kendisinden uzak tuttuğunu, taşkınlık ve kötülük edene azap edeceğini bildirdiğini belirtir. Ancak bazı kimselerin Allah Teâlâ'nın insanları cehennem yoluna zorla sürüklediğini ve ardından cehenneme attığını iddia ettiklerini söyler ve bu kimselerin bu görüşünü de Allah Teâlâ'nın kullarına karşı yaptıklarından sorumlu olmadığı ve onlara karşı yaptıklarında zalim olmadığını söyleyerek dile getirdiklerini belirtir. Ancak bunun "*Allah'ın, ne fıtratına ne de vahyine erişemeyen kör bir bakış olduğunu*", bu tür sapmalara ayetlerin doğru anlaşılmaması ve hadislerin yanlış nakledilmesinin sebep olduğunu dile getirdikten sonra, halkın böyle düşüncelerden uzak tutulmasının gerekli olduğunu belirtir.[492] Bu bağlamda Gazzâlî, Allah'ın bir kimseyi saptırması veya hidayete erdirmesi ile ilgili ayetleri ele alır. Bu ayetlerden kastedilenin Allah'ın bir kimseyi iradesi dışında hidayete veya dalalete sevk etmek olmadığını, bundan kastın kişiye gerçeğin arz edildiği, kabul edenin kalbinin Allah tarafından hakka açılması, inkâr edenin ise kalbindeki karanlığın arttırılması olduğunu belirtir. Diğer bir ifadeyle Gazzâlî, Allah'ın bir kimseyi saptırmasının manasının bir kimsenin hakkı batıla tercih etmesi sonucu, Allah Teâlâ'nın o kimsenin muradını tasdik etmesi/onaylaması ve o kimseyi istediğine eriştirmesi olduğunu beyan eder.[493] Bir kimsenin kurtuluş veya helakinde Allah Teâlâ'nın zorlama ve müdahalesinin etkili olduğu zannının çok kötü bir zan olduğunu belirten

[489] Ebû Dâvud, *Sünen*, Evvelu Kitâbi's-Sünne, 7, h.no: 4614, (VII/25).
[490] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 214-215.
[491] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 208.
[492] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 209-210.
[493] Gazzâlî, *Akîdetu'l-Müslim*, 105-106.

müellif, kendi görüşüne göre bunun küfür olduğunu belirtir.[494] Bu bağlamda Gazzâlî Müslim'in rivayet ettiği "…*Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki sizden birisi cennetliklerin amelini işler öyle ki, cennet ile arasında bir kol mesafe kalır, ancak kitap onun önüne geçer de o kimse cehennemliklerin amelini işler ve cehenneme girer. Yine sizden birisi cehennemliklerin amelini işler öyle ki, cehennem ile arasında bir kol mesafe kalır, ancak kitap onun önüne geçer de o kimse cennetliklerin amelini işler ve cennete girer*"[495] rivayetini zikreder ve bu rivayetten sakındırmanın gerekli olduğuna işaret eder. Gazzâlî bu rivayetin ilk bakışta anlaşılan şekli ile kabulünün mümkün olmadığını, çünkü cebr ifade ettiğini ancak cebr anlayışı ve karışıklığın giderilmesi halinde kabulünün mümkün olabileceğini ifade eder.[496] Gazzâlî'nin bu rivayete yönelik tutumu başka araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Gazzâlî'nin, söz konusu rivâyeti değerlendirirken sebeb-i vürudunu gözden kaçırdığı belirtilmiş ve ilgili rivâyetin başka bir gaye için kahramanlık gösteren ve sonrasında yaralandığından dolayı intihar eden Kuzman ez-Zufurî için söylendiği ifade edilmiştir.[497] Her ne kadar Gazzâlî'nin Müslim'den naklettiği rivayette, vurud sebebi zikredilmemiş ise de Karataş'ın da belirttiği gibi rivayetin bazı tariklerinde vurud sebebi zikredilmiştir.[498] Öte yandan ilgili rivâyet her ne kadar bir sebebe binaen söylenmiş olsa da, rivâyetteki cebr anlayışı rivayetin kabul edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle de hadis kaynaklarında cebr ifade eden rivâyetlerin insanın iradesini işlevsiz kıldığı ve bireysel sorumluluk ilkesine aykırı olduğu için reddedildikleri görülmektedir.[499]

Gazzâlî, dinin tabiatının sorumluluk ve imtihan olduğunu belirtir. Bu nedenle de ceza ve mükâfatın da ancak zorlama olmaksızın hür irade sonucu işlenen eylemler için cari olacağını beyan eder.[500] Gazzâlî'ye göre cebrin ön plana çıkarılması bir nevi sorumluluktan kaçmak için bir bahanedir. Ancak sorumluluktan kurtulmak için

[494] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 205.
[495] Müslim, *Sahîh*, 46, Kader, 1, h.no: 2643, (II/1220). Söz konusu rivayet başka kaynaklarda da zikredilmiştir. Bkz., Buhârî, *Sahih*, 56, Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, 77, (715); 64, Meğâzî, 38, (I/1032-3033); Tirmizi, *Sunen*, Kader, 4, h.no: 2137, (IV/15).
[496] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 205.
[497] Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri*"*, 71, d.n. 113
[498] Buhârî, *Sahih*, 56, Kitâbu Cihâd ve's-Siyer, 77, (715); 64, Meğâzî, 38, (1032-3033).
[499] Konu ile ilgiirivâyetlerin genel bir değerlendirilmesi için bkz., Keleş, Ahmet, "Hadislerde Kader Nedir Ne Değildir", (Editör: Adnan Demircan), *Kader Nedir Ne Değildir*, Fecr Yayınları, Ankara, 2019, 112 vd.
[500] Gazzâlî, *Akîdetu'l-Müslim*, 103-104.

şüpheler ihdas etmenin bir faydası yoktur.[501] Cebr ifade eden rivayetlere karşı Gazzâlî'nin genel görüşü onun şu ifadeleri ile özetlenebilir: "*Ahirete ait gelecek konusunda beşerî iradeye karşı gürültü ve kargaşa çıkartan her rivâyete iltifat etmememiz gerekir. Akıl ve nakil ile sabit olan dinin gerçeklerine, senedi zayıf yahut metni illetli hadisler istikamet veremez.*"[502] Ayrıca Gazzâlî bazı rivâyetlerde nakledilen kader ile ilgili tasvirlerin sahih olmadığını söyleyerek, *Kur'ân'ın ruhu ve naslarıyla örtüşmeyen şayia ve vehimlerden dolayı Allah Teâlâ'nın kitabını terk etmeyeceğini*" vurgulayarak söz konusu rivâyetlere karşı yaklaşımını ifade etmektedir.[503]

Gazzâlî kader konusunu ele aldığı bir eserinde anlaşılması güç hususların sened yönünden sahih olan rivayetlerde de görüldüğünü, ancak söz konusu rivayetlerin metinlerinin bir çıkış yolu ve te'vile imkân bırakmadıklarını ifade ettikten sonra birkaç rivâyet zikreder.[504] Biz söz konusu rivayetlerden bir tanesine işaret etmekle iktifa edeceğiz. Çünkü Gazzâlî'nin bu konudaki görüşlerinin anlaşıldığı kanaatindeyiz. Hz. Aişe'den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: "Rasulullah (s.a.v) ensardan bir çocuğun cenazesine çağırıldı. Bunun üzerine ben Rasulullah'a(s.a.v) ne mutlu ona cennet serçelerinden bir serçe kötülük işlemedi ve onun ne olduğunu bilmedi, dedim. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v): Ya böyle değilse! Ey Aişe Allah Teâlâ daha babalarının sülbünde iken cennet için de cehennem için de ehil yaratmıştır, buyurdu."[505]

Sonuç olarak Gazzâlî, kader konusunda birçok rivayetin geldiğini ve bunların ciddi bir inceleme ve araştırmaya tabi tutulmasının gerekli olduğunu ve Müslümanların maruz kaldığı bireysel ve toplumsal hezimetlerden ancak bu hadisleri iyi bir şekilde öğrenmeleri durumunda uzaklaşabileceklerini ifade eder.[506]

---

[501] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 212.
[502] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 212.
[503] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 216.
[504] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 221.
[505] Müslim, *Sahih*, 46, Kader, 6, h.no: 2662, (II/1228); Ebû Dâvud, *Sünen*, Evvelu Kitabi's-Sünne, 18, h. no: 4713, (VII/96).
[506] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 219.

1.8. Fiten Hadislerine Yaklaşımı

Fiten hadislerinin gayb ile bağlantılı olmalarından dolayı Gazzâlî'nin Hz. Peygamber'in gayb bilgisi hakkındaki görüşünün tespit edilmesi konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle öncelikle özet olarak Gazzâlî'nin bu konudaki görüşüne değindikten sonra, fiten hadislerine yaklaşımını ele alacağız. Gazzâlî, Hz. Peygamber'in gaybı bilmediğini ve öteki insanlar gibi yarın ne olacağını bilmediğini veya ne elde edeceği ile ilgili bilgiye sahip olmadığını belirtir. Hz. Peygamber'e Allah Teâlâ'nın "*Deki, Allah'ın dilediğinin dışında, ben kendim için bir menfaat elde etmeye veya bir zarar vermeye kadir değilim. Eğer ben gaybı bilseydim daha çok hayır elde ederdim. Ve bana bir kötülük dokunmazdı. Ben iman eden bir kavim için ancak bir uyarıcı ve müjdeleyiciyim*"[507] emri geldikten sonra, Hz. Peygamber'den bunun beklenemeyeceğini belirtir.[508] Yine Gazzâlî, Hz. Peygamber'in münafıklar hakkında da Allah Teâlâ bildirmeden bilgi sahibi olmadığına dikkat çekerek onun gaybı bilmediğini dile getirir. Bununla beraber Gazzâlî, Allah Teâlâ'nın bazı hikmetlere binaen Hz. Peygamber'e gayb hakkında bilgi vermesinin de mümkün olduğunu ve Kur'ân'da da buna delil teşkil eden ayetlerin olduğunu söler ve bazı ayetleri delil olarak zikreder.[509]

Gazzâlî, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen kimi hadislerden, zahiren Hz. Peygamber'in gayba muttali olduğunun anlaşıldığını belirtir ve örnek olarak "Hz. Peygamber'in Adiy b. Hatim'e bir kadının Allah'tan başkasından korkmaksızın Hire'den gelip Kâbe'yi tavaf edeceği ve Müslümanların Kisra'nın hazinelerini fethedeceğini"[510] bildiren rivayeti zikrettikten sonra, bu tür haberlerin gaybden haber anlamına gelmediğini, bilakis bunların Allah Teâlâ'nın "*İstikbal İslam'ın olacaktır*" vaadinin tasdikinden ibaret olduğunu belirtir.[511] Gazzâlî bu hususu Hz. Peygamber tarafından, Allah Teâlâ'nın *"O, Peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir. (Allah) o hak dini bütün dinlere üstün kılmak için (böyle yaptı). Şahit olarak Allah yeter"*[512] ayeti ile "*Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve*

[507] Araf, 7/88.
[508] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 54-55.
[509] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 54-55.
[510] Buhârî, *Sahîh*, 61, Menâkıb, 25, (885).
[511] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 56.
[512] Fetih, 48/28

hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vâdetti"[513] ayetlerinin açıklanması kapsamında değerlendirir.[514]

Gazzâlî kıyamet alametleri ve fitnelere dair birçok hadis okuduğunu ifade ettikten sonra, "*okumamı gaybın derinliklerini kavrayamadığım meçhuller içerisinde bocalayarak bitirdim*" [515] diyerek hem bu rivayetlerin gayb ile olan bağlantısına hem de bu tür rivayetlerin anlaşılmasının zorluğuna dikkat çeker. Daha sonra Gazzâlî, kendisinin ve diğer Müslümanların kıyametin alametlerine inandıklarını, ahiretin hak olduğunu, bundan da ancak kâfir olan kimsenin tereddüt edeceğini ve ahirette gerçekleşecek hususlar ile ilgili tafsilata girmenin ise aklın sınırını aştığını ifade ettikten sonra şunları söyler: "*Ben şunu hissediyorum; âlemin ahir zaman öncesi musibetleri kat kat artacak, şer tarih boyunca ektiği musibet ve sapıklığı biçecektir. Zira âlem uzun zamandır Rabbini unuttu, vahyini ihmal etti ve hevasına uydu. Buna şaşırmamak gerek.*[516] Daha sonra Gazzâlî, görüşlerini desteklemek için şu ayeti zikreder*:* "*Ne kadar ülke varsa hepsini kıyamet gününden önce ya helâk edecek veya en çetin bir şekilde azaplandıracağız. Bu, Kitap'ta (levh-i mahfuz'da) yazılıdır.*"[517] Gazzâlî daha sonra, fiten hadisleri ile ilgili misallere geçmeden önce Allah Teâlâ'nın yüceliğine ve mükemmelliğine vurgu yapar ve bizlere verdiği rızıklara dikkat çektikten sonra, bu nimetlere karşılık bizim O'na yaşadığımız sürece ibadet etmemizin gerekliliğine ve ancak bu şekilde onunla ahirette buluşmaya hazırlanmış olacağımıza değinir.[518] Gazzâlî'nin, fiten hadislerini ele almadan önce yukarıdaki hususları dile getirmesi kanaatimizce onun fiten hadislerine yaklaşımını tespitte önem arz etmektedir.

Gazzâlî, hadislerin yirmi deccalin çıkacağını haber verdiğini, şerri yayan son deccalin yalancılık konusunda diğer deccalleri bastıracağını bildirdiğini ve on binlerce yahudinin de son deccale tabi olacağına işaret ettiğini söyler. Daha sonra deccal hakkında birtakım hadisler zikreden müellif, bunlardan bazılarının âhâd

[513] Nur, 24/55.
[514] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 56.
[515] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 176.
[516] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 176.
[517] İsra, 17/58.
[518] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 177.

hadisler olduğunu, bazılarının ise sahih hadis kaynaklarda geçtiğini belirtir.[519] Rivâyetleri naklettikten sonra ise deccal hakkındaki görüşlerini şöyle açıklar: "*Bana öyle geliyor ki Deccal, Yahudi ileri gelenlerinden belki de büyük tabiat bilginlerinden biri olacak. O, Yahudi'nin kaypaklığını, Allah yolundan engellemesini ve Allah düşmanlığını temsil eder."*[520] Sonrasında Gazzâlî, Deccal kıssasının üç dine mensup olanlar (Müslüman, Hristiyan ve Yahudi) arasındaki kötü sürtüşmenin kıyametin vukuundan az bir zaman önceki neticesini temsil ettiğini ifade eder[521] ve bu din mensupları arasında meydana gelecek olayları/çarpışmaları tasvir ettikten sonra Müslümanların galip geleceğini belirtir. Müellif daha sonra, bu yorumlarının râvîlerin rivayet ettiği ibarelerden anladıklarından ibaret olduğunu ve bu rivayetlerdeki kimi vehimleri de düzelttiğini ifade eder. Ayrıca Gazzâlî, zikrettiği bu hususlardan bir kısmına Kur'an'da veciz ifadelerle işaret edildiğini de belirtir.[522] Gazzâli, deccal konusuna Kur'ân'da veciz ifadeler ile işaret edildiğini belirtmesine rağmen konu hakkında herhangi bir ayet zikretmemiştir. Söz konusu husus, *Nebevi Sünnet* adlı eserini yayınlayan yayınevi tarafından sunuş yazısında da dile getirilmiş ve akaid kitaplarına girmiş olan bu inancın Kur'ân kaynaklı olmadığı ifade edilmiştir.[523]

Gazzâlî, fitneleri haber veren hadislerin de gayb ile ilgili hadislere yakın olduğunu ifade eder. Gazzâlî'ye göre çarşı pazar hakkında tecrübeli bir kimsenin pazarı kontrol ettikten sonra durum hakkında isabetli bir hüküm vermesi veya insanların iç dünyası hususunda tecrübeli olan birinin alıcı bir nazarla bir defa bakmakla o kimsenin gizlediği şeyleri bilmesi nasıl mümkün ise insanların fıtratını, geçmiş peygamberleri ve onların halklarının başına gelenleri, zamanı ve getirdiği değişimleri pekâlâ bilen bir peygamberin ümmetine yol göstermek üzere bu türden haberler vermesi gayet tabii bir durumdur.[524] Hatta bu durum Hz. Peygamber'in gerçekleri herkesten daha iyi kavradığını göstermektedir.[525]

---

[519] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 179.
[520] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 179.
[521] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 179.
[522] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 179-180.
[523] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 10.
[524] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 56-57.
[525] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 57.

Ayrıca Gazzâlî, bu konu ile ilgili şunları söyler: "*Kuzey bölgelerinde yaşayan biri havanın yoğun sisten hali kalacağını takdir edebilir mi? Yahut Ekvator bölgesinde gezen biri buralarda hararet fırtınalarının bulunmayacağını düşünebilir mi? Tehlikelere maruz kalacak bir dinin sahibi dininin öğretilerine ve tabilerine arız olacak fitneleri görmemezlikten, uzak ve yakın, gizli ve açık tehlikeleri sezmemezlikten gelebilir mi? Bunları görmemezlikten gelmesi böyle büyük bir dinin sahibi olan kimseye yakışır mı? Elbette ki hayır! İşte bu yüzden Rasulullah'ın (s.a.v) fitne hakkındaki hadisleri çoğalmıştır. Bu hadisler onları haber vermek değil aksine ümmetini ondan sakındırmaktır…*"[526]

Gazzâlî'nin fiten hadislerine yaklaşımını yukarıda özetlemeye çalıştık. Hadislerin kabul edilmesi ve doğru anlaşılması için birtakım şartlar ileri süren Gazzâlî, konu fiten hadisleri olunca daha müsamahalı davranmaktadır. Ahir zaman öncesinde kötülük ve musibetlerin yayılacağına inandığını belirten Gazzâlî, bu düşüncesi doğrultusunda söz konusu rivayetlere yaklaşmaktadır. Rivâyetleri değerlendirmede aklı önemli bir ölçü olarak kullanan Gazzâlî'nin fiten hadislerine yaklaşımında aynı tutumu sergilemediği görülmektedir. Aklın muhal olarak kabul ettği şey ile aklın sınırını aşan şeylerin birdirinden farklı olduğunu belirten Gazzâlî'nin[527]özellikle gayba dair rivâyetlerde bu ayırıma dikkat ettiği görülmektedir. Kanaatimizce müellifin gayb konusunda aklı daha sınırlı kullanması isabetlidir. Fitne hadislerinin insanlar arasında doğru anlaşılıp değerlendirilmediğini belirten müellif, fakihlerin siyasetten uzak kalmalarında söz konusu rivâyetlerin etkili olduğunu belirtir.[528]

En çok hadis uydurulan alanlardan olması[529] ve ehli kitabın söz konusu haberlerdeki büyük rolü göz önüne alındığında[530] fiten konusundaki rivâyetlerin değerlendirilmesinde birtakım zorlukların bulunması kaçınılmazdır. Ayrıca söz konusu olaylar ile ilgili tafsili bilgi veren haberlere karşı ihtiyatlı davranılması

---

[526] Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 57.
[527] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 48.
[528] Gazzâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 248.
[529] Çakın, Kâmil, "Fiten Rivâyetlerinin Tabiatı", *Türkiye'de Dinler Tarihinin Kurumsallaşması Süresince Prof Dr. Abdurrahman Küçük*, (Editör: Ahmet Hikmet Eroğlu), Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, 265.
[530] Demirel, Harun Reşit, "Bazı Fiten Melâhim ve Siyasi Hadislerin Gaybi Haberler Açısından Değerlendirilmesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiat Fakültesi Dergisi*, 3, Van, 2000, 120.

belirtilirken, islamın istikbali için kasamsar bir tablo öngören rivâyetlerin hem sosyal vâkıalara hem de gelecek konusunda ümit verici pek çok rivâyete uymadığı ifade edilmiştir.[531] Kanaatimizce de söz konusu alan ile ilgili rivâyetlerin değerlendirilmesinde ihtiyatlı davranmak önem arz etmektedir. Ancak müellifin, fiten ve gayb hakkındaki rivâyetlerin değerlendirilmesinde aklı daha ihtiyatlı kullanması makul olmakla beraber, bazı ön kabullerle söz konusu rivâyetlere yaklaşması daha sağlıklı değerlendirmede bulunmasına engel olduğu kanaatindeyiz

Gazzâlî'nin fiten rivayetlerine dair kabul etmediği iki rivâyeti zikrederek konuyu bitireceğiz. Zübeyr b. Adiyy anlatıyor: "Biz Haccac'dan gördüğümüz zulümden dolayı Enes b. Malik'e şikâyette bulunduk. Enes b. Malîk (bize): Sabrediniz. Çükü bundan sonra üzerinize gelecek zaman, bundan sonra gelecek zamandan daha şerli olacaktır ve bu hal Rabbinize kavuşuncaya kadar devam edecektir, dedi."[532] Gazzâlî "*ümmetim yağmur gibidir, öncesi mi sonrası mı hayırlı bilinmez*"[533] rivâyeti ile "*Ümmetinden bir taife kendilerine Allah'ın emri gelinceye kadar hak üzere olacaklardır…*"[534] rivâyetlerini yukarıdaki rivâyete tercih eder. Gazzâlî'nin, bu tür rivâyetleri islam ümmetini sürekli karamsarlığa ve yok oluşa sürüklemelerinden dolayı reddettiği görülmektedir.[535]

Söz konusu rivâyetlerde her geçen zamanın kötüleşeceği fikrine bazı eleştiriler yöneltilmiş olmasından dolayı şerhlerde bu duruma değinildiği görülmektedir. Bu bağlamda rivâyette zamanın mutlak olarak zikredilmesi daha sonra gelecek her zamanın öncesinden daha kötü olduğunu ifade ettiğini, hâlbuki Haccâc'dan sonra gelen Ömer b. Abdulaziz'in devrinin çok daha hayırlı olmasından dolayı rivâyetin eleştirildiği görülmektedir. Bu nedenle Hasan el-Basrî'nin geçmişin gelecekten daha iyi olmasını mutlaklığa değil çoğunluğa hamlettiği ifade edilmiştir.[536]

---

[531] Çelebi, "Fiten ve Melâhim", *DİA*, 1996, XIII, 151.
[532] Buhârî, *Sahîh*, 92, Fiten, 6, (1750); Tirmizi, *Sünen*, Ebvâbu'l-Fiten, 35, h.no: 2206, (IV/68)
[533] Tirmizi, *Sünen*, Emsâl, 81, h.no: 2869, (IV/549).
[534] Buhârî, *Sahih*, 96, İ'tisâm, 10, (1806); Müslim, *Sahih*, 1, İmân, h. no: 71, (I/81).
[535] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 219-221.
[536] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, ta'lik: Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz-Abdurrahman b. Nâsır el-Berrâk, Dâru Taybe, y.y., 1426/2005, XVI, 416; Aynî, Bedruddîn Ebu

Günümüz araştırmacılarından konuyu değerlendiren Tartı, her gelen günün öncekine göre daha kötü olacağı anlayışının eylem alanını bir gelişme ve sıçratış olarak değil de sürekli olarak geçmişe dönüş olarak sunduğunu ve bununda eylem alanını kirletip kurulması mümkün olmayan bir hayatın yokoluşunu öne çıkardığını belirttikten sonra, bu sorunu tarih anlayışının teolojik forma taşınması olarak değerlendirir. Söz konusu bu teolojik formun İslam'ın ilk dönemini kutsal ve değişmez görüp geleceği bir düşüş olarak sunduğunu belirten Tartı, hadislerde dile getirilen her geçen günün öncekine göre daha iyi olduğu kabulünün, söz konusu düşüşün dinsel formla meşrulaştırıldığını dile getirir.[537]

Gazzâlî'nin kabul etmediği diğer bir rivâyet ise "Cessâse hadisi" diye meşhur olmuş olan ve Temîmed-Dârî'ninYemen veya Rum denizlerinde deccali görüp kendisi ile konuştuğuna dair zikredilen rivâyettir.[538] Gazzâlî söz konusu rivâyeti asırlardan beri Akdeniz ve Karadeniz'in Türk, Rum, Arap ve Haçlı donanmaları tarafından dolaşıldığını, hâlbuki böyle bir adayı kimsenin görmediğini, çağımızda kara ve denizde her yerin keşfedildiğini ve dünya çevresindeki uydular aracılığı ile okyanusların da bilinmesine/keşfedilmesine rağmen adanın bilinmediğini gerekçe göstererek rivâyeti kabul etmemektedir.[539] Ayrıca Gazzâlî Fatıma b. Kays'ınüç talak ile boşanan kadının nafakası hakkındaki rivayetinden[540] dolayı Hz. Ömer'in ezberleyip ezberlemediği belli olmayan bir kadının sözündenden dolayı Allah Teâlâ'nın Kitabını ve Peygamberi'nin sünnetini terk etmeyeceğine dair sözünü zikrettikten sonra "*bende diyorum ki, başka bir meselede aynı kadının sözü sebebiyle Rabbimizin Kitabını ve Peygamberimiz'in sünnetini yalana maruz bırakamayız…*"[541] diyerek Cessâse hadisinin Fatıma b. Kays tarafından nakledilmesini de söz konusu rivâyetin kabul edilmemesine bir gerekçe olarak sunar. Ancak aşağıda da belirteceğimiz üzere rivâyet sadece Fatma b. Kays tarafından nakledilmemiştir. Ayrıca Gazzâlî, başka bir eserinde Fatıma b. Kays'tan nakledilen süknâ ile ilgili rivâyete karşı Hz. Ömer'in karşı çıkmasına katılmamakta ve söz konusu rivâyetin

---

Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001, XXIV, 275.

[537] Tartı, Nevzat, *Hadisçilerin Zaman/Tarih Tasavvuru*, Din Bilim Kitapları, Samsun, 2007, 120.

[538] Müslim, *Sahîh*, 52, Kitabu'l-Fiten, 24, h.no: 2942, (II/1346-1348)

[539] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 240.

[540] Buhârî, *Sahîh*, 68, Talâk, 41, (1356 vd.)

[541] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 240.

ric'i talak ile ilgili olduğunu belirterek rivâyette herhangi bir problemin olmadığına işaret etmektedir.[542] Gazzâlî'nin hem Fatıma b. Kays'ın rivâyetini kabul edip Hz. Ömer'in itirazının yerinde olmadığını söylemesi hem de Hz. Ömer'in Fatıma'yı eleştirdiği sözüne dayanarak Cessâse hadisini reddetmesi müellifin kendisi ile çeliştiğini göstermektedir.

Söz konusu rivayeti sahih kabul edenler olduğu gibi, rivâyeti İsrailiyyat kategorisinde değerlendirenler de bulunmaktadır. Konuyu detaylı olarak ele alan Yıldırım, rivâyetin birçok hadis kitabında sahabeden Fatıma b. Kays, Hz. Aişe, Ebû Hureyre ve Câbir'den nakledildiğini ve rivâyetin isnad açısından eleştirilecek bir yönünün olmadığını ifade ettikten sonra[543] söz konusu rivâyet hakkında âlimlerin müspet ve menfi görüşlerine yer verir. Rivâyeti metin tahliline tabi tutup rivayetteki farklılıkları ele aldıktan ve metin tenkidi ktirerlerine göre rivâyeti değerlendirdikten sonra "*dolayısıyla bizler bu rivayetin en iyi ihtimalle Temîm'in Hristiyan iken dinlediği bir hikâye olduğunu, Hz. Osman'ın şehadetinden sonra ortamın karıştığı ve bir kurtarıcının beklendiği atmosferde bunu anlattığını, bilahare bunun Rasulullah ile irtibatlandırıldığını sanıyoruz*" diyerek konu hakkında vardığı kanaati dile getirmektedir.[544] Ateş ise, cessase hadisinde deccal ile ilgili anlatılan hususların sadece Hristiyan kültürü ile irtibatlandıran görüşlerin eksik olduğunu kaydeder. İran mitolojisinde de böyle bir olayın geçtiğini belirten müellif, Hint-Orta Asya kültüründen, orada yayılmış olan Maniheizm ve Şamanizm gibi dinlerden de İslam kültürüne bazı unsurların sızmış olabileceğini belirtir.[545] Ayrıca Gazzâlî ve başka âlimlerin de katıldığı bir açık oturumda müellifin rivâyeti reddetme gerekçelerine itiraz edilmiştir. Söz konusu gerekçelere Rum ve Yemen Denizlerinin söz konusu rivâyetteki denizleri kapsayıp kapsamadığının bilinmediği[546] ve rivâyetteki adanın sular altında kalmış olabileceği de söylenerek itiraz edilmiştir.[547]

---

[542] Gazzâlî, *İslam'ı Nasıl Anlamalıyız*, 205; Ayrıca bkz.; Gazzâlî, *İslami Hayat ve Sorunları*, 123.
[543] Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, Otto Yayınları, Ankara, 2015, 226-227.
[544] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 246.
[545] Ateş, Ali Osman, "Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Göz Önüne Alınması Gereken Bazı Hususlar ve Hadisin Geleceği İle İlgili Bazı Düşünceler", *Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu*, Samsun, 14-15 Ekim 1993, 123-124.
[546] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 111.
[547] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 111.

1.9. Kadın ile İlgili Bazı Meselelere Yaklaşımı

Bu başlık altında Gazzâlî'nin kadının şahitliği, diyeti, sosyal hayatı ve peçe meselesi konusundaki görüşleri özetle zikredilecektir.

1.9.1. Kadının Şahitliği

Gazzâlî, kadının şahitlik hususunda erkeğe eşit olmadığını yani erkeğin yarısı olduğunu, bunun sebebinin ise Kur'ân'da "kadının bazen unutma, şaşırma veya kendisine doğru/haklı olan tarafın karışık gelmesi" olarak beyan edildiğini bu nedenle de iki kadının olması halinde birbirlerine yardım ederek hakkı ortaya çıkarabileceklerini belirtir. Kendisi, yaptığı araştırma sonucunda bu durumun kadının âdet halinden kaynaklandığını belirtir. Şahitlikte ise kararlılığın gerekli olduğunu beyan ederek Allah Teâlâ'nın şahitlikte bir erkek yerine iki kadını zikretmesi sırrının da bu hususla ilgili olduğunu söyler.[548] Gazzâlî kadının şahitliğinin erkeğin şahitliğinin yarısı olduğunu beyan eden ayeti esas alarak kadının şahitliğinin haddler ve kısas gibi iki önemli konuda kabul edilmemesini doğru bulmaz.[549] Daha sonra Gazzâlî, İbn Hazm'ın haddlerde ve kısasta kadının şahitliğinin kabul edilmemesi ile ilgili rivâyetleri incelediğini ve bu meselenin sünnette bir dayanağının/yerinin olmadığına önemle işaret ettiğini belirttikten sonra şöyle der: "*Ben dinimi evrensel kanunlar önünde kesin delillere dayanmayan, önemsiz ve asılsız bir duruma düşürmek istemiyorum. Müslümanlar şu anda bir milyarı aşkın nüfusa sahipler. Beş yüz milyon kadının şahsiyetini bir insanın sözüyle hiçe saymanın anlamı nedir*?"[550] Gazzâlî, Müslümanların kendi görüşlerini, âdet ve geleneklerini dinin esaslarına dâhil edip bunları din olarak telakki etmelerinden dolayı asıl kötülüğün biz Müslümanlardan ileri geldiğini belirtir ve sonrasında *Muhallâ*'dan kadının şahitliği ile ilgili nakillerde bulunup konu hakkında İbn Hazm'ın değerlendirmelerine yer verir.[551]

---

[548] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 78-79.
[549] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 79.
[550] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 79.
[551] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 79-80; Gazzâlî'nin *Muhallâ*'dan yaptığı nakiller için bkz. Ali b. Ahmed b. Saîd, İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, thk., Adulğaffar Süleyman el-Bindârî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, VIII, 475 vd.; Kadını şahitliği ile ilgili olarak bkz., Akdemir, Salih, "Tarih Boyunca ve Kur'ân'ı Kerim'de Kadın",*İslâmî Araştırmalar*, X, 4, 1997, 249-258; Beroje, Sahip, "Günümüz İspat İmkanları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, VIII, 19, 2004, 111-134; Dalgın, Nihat, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemenin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", *Din Bilimleri*

1.9.2. Kadının Diyeti

Gazzâlî kadın ve erkeğin diyetinin eşit olduğunu Kur'an'ı esas alarak temellendirmeye çalışır. Nisa sûresi 92. ayeti zikrettikten sonra, buradaki hükmün genel olduğunu yani hem kadını hem de erkeği kapsadığını, kadının diyetinin erkeğin diyetinin yarısı olduğuna dair bir ifadenin Kur'ân'da bulunmadığını, ayrıca söz konusu ayetin hükmünü tahsis eden ne bir ayetin ne de bir sünnetin bulunduğunu belirtir. Amrb. Hazm'ın naklettiği bir hadiste "*Mü'min olan bir nefs için diyet miktarı yüz devedir*" dendiğini ve "nefs" kelimesinin her iki cinse de şamil olduğunu belirten Gazzâlî, İslam'da bir kadının bir erkek tarafından öldürülmesi halinde erkeğe daha düşük bir ceza verilmediğini bilakis erkeğinde öldürüleceğini bu hususun da ikisinin diyetinin eşit olduğunadelalet ettiğini ifade eder.[552] Amr b. Hazm'ın kadının diyetinin erkeğin diyetinin yarısı olduğunu bildiren rivâyetine ise söz konusu ifadenin bazı rivâyetlerde yer almamasından dolayı kuşkuyla yaklaşılması gerektiğini, ayrıca belirtilen rivâyetin senedinin sahihlik derecesine ulaşmamasından dolayı da Kur'ân'ın hükmünü tahsis edemeyeceğini söyler.[553] Ehl-i hadis'in bu hükmü kabul ettiğini, ancak muhakkik fakihlerin fikri ve ahlaki bir kötülük olan bu hususu kabul etmediklerini, çünkü diyetin her iki cins içinde Kitap'ta eşit olarak zikredildiğini söyleyen Gazzâlî, "*kadının kanı daha ucuzdur, onun hakkı daha azdır*" iddiasının ise Kur'ân'ın zahirine muhalif yalan bir iddia olduğunu belirtir.[554]

Gazzâlî'nin, ehl-i hadisin kadının diyetini erkeğin diyetinin yarısı görüşünde olduğunu dillendirip muhakkik fakihlerin bu görüşte olmadığına vurgu yapmasına itiraz edilerek fakihlerin de bu görüşte olduğu belirtilmiştir. Konu ile ilgili fukahanın görüşleri nakledilmiş ve Gazzâlî'nin muhakkik kelimesini kullanarak inandırıcılığını arttırdığı söylenmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin ehl-i hadis ile kimleri kastettiği ve herhangi bir isim belirtmemesi de iddiasının tutarsızlığına delil getirilmiştir.[555] Kanaatimizce bu yerinde bir eleştiridir. Çünkü kadının diyetinin erkeğin diyetinin

---

Akademik Araştırma Dergisi, V, 1, 2005, 1-38; Sağlam, Hadi, "Naslardaki Şahitlikle İligli Düzenlemelerin İslâm Hukukuna Yansımaları Işığında Kadınların Şahitliğinin Değerlendirilmesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, 2, 2008, 359-402

[552] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 269-271.

[553] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 271.

[554] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 32.

[555] Medhalî, *KeşfuMevkifi'l-Gazzâlî*, 81-83, 127; Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 20, 107.

yarısı olduğu İslam hukukçularının çoğunluğunun görüşüdür.[556] Bu durumda Gazzâlî'nin fakih muhakkiklerden kastının ne olduğu eleştiriye açık bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadının diyeti konusunda İslam hukukçularının çoğunluğunun görüşünün bu minvalde olduğunu ve söz konusu rivayetlerin lâfzî yorum ve uygulamalarının da söz konusu hukukçuları desteklediğini belirten Bardakoğlu, diyette eşitliği benimseyen kimselerin-sayılarının azlığına rağmen-görüşlerinin nasslarda gözetilen maslahata daha uygun düştüğü belirtir.[557]

Gazzâlî, söz konusu görüşü tercih ederken kendilerinden ilim tahsil ettiği Muhammed Ebû Zehrâ, Mahmut Şeltut ve Muhammed Haseneyn Mahluf gibi hocalarına tabi olduğunu belirttikten sonra söz konusu görüşü tercih etmesinin sebebini şöyle açıklar: "*Beni bu görüşü seçmeye yönelten asıl neden, İslam kadını küçük düşürüyor ve onun kanını ucuza getiriyor düşüncesini önlemek ve bu görüşü geçersiz kılmaktır."*[558] Kadının şahitlik konusunda erkek ile eşit kabul edilmemesi meselesi de, İslam'ın kadını önemsemediğine dair ileri sürülen iddialar arasında olmasına rağmen Gazzâlî'nin şahitlik konusunda buna değinmediği görülmektedir. Kanaatimizce şahitliğin Kur'ânî nass ile beyan edilmesi Gazzâlî'nin böyle bir tutum benimsemesine mâni olmuştur.

1.9.3.Kadının Sosyal Hayatı

Gazzâlî, son asırlarda kadının konumunun kötüleştiğini, kendisine cehalet ve toplumdan tecrit edilmenin zorunlu görüldüğünü[559] ifade ettikten sonra, bu durumun Kur'ân hükümlerinin ihlal edilmesinden kaynaklandığını, oysaki bütün Kur'âni hükümlerin kadının maslahatına yönelik olduğunu belirtir. Bu bağlamda müellif, kadının çok nadir olarak mirasına sahip olduğuna, boşanan kadınlardan çok azının hakkı olan nafakayı tam aldığına, kadının dövülmesinin normal karşılandığına, kadın ve erkeğin ayrılmalarından korkulması halinde her iki taraftan birer hakemin görevlendirilmesinin istenmesine rağmen[560] kadının değersiz ve önemsiz

[556] Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *DİA*, 1994, IX, 476.
[557] Bardakoğlu, "Diyet", *DİA*, IX, 476.
[558] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 269.
[559] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 65.
[560] Nisa 4/35

görülmesinden dolayı kendisi için bir sulh meclisi kurulmadığına ve erkeklerin hatalarının örtülmesine karşılık kadınların hatalarının bedelini canıyla ödediğine dikkat çeker.[561]

Gazzâlî, kadının sosyal hayattan dışlanması olgusunun, eğitim öğretimden mahrum edilmesi, mescide gitmesine ve dışarı çıkmasına izin verilmemesi/uygun görülmemesi şeklinde açığa çıktığına işaret ederek konunun yanlışlığına dikkatleri çeker ve söz konusu problemlerin temelinde uydurulan hadislerin etkili olduğunu belirtir. İslam'ın ürperti veren bir tarzda takdim edildiğine dikkatleri çeken Gazzâlî, bir davetçinin "*kadının evinden bir evlenirken bir de kabre girerken çıkar*" dediğini ve daha sonra konu ile ilgili zikrettiği rivayeti örnek olarak zikreder.[562] Kadının temel görevinin ailesi/evi olduğunu önemle belirten Gazzâlî, kadının evinde veya dışarda çalışabileceğini belirtir. Ancak müellif kadının dışarıda çalışmasını, çalışacağı ortamın takva ve iffet sınırları içerisinde olması ve ailesinin korunması hususunda kendisine güvence verilmesi şartına bağlar.[563]

Kadınların mescide gitmekten alıkonulması ile ilgili rivâyetlere değinen Gazzâlî, bu bağlamda Ümmü Humeyd rivâyetine yer verir. Rivâyete göre Ummü Humeyd Hz. Peygamber (s.a.v) ile birlikte namaz kılmak ister. Ancak Hz. Peygamber onun bu isteğine olumlu cevap vermez ve kendisine evinin yatak odasında namaz kılmasının oturma odasında namaz kılmasından, oturma odasında namaz kılmasının boş bir alanda namaz kılmasından, boş bir alanda namaz kılmasının kavminin mescidinde namaz kılmasından, kavminin mescidinde namaz kılmasının ise kendi (peygamberin) mescidinden namaz kılmasından daha hayırlı olduğu söyler.[564] Söz konusu rivâyetten sonra, namaz kılınan yerin dar ve tenhalaştıkça namazın efdal olduğuna dikkatleri çeken Gazzâlî, İbn Huzeyme'nin belirtilen rivâyeti "*kadının evinde kıldığı namazın peygamberin mescidinde kıldığı namazdan daha efdal olduğu*" babında zikretmesine vurgu yapar. Daha sonra ise Hz. Peygamber'in mescidinde kılınan bir vakit namazın diğer mescitlerde kılınan bin vakit namazdan daha hayırlı olduğunu bildiren rivâyetin kadınlara değilde erkeklere

[561] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 65-66.
[562] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 62. Ayrıca bkz. a. mlf., *el-Hakku'l-Murr*, Nahdatu Mısr, 7.baskı, Kahire, 2005, I, 53-54.
[563] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 63-64.
[564] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. no: 27090, (XLV/37).

has olduğunu ironik bir üslup ile ifade eder.[565] Öte yandan müellif, Hz. Peygamber ve raşid halifeler döneminde kadınların mescide devam ettiklerine dair örnekleri zikrederek rivâyetin nebevi uygulamaya aykırı olduğuna işaret eder. İbn Hazm'ın kadınları mescitte namaz kılmaktan meneden rivâyetlerin tümünü yalanlamakla hem kendisine hem de başkalarına büyük bir nefes aldırdığını nakleden müellif, söz konusu rivâyeti nakleden râvinin zayıf olduğunu, sika olan raviye muhalefetten ve hadisinin metruk ve münker olmasından ötürü kabul edilmeyeceğini ifade eder. Ayrıca kadınların mescitte namaz kılmalarına engel teşkil eden rivâyetlerin Buhâri ve Müslim'de yer almadığını belirten Gazzâlî, bu tür rivâyetlerin tamamının merdud olduğunu ve mütevâtir ve meşhur bir sünnete aykırı rivâyette bulunan zayıf bir râviye itibar edilmeyeceğini söyleyerek belirtilen konu hakkındaki düşüncelerini dile getirir.[566]

Kadınların eğitimden mahrum edilip ümmi olmalarına uydurulmuş sakat bir rivâyetin sebep olduğunu[567] belirten Gazzâlî, bugün hala bazı kimselerin bu düşünceye sahip olduklarını, adeta kadınların yegâne görevinin çocuk doğurmak olduğunu demeğe getirdiklerini[568] belirtir. "*Bu cehalet kimin yararınadır? Ümmetin yarısı cehalet ve körlüğe mahkûm edilirse gelecek nesiller nasıl yetişir?*" diyerek kadın eğitiminin önemini vurgulamanın yanında söz konusu rivâyetin de tutarsızlığına işaret eden[569] Gazzâlî, kadınların hem ilmi faaliyetlerdeki yerlerini hem de kamu hayatındaki etkinliklerini göstermek amacıyla *Düşünce Mirasımız* adlı kitabında İslam tarihinden bazı kesitler sunarak konuyu özel başlıklar altında ele almıştır.[570]

---

[565] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 75-76.
[566] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 75-77; Ayrıca bkz., Gazzâlî, Muhammed, *Min Huna Na'lem*, Nahdatu Mısr, Kahire, 2005, 156-157; Kadınların izinsiz mescide gitmelerini yasaklayan hadislerin değerlendirilmesi için bkz., Yasdıman Demirdöven, Necla, "Kocanın Hakları Bağlamında 'Kadının İzinsiz Evden Çıkamayışı' İle İlgili Hadislerin Tahlili ve Mezhep İmamlarının Anlayışları", *Ekev Akademi Dergisi*, XVIII, 60, 2014, 415-448.
[567] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 326; a. mlf., *Nebevî Sünnet*, 74; Ayrıca bkz., Gazzâlî, *el-Hakku'l-Murr*, I, 53-54.
[568] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 326.
[569] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 74.
[570] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 317-336.

1.9.4. Peçe Meselesi

Gazzâlî'yi peçe meselesini ele almaya sevk eden temel etken bazı kimselerin yüzü açmanın haram olduğunu savunmalarıdır. Nitekim müellif okuduğu bir kitapçıkta "*İslam'ın zinayı haram kıldığı, yüzün açılmasının ise zinaya vesile ve Allah Teâlâ'ya isyana sevk etmesinden dolayı haram olduğunun*" yazıldığını belirttikten sonra, Hz. Peygamber'in gerek haccda gerek çarşıve pazarlarda gerekse de mescitlerde kadınların yüzünü gördüğünü ifade edererek söz konusu duruma karşı çıkar. Ardından Hz. Peygamber'den yüzün örtülmesi hakkında hiçbir rivâyetin gelmediğini belirten Gazzâlî, sonra konu ile ilgili Kitap ve sünnetten deliller getirerek görüşünü temellendirmeye çalışır.[571]

Öncelikle Gazzâlî, Nur sûresi 30. ayetinde mümin erkeklerin gözlerini haramdan sakınmaları istenirken "el-gaddu" lafzının kullanılmasına dikkat çeker ve bu ifadenin kadın ile yüzyüze gelinmesi durumunda gerçekleşeceğini belirtir.[572] Daha sonra Gazzâlî, Allah Teâlâ'nın "kadınların örtülerini yakalarının üzerine örtme" emri üzerinde düşünmenin gerekli olduğunu söyler. Müellife göre eğer maksat yüzü kapatmak olsaydı, ilgili ayette "yakaların" yerine Allah Teâlâ'nın "*başörtülerinizi yüzünüzün üzerine örtün*" demesi gerekirdi. Allah Teâlâ'nın böyle buyurmaması Gazzâlî'ye göre peçenin İslam'ın şiarlarından olmadığını göstermektedir.[573]

Yukarıda görüşünü ayet ile destekleyen Gazzâlî, kadının yüzünün örtülmesinin zorunlu olmadığına dair birtakım rivâyetler de zikreder. Biz bu rîvâyetlerden birkaçına işaret etmekle yetineceğiz.

Yüzü örtmenin zorunlu olmadığına dair Gazzâlî'nin zikrettiği rivâyetlerden biri İbn Abbas'tan nakledilmektedir. Rivâyete göre Hz. Peygamber arkasında Fadl b. Abbas olduğu halde devesinin üzerinde iken Has'am kabilesinden bir kadın Hz. Peygamber'e soru sormak için gelir. Bu sırada Hz. Peygamber kadının Fadl'a, Fadl'ında kadına baktığını görür ve Fadl'ın yüzünü diğer tarafa çevirir. Kadın Hz.

[571] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 54, a. mlf., *Min Huna Na'lem*, 153-157; Ayrıca bkz.; Gazzâlî, *el-Hakku'l-Murr*, V, 39-41.
[572] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 55.
[573] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 57.

Peygamber'e, babasının yaşlılığından dolayı yerine hacc yapıp yapamayacağı hakkında soru sorar. Hz. Peygamber'in de kendisine babasının yerine hacc yapmasına izin vermesinin ardından uzaklaşır.[574] Söz konusu rivâyeti nakleden Gazzâlî, olayın veda haccında vuku bulduğuna işaret ederek Hz. Peygamber'in son uygulamasının bu yönde olduğunu dile getirir. [575].Müellifin zikrettiği diğer bir rivâyet ise Sehl b. Sa'd tarafından nakledilmektedir. Rivâyete göre "bir kadın kendisini Hz. Peygamber'e hibe etmek için gelir. Hz. Peygamber (s.a.v) kadının yüzüne baktıktan sonra bir şey demeden yüzünü önüne eğip kendisine cevap vermez…[576] Gazzâlî rivâyeti naklettikten sonra, "*Rasulullah şayet o kadın peçeli ise neden yüzüne baktı da sonra başını eğdi*?" sorusunu sorarak kadının peçeli olmadığına dikkat çeker.[577]

Gazzâlî kadının yüzünün örtülmesinin dini bir emir olmadığına dair Hz. Aişe'den nakledilen bir rivâyete de yer vererek görüşünü desteklemeye çalışır. Rivâyete göre "Esma bnt. Ebu Bekir üstünde ince bir elbise olduğu halde Hz. Peygamber'in huzuruna varır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Esma'ya kadının buluğa erdikten sonra eli ve yüzü dışında kalan yerlerin görünmesinin helal olmadığını söyler."[578] Müellif ilgili rivâyeti zikrettikten sonra rivâyetin mürsel olduğuna dikkat çeker. Ancak diğer rivâyetlerin bu rivâyetin manasını pekiştirdiğini ve peçeyi savunanların daha sahih bir rivâyet olmasına rağmen zayıf bir rivâyeti delil olarak kullanmalarının garip olduğunu belirtir.[579] Öte yandan Gazzâlî, Esma rivâyetinin ayete muvafık olduğunu da belirtir.[580] Gazzâlî'nin garip olarak nitelediği ve peçeyi savunanların delil olarak ileri sürdüğü rivâyete göre ise Hz. Aişe şöyle demiştir: "Biz Hz. Peygamber ile beraber ihramlı iken yanımızdan süvariler geçerdi. Bize yaklaştıklarında cilbabımızı başımızdan yüzümüze sarkıtırdık. Bizden uzaklaştıklarında örtümüzü kaldırırdık (yüzümüzü açardık)."[581] Gazzâlî, delil olarak

[574] Buhârî, *Sahîh*, 25, Kitâbu'l-Hacc, 1, (369); Müslim, *Sahih*, 15, Kitâbu'l-Hacc, h. no: 1334, (I/607).
[575] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 57.
[576] Buhârî, *Sahîh*, 66, Fedâilu'l-Kur'ân, 22, (1284); Müslim, *Sahîh*, 16, Nikâh, 13, h. no: 1425, (I/643).
[577] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 57.
[578] Ebû Dâvud, *Sünen*, Libâs, 34, h.no: 4104, (VI/198-199)
[579] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 59.
[580] Gazzâlî, *Min Hunâ Na'lem*, 157.
[581] Ebû Dâvud, *Sünen*, Menâsik, 33, h.no: 1833, (III/234).

zikredilen bu rivâyetin senedinin zayıf metninin ise şaz olduğunu belirterek delil olamayacağını söyler.[582]

Huveynî, Gazzâlî'nin senedinin zayıf olduğunu belirttiği bu hadisten daha zayıf hadisleri kullandığını ve müellifin şâz tarifine göre bu hadisin metninde herhangi bir şâzlık durumun olmadığı dile getirilerek Gazzâlî'yi eleştirmektedir.[583].

Gazzâlî hem cahiliye hem de İslam döneminde bazı kadınların yüzünü örttüğünü belirtir. Ancak bunun âdetten olduğunu ibadetin ise ancak nass ile sabit olacağını ifade ettikten sonra, görüşüne delil olarak bir rivâyete yer verir. Söz konusu rivâyete göre "hanım sahabilerden Ümmü Hallad yüzü peçeli olduğu halde (savaşta) şehit olan oğlunun durumunu Hz. Peygamber'e sormak için gelir. Ashaptan bazıları kendisine "peçeli olduğun halde oğlunu sormaya mı geldin?"der. Bunun üzerine Ümmü Hallad:'oğlumun başına bir musibet geldi diye hayâmı bırakacak değilim/bırakmayacağım' şeklinde karşılık verir."[584] Gazzâlî, rivâyeti zikrettikten sonra "*ashabın kadının peçeli olmasını garipsemesini*" peçenin ibadet olmadığına (adet olduğuna) delil olarak zikreder.[585] Ancak Gazâlî'nin bu görüşüne itiraz eden Muhammed Abdullatif, ashabın bir durumu garipsemesinin bir şeyin şer'i olup olmamasını gerektirmeyeceğini ifade ettikten sonra peçenin Hz. Peygamber'in ikrarı ile ibadet olduğunu söyler.[586] Huveynî ise söz konusu rivâyetin zayıf ve münker olduğunu ifade ederek Gazzâlî'yi, rivâyeti görüşüne delil olarak zikretmesinden dolayı eleştirir.[587]

Gazzâlî, bazı kimselerin yüzün ve ellerin hacc ve namazda açılması emrinden hareketle bunların dışında kalan durumlarda yüz ve ellerin kapanacağı fikrine ulaştıklarını ve bundan dolayı peçe ve eldiven kullanmanın gerekli olduğunu dile getirdiklerini belirttikten sonra şöyle der: "*Biz deriz ki Allah'ın hacılara ihramlıyken başlarını açmalarını emretmesi, ihramsızken örtmelerini gerekli kılar mı? Bunu kim*

---

[582] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 58. Söz konusu rivâyetin isnadında Yezid b. Ebi Ziyad'dan dolayı senedinin yazıf olduğu belirtilmiştir. Bkz., Ebû Davûd, III/234, d.n 1.
[583] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 43-46.
[584] Ebû Dâvud, *Sünen*, Cihâd, 8, h.no: 2488, (IV/145). Söz konusu rivâyetin senedinin şaz ve metninin münker olduğu belirtilmiştir. Ebû Davûd, IV/145.
[585] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 58.
[586] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye Beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 133.
[587] Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 40.

iddia edebilir? Diğer zamanlarda isteyen yüzünü isteyen ellerini açabilir!"[588] Tüm bu izahlardan sonra Gazzâlî, bu görüşte tek kalmadığını söyleyerek diğer mezhep âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerine yer vererek görüşünü pekiştirmeye çalışır.[589]

Çağdaş araştırmacılardan Musa Bağcı da peçenin İslam'daki hükmünü ele aldığı makalesinde, Kitap ve sünnetten peçenin ibadet olduğuna dair ileri sürülen delilleri inceledikten sonra söz konusu uygulamanın İslam'dan önceki bir âdet olduğuna dair nakillerde bulunur ve peçenin bir ibadet olmayıp adet olduğunu belirterek söz konusu uygulamanın Kur'âni realiteden ve ilk dönem İslam tarihinde ortaya çıkan tablodan çok uzak olduğunu ifade eder.[590]

Sonuç olarak Gazzâlî, İslam'da yeri olmadığı halde bazı rivâyetlerden dolayı kadının küçümsendiğini ve önemsenmediğini belirterek bunun yanlışlığına değinir ve bunu savunanlara şiddetle karşı çıkar. Bu durumun meydana gelmesinde zayıf ve uydurulmuş rivâyetlerin etkisinin olduğuna dikkat çekerek, bazı görüşlerin din olarak telakki edilmesinin yanlışlığına vurgu yapar ve bu tür görüşlerle dinin aslının karıştırılmaması gerektiği üzerinde ısrarla durur.

Gazzâlî'nin hadis ve sünnet konusundaki görüşleri ile bazı meselelere yaklaşımının ele alındığı bu bölümde kısa bir değerlendirmenin faydalı olduğu kanaatindeyiz. Öncelikle müellif, sünnetin/hadisin İslam'ın iki temel kaynağından biri olduğunu önemle vurgulamakta ve sünnetin kabul edilmemesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bununla beraber müellif Hz. Peygamber'den nakledilen bütün hadislerin aynı seviyede olmadığını belirtmektedir. Bundan dolayı rivâyetlerin sıhhatine hükmetmek için bazı şartları taşımalarının gerekli olduğuna değinmektedir. Bir hadisin sahih olması için muhaddislerin sahih hadisin tanımında zikredilen hususları yeterli gören Gazzâlî, söz konusu tanımda özellikle şaz ve illet kavramları üzerinde durur. Bu iki kavramı temelde metinle alakalı bir husus olarak değerlendiren Gazzâlî'nin, metin tenkidi için ileri sürdüğü şartları bu iki kavram altında ele aldığı anlaşılmaktadır.

---

[588] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 56-57.
[589] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 59-61.
[590] Bağcı, Hacı Musa, "Adetler ve İbadetler Arasında Peçe Sorunu", Dicle *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 2, Diyarbakır, 2006, 43 vd.; Peçenin İslam'dan önce Ortadoğu'nun bir geleneği olduğuna dair bkz., Garaudy, *İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri*, 130.

Gazzâlî'nin, hadis ve sünnet konusunda muhaddisler ile fukaha arasında orta bir yol takip ettiği kanaatindeyiz. Rivâyetlerin değerlendirilmesinde/anlaşılması ve yorumlanmasında fakihlerin görüşünü temel aldığı görülmektedir. Nitekim tenkit ettiği rivâyetlerin çoğunu metin eksenli ele alması ve muhaddislerce isnad yönünden zayıf kabul edilen bazı rivâyetleri görüşlerine delil olarak zikretmesi bunu açıkça göstermektedir. Öte yandan rivâyetlerin değerlendirilmesinde özellikle fakihlerin görüşlerine vurgu yapması da, Gazzâlî'nin fakihlerin görüşünü benimsediğini göstermektedir. Yani müellif, hadislerin tashih ve tadif ameliyesinde fakihlerin görüşünü benimsemektedir.

Gazzâlî'nin rivâyetleri değerlendirmede metni esas alması ve isnada yeterince önem vermemesi üzerinde durulması gereken bir meseledir. Rivâyetlerin yeterli isnad tetkiki yapılmadan metin eksenli ele alınması, muhteva yönünden dine aykırı olmayan birçok haberin kabul edilmesine sebep olabilmektedir. Bundan dolayı müellifin isnada yeterince önem vermemesi bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir.

Hadisleri mütevâtir-âhâd olarak taksim eden Gazzâlî, manen mütevâtir hadislerin çok olduğu konusunda muhaddislerin görüşünü benimsemektedir. Ancak âhâd hadislerin taksiminde hasen hadise yer vermediği görülmektedir. Kanaatimizce müellif hasen hadisleri de sahih kategorisinde değerlendirmektedir.

Gazzâlî'nin, rivâyetlerin doğru anlaşılması için zikrettiği faktörlerin-bunlara uyup uymadığı tartışılabilse de- önemli hususlar olduğu belirtilmelidir. Özellikle sünnetin tümünü bağlayıcılık açısından aynı görmemesi, sünnetteki âdet-ibâdet, vasıta-gaye ayrımına değinmesi ve makâsıdı ön plana çıkarması önem arz etmektedir.

Müellifin temel hadis kaynaklarına yaklaşımına baktığımızda, kaynak merkezli değil de rivâyet merkezli kaynaklara yaklaştığı görülmektedir. Gazzâlî, her ne kadar en sahih kaynakların Buhâri ve Müslim'in eserleri olduğunu belirtse de bu kaynaklarda da kabul edilemeyecek rivâyetlerin bulunduğu görüşünü benimsemektedir.

Kanaatimizce Gazzâlî'yi tamamen re'y veya nass ekolüne nispet etmek zor görünmektedir. Müellif her iki ekolden istifade ettiği gibi yeri geldiğinde söz konusu ekolleri eleştirdiği de görülmektedir. Ancak rivâyetlerin değerlendirilmesinde re'y ekolüne daha yakın olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç olarak buraya kadar yaptığımız araştırmada Gazzâlî'nin hadis ve sünnet konusunda bir yenilik getirmediği ve ulemanın görüşlerinden kendisine uygun olanı benimsediği görülmektedir.

2. GAZZÂLÎ'NİN TENKİD ETTİĞİ BAZI HADİSLER

Bu bölümde Gazzâlî'nin tenkidine maruz kalmış diğer bir ifade ile Gazzâlî tarafından reddedilmiş bazı rivayetler ele alınacaktır. Söz konusu rivayetlerden bazıları değerlendirmeye tabi tutulurken bazıları hakkında Gazzâlî'nin eleştirilerine yer vermekle yetinilmiştir. Değerlendirmeye tabi tutulan rivâyetler hakkında öncelikle Gazzâlî'nin konu hakkındaki itirazlarına yer verdik. Daha sonra ise hem klasik eserlerde hemde sonraki dönemlerde rivâyetler hakkında görüş beyan eden alimlerin -ulaşabildiğimiz kadarıyla- görüşlerine değinmeye çalıştık. Konuya başlamadan önce Gazzâlî'ye yöneltilen eleştirilerden başlıcalarını özetleyip nakletmenin yararlı olacağını düşündük. Gazzâlî'ye yöneltilen eleştirileri birinci bölümde yeri geldikçe zikretmekle beraber temel eleştiri noktalarını derli toplu bir şekilde zikretmenin hem yararlı olacağını hem de söz konusu eleştirilerin tutarlılık derecesini tespit etmeye katkı sağlayacağını düşündüğümüzden dolayı özetle nakledeceğiz.

Karadâvî'nin de belirttiği üzere sünnet konusunda Gazzâlî'ye yöneltilen eleştirileri iki noktada özetlemek mümkündür. Bunlardan birincisi Gazzâlî'ninâhâd habere yaklaşımı, ikincisi ise sahih olan bazı rivâyetleri reddetmesi[591]. Belirtilen bu iki temel eleştiri noktanın yanında Gazzâlî'ye başka eleştiriler de yöneltilmiştir. Bu eleştirileri şöyle özetleyebiliriz:[592]

1-Gazzâlî'nin görüşüne muhalif olan âhâd haberleri reddettiği öyle kiümmetin telakki bil kabul ile karşıladığı haberlerin dahi görüşüne muhalif olması durumunda kıymetlerinin olmadığı, Kur'ân nassının görüşüne muhalif olması halinde ise bunları uzak bir te'vil ile tev'il ettiği ve görüşüne muhalif olduğu müddetçe icma' ve cumhurun sözüne önem vermediği belirtilmiştir.

2-Rivâyetleri değerlendirirken kendisine aşırı güvendiği ve rivâyetleri değerlendirmede aklına ve re'yine dayandığı hususu da müellife yöneltilen eleştirilerdendir.

---

[591] Karadâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 128, 131.
[592] Özet olarak naklettiğimiz eleştiriler için bkz. Medhâlî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 27-171; Abdullatîf, Abdulmecid Muhammed, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye Beyne Duâti'l-Fitne*, 120-200; Huveynî, *Semtu'l-Lâlî*, 36-130.

3- Gazzâlî'nin rivayetleri değerlendirmede sadece Kur'ân'ı göz önüne aldığı iddiası bir diğer eleştiri noktasını oluşturmaktadır. Böyle bir tutumun sünneti tamamen reddeden haricilerin ve rafizilerin aşırı gidenlerinin tutumu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin gerek ilk asırlarda gerekse de son asırlarda bu görüşü savunanladan etkilendiği ifade edilmiştir. Müellifin bazı rivâyetleri Kur'ân'a aykırılıktan dolayı reddetmesi de ilgili duruma delil getirilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde söz konusu rivâyetlerden bazılarını ele alacağız.

4- Gazzâlî'nin hadis/sünnet konusunda menfi tutum ve düşünceye sahip akım ve kişilerden etkilendiği belirtilmiş vebu konuda gerek ilk dönem gerek sonraki dönemlerde bu görüşleri benimseyen kişi ve gruplarla Gazzâlî arasındaki ortak noktalara işaret edilmiştir.

5-Gazzâlî'ye yöneltilen diğer bir eleştiri ise onun sahabe ve tabiinden bazılarını tenkit ettiği iddiasıdır. Gazzâlî'nin sahihayn'da Habbân b. Eret (r.a) tarafından nakledilen bir rivâyetten sonra, söz konusu rivâyetteHabbâb'ın (r.a) sözü için "hastalık anında söylemiş olduğu talihsizce bir söz" ifadesi örnek olarak zikredilmiştir. Ayrıca "ailesinin ağlaması sebebiyle ölünün azap göreceği" ile ilgili rivâyetten sonra Hz. Ömer'in ilgili rivâyete yaklaşımında hata ettiğini belirtmesi ve Selman-ı Fârisî (r.a)'den nakledilen bir rivâyetten sonra, söz konusu rivâyetin özel bir ruh haline ait bir ifade olduğunu ve genel bir şer'i hükme kaynak olmayacağını söylemesi de sahabeye yönelik tenkitler arasında zikredilmiştir. Tabiinden Nafîî'nin rivâyet ettiği iki hadisi kabul etmemesi ve Nafî'nin yanıldığını beyan etmesi de Gazzâlî'nin tabiini tenkit ettiğine delil olarak zikredilmiştir[593]. Söz konusu rivâyetlerin değerlendirilmesinde ilgili hususlara değinilmiştir.

6- Gazzâlî'ye yöneltilen diğer bir tenkid ise onun ehl-i hadîs'e karşı takındığı menfi tutum ve onları eleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Gazzâlî'ninehl-i hadis diye geçinen bazı kimseleri eleştirmesi, dar düşünceli kimseler olduğunu ifade etmesi ve muhaddislere karşı fakihleri ön plana çıkarması, söz konusu eleştirinin temelini oluşturmaktadır. Gazzâlî'nin bu konudaki eleştirilerinden bazıları yerinde olmakla beraber bazı konularda ehl-i hadise haksızlık ettiği kanaatindeyiz.

[593] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye Beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 180-185.

7- Gazzâlî'nin isnad ve sünnet hakkında şüphe uyandırdığı iddiası kanaatimizce müellife yönelitilen en ağır suçlamalardan biridir. Gazzâlî'nin âhâd haberin yakîn ifade ettiği fikrini benimseyen bir kimse ile arasında geçen bir diyalaog isnad'dan şüphe uyandırma iddiasına örnek gösterilmiştir. Söz konusu diyalogda Gazzâlî'nin dile getirdiği temel husus âhâd sahih hadislerin kesin bilgi ifade etmediği ve akidelerin tevatüre dayanandığıdır[594]. Gazzâlî'nin "…*İslam fakihleri, İslam ahkâmını öncelikle Kur'ân'ı esas alan geniş bir ictihad ile karara bağlıyorlardı. Rivâyet edilenlerden Kur'ân'a uygun olanları alıyorlar, aralarında teâruz olduğunda ise, Kur'ân'ı tercih ediyorlar*"[595] sözü ile "*bir yığın zayıf hadis, İslam kültür ufuklarını kara bulutlarla doldurmuş, bir o kadar da sahih hadisin manasına tahrif hâkim olmuş veya karışmıştır*."[596]sözü müellifin sünnet hakkında şüphe uyandırdığına delil olarak zikredilmiştir.[597]Gazzâlî'nin sünnet ve âhâd haber konusundaki görüşleri çalışmamızın ilk bölümünde ele alınmış olduğundan belirtilen konulara değinmedik. Gazzâlî'ye yöneltilen bu eleştirinin kanaatimizce elle tutulur bir yönü bulunmamaktadır.

8- Gazzâlî'nin hadisleri hevasına göre değerlendirdiği hususu da müellife yönelik bir diğer eleştiri noktasını oluşturmaktadır. Gazzalî'nin "*bugün gençler arasında yaygın olan ve çoğundan birtakım yanlış hükümler çıkartılan pek çok hadisin senedini kabul etsek dahi metnini kabul etmemiz mümkün değildir*"[598] sözü ile cebr ifade eden rivâyetleri değerlendirdikten sonra "*Bu rivâyetlerin tümünde görülen cebr anlayışı İslam âlimleri tarafından reddedilmiştir. Önümüzde yapılacak iki iş vardır. Ya bu zahiri manaları kabul edilebilir yakın bir yoruma hamledeceğiz! Yahut da bu rivâyetler içirişinde bunları sıhhat derecesinden düşürecek olan illetlerin mevcudiyetine itibar edeceğiz. Bunlara da eğitim ve öğretim hususlarında yer vernekcaiz değildir*."[599] ifadesi ve bazı rivâyetleri değerlendirirken kullandığı birtakım ifadeler söz konusu eleştiriye delil olarak zikredilmiştir.

[594] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 94-95.
[595] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 30.
[596] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 172.
[597] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye Beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 188-189.
[598] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 49.
[599] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 222.

9- Sahihayn'ın değeri/kıymeti ve ümmetin sahihayn'ın hadislerini telakki bil kabul ile karşılaması konusundaki bilgisizliğinden dolayı Sahihayn'ın rivayetlerini reddetmesi iddiası da başka bir eleştiri noktasıdır.

10- Müellifin görüşleri arasında tenakuzun bulunduğu hususu da müellife yönelik eleştirilerdendir.

11- Gazzâlî'nin bazı sabit dini şiarları -sakal, sarık ve kadının giyimi gibi- hafife aldığı iddiası da eleştirilen diğer bir hususdur. Gazzâlî'nin söz konusu meseleler hakkındaki görüşlerini önceki bölümde ele aldığımızdan dolayı burada zikretmeyi gerekli görmedik.

Ayrıca Gazzâlî'nin hadisleri tashih ve tad'if ameliyesinde muhaddislerin yöntemini bilmediği, ilmi hatalar yaptığı, okuyucuyu yanılttığı ifade edilmiştir. Gazzâlî ve Ebu Reyye'nin reddinde müşretek oldukları rivayetlere dikkat çekilmiş ve Gazzâlî'ninta'n ettiği rivâyetlerin Ebu Reyye'ninta'n ettiklerinden fazla olduğu ifade edildikten sonra, Gazzâlî'ninmetoduİslami bir gayret ve hevesli bir davetçi adına gerçekleştirmesinden dolayı Ebu Reyye'nin metodundan daha tehlikeli görülmüştür.[600]Yine Gazzâlî'ninimamlar nezdinde zayıf kabul edilen görüşlere sarıldığı-İbnHazm'a uyarak kadının idareci olabileceği görüşü gibi- ve bunlarıda gayri müslimlere İslam'ı sevdirmek, müsteşrik ve felsefecilerin söz konusu imamların bazı rivâyetlerini kabul etmemelerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir.[601] Tüm bu zikredilenlerin yanında Gazzâlî, kendisinin bazılarınca sünnet münkiri olarak itham edildiğini belirtmektedir.[602]

2.1. Tefsir ile İlgili Rivâyetler

[600] Medhalî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 167.
[601] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 111.
[602] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 219.

2.1.1. Recmin Kur'ân'dan Bir Ayet Olduğu

Hz. Aişe'den, Recm ayeti ve yetişkin bir kişiyi on defa emzirme ayetinin indirilenler arasında olduğu ve bunun evindeki tahtının (divanın) altında bulunan bir sahifede yazılı olduğu ve Rasulullah'ın (s.a.v) rahatsızlığından dolayı kendisiyle meşgul oldukları bir sırada, kendilerine ait bir keçinin eve girip sahifeyi yediği rivayet edilmiştir.[603] Gazzâlî, Ğumârî'nin bu rivâyetin şaz, münker ve oldukça iğrenç bir rivâyet olmasından dolayı şiddetle reddedilmesi gerektiği fikrinde olduğunu belirttikten sonra; bir koyunun evde Kur'ân ayetlerinin yazılı olduğu sahifeyi yemesini ve bunu kimsenin bilmemesini aklın kabul etmeyeceği bir husus olarak değerlendirir ve bunun kesinlikle batıl bir şey olduğunu ifade eder.[604] Daha sonra Gazzâlî bu bağlamda şunları dile getirir: "*Neshin caiz olduğu görüşünü kabul edenlere göre, bir koyunun eve girip evde bulunan ve nesh edilmiş olan bir Kur'ân'ı (sahifeyi) yediğini caiz varsaysaydık, bu durumda bu koyunun aynı zamanda nesh edilmemiş bir Kur'ân ayetini yemiş olması da caiz görülür, kabul edilebilirdi. Durum böyle olunca da Kur'ân'ı Kerîm'e olan güven ortadan kalkardı*"[605]. Ayrıca Gazzâlî, bu durumun "Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik ve elbette onu koruyacak olan da biziz"[606] ayetine de aykırı olduğunu belirtir. Kanaatimizce bu rivâyetin kabulü mümkün değildir. Gazzâlî'nin eleştirisi de gayet yerinde bir eleştiridir. Kur'ân-ı Kerim'in sıhhati hakkında şüphe uyandıran ve onun aleyhinde gürültü koparanlara malzeme olan bu tür rivâyetlerin bir Müslüman tarafından kabul edilmesi düşünülemez.

2.1.2. Yetişkin Bir Kimsenin On Defa Emzirilmesinden Dolayı Nikâhlamanın Haramlığının Kur'ân'dan Bir Ayet Olduğu

Ayrıca, Müslim'de yer alan ve Hz. Aişe tarafından rivayet edilen "malum on emzirmenin haram kıldığına dair rivâyetin Kur'an'dan bir ayet olduğu ve bunun malum beş emme ile neshedildiği ve Hz. Peygamber vefat ettiğinde bunların Kur'ân'dan okunanlar arasında olduğu"[607] rivayeti de Gazzâlî tarafından reddedilmiştir. İmam Malîk'in amelin buna göre olmadığını ve rivayeti reddettiğini

---

[603] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 26316, (XLIV/342-343); İbn Mace, *Sünen*, 9, Nikâh, 36, h. no: 1944, (337).
[604] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 296.
[605] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 296.
[606] Hicr, 15/9
[607] İmam Mâlik, *Muvatta*, Kitâbu'r-Radâ, h. no: 2253 (IV/877-878); Müslim, *Sahîh*, 17, Kitâbu'r-Radâ, 6, h. no: 1452, (I/663).

söyleyen Gazzâlî, rivayeti reddetmenin İmam Malik'in hakkı olduğunu belirtir. İmam Mâlik'in mezhebini, Hanefiler gibi emzirmenin sayısına göre değil, evlenmeyi haram kıldığı esasına üzerine kurduğunu söyler.[608]

Nevevî, beş defa emzirme hükmünü içeren ayetin geç nazil olduğunu öyle ki Hz. Peygamber vefat ettiğinde kimi sahabilerin bu ayeti okuduklarını ve ayetin tilavetinin nesh edildiğinin kendilerine ulaşmadığını belirtir. Kendilerine tilavetin nesh edildiğine dair bilgi ulaştıktan sonra bu konuda ittifak ettiklerini söyler.[609]Bâcî (ö.474/1081) Kur'ân'ın ancak mütevatir haber ile sabit olacağını, bu haberin ise âhâd olduğunu ifade ederken[610] İbn Abdülberr (ö.463/1071) ise Malikiler'in söz konusu rivayet ile amel etmeme gerekçelerini ve bu konuda ileri sürdükleri delilleri zikrederek mezhebin konu ile ilgili görüşlerine yer verir.[611] Serahsî (ö.483/1090) ise, Müslim'in rivayet ettiği bilinen on emzirmenin Kur'ân'dan olduğu ve bunun beş kez emzirme ile nesh edildiğini bildiren rivayeti yukarıda Gazzâlî'nin de zikrettiği Hicr sûresi 9. ayetine aykırı olduğunu ve söz konusu ayetin ilgili rivayeti geçersiz kıldığını belirtir ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra neshin vaki olmayacağını söyler.[612] Günümüz araştırmacılarından konuya değinen Kırbaşoğlu ise, söz konusu rivayetin Kur'ân tarihine ait bilgilerimize aykırı olmasının yanı sıra elimizde mevcut bulunan Kitaba da aykırı olduğunu belirtir.[613] Ayrıca Serahsî, Hz. Aişe'den rivayet edilen "Kur'an sahifesinin bir keçi" tarafından yenildiği rivayetini de kabul etmez.[614.]

2.1.3. Yerzünün Yedi Günde Yaratıldığı ile İlgili Rivâyet

Yeryüzünün yedi günde yaratıldığına dair Ebu Hureyre'den nakledilen rivâyet de Gazzâlî tarafından Kur'ân'a aykırılıktan dolayı reddedilmiştir. Ebû Hureyre şöyle demiştir: Rasulullah (s.a.v.) elimi tutup şöyle buyurdu: "Allah azze ve celle toprağı (yeryüzünü) cumartesi günü yarattı. Ve ondaki (yeryüzündeki) dağları

---

608 Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 205.
609 Nevevî, *Minhâc*, 909.
610 Bâcî, *el-Muntekâ Şerhu Muvattâi Mâlik*, thk., Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, VI, 22-23; Ayrıca bkz., Yavuz, Adil, "Evlenmeyi Haram Kılan "Beş Kez Süt Emme Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 23, 2007, 51-71. Söz konusu rivâyeti değerlendiren Yavuz, rivâyetin bazı tariklerinin sağlam ve muttasıl olduğunu ancak tümünün ferd-i mutlak olarak nakledildiğini ve rivâyetin sonuçta haber-i vahid olduğunu, haber-i vâhid ile Kur'ân'ın sabit olmayacağını ifade eder.
611 İbn Abdülberr, *İstizkâr*, XVIII, 285-287.
612 Serahsî, *Usûl*, II, 79.
613 Kırbaşoğlu, *Allternatif Hadis Metodolojisi*, Otto Yayınları, 5. baskı, Ankara, 2015, 250.
614 Serahsî, *Usûl*, II, 80.

pazar günü yarattı. Ağaçları pazartesi günü yarattı. Mekruhu (hoş olmayan şeyleri) salı günü yarattı. Nuru çarşamba günü yarattı. Hayvanları/canlıları yeryüzüne perşembe günü yaydı. Âdem'i (a.s) bütün mahlûkatın sonuncusu olarak cuma gününün son saatlerinde ikindi ile gece arasındaki bir zamanda yarattı."[615] Gazzâlî, Buhârî'nin *Târîh*'inde hadisi illetli olarak bildirdiğini ve sahih olanın Ebû Hureyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr yoluyla nakledilen olduğunu belirttiğini ifade ettikten sonra, Ka'b'ın kavminin hurafelerini nakleden biri olduğunu, bunun da bir değerinin olmadığını ve Ebû Hureyre'nin Ka'bul-Ahbâr'a aldanmış olmanın asıl şaşılacak husus olduğunu ifade eder.[616] İbn Kayyım da (ö751/1350) rivâyetin Ka'b'ın sözü olduğunu ve Hz. Peygamber'e ref edilmesinin hata olduğunu ifade ettikten sonra Buhârî'nin konu ile ilgili görüşüne atıfta bulunur. Daha sonra ise bu sözün Allah Teâlâ'nın yeryüzünü altı günde yarattığını ifade eden ayetine aykırı olduğunu ifade eder.[617]

Çağdaş araştırmacılarından Şeref Mahmud el-Kudât ise söz konusu rivâyeti ele aldığı makalesinde, ilgili rivâyeti hem sened hem de metin yönünden değerlendirir ve gerek ilk dönem gerekse son dönemde rivâyete yöneltilen eleştirilere yer verir. Müellif, rivâyetin senedinin sahih metninin de illetten salim olduğunu belirterek, rivâyetin Kur'ân'a aykırılıktan dolayı reddedilmesini ve israiliyattan sayılmasını kabul etmez. Ona göre rivâyet evrenin yaratılışından değil yerin yaratılmasındaki son iki günden bahsetmektedir. Daha sonra müellif, söz konusu rivâyetin doğa bilimi ile karşılaştırmasını yapar. Rivâyetin modern bilimin kâinatın yaratılışı hakkındaki bilgisi ile uyum içinde olduğunu ifade ettikten sonra, hadisin ilmi bir mucize olduğunu beyan eder.[618]

2.2. Fıkhi Rivâyetler

Bu başlık altında Gazzâlî'nin bazı fıkhi rivâyetlere yaklaşımı ele alınacaktır. Bu bağlamda velisiz nikâh akdinin hükmü, Müslüman ile kâfir arasında kısas

[615] Müslim, *Sahîh*, 51, Kitâbu Sıfati'l-Münâfikîn, 2, h. no: 2789, (II/1285)
[616] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 297.
[617] İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ebî Bekr ,*el-Menâru'l-Munîf fî's-Sahîh ve'd-Daîf*, thk., Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâr'ul-'Asime, Riyâd, 1416, 62.
[618] el-Kudât, Şeref Mahmud, "Sahih Hadis Kur'ân'ı Kerim veya İlimle Çelişir mi? Allah Toprağı (Yeryüzü) Cumartesi Günü Yarattığı Örneği". (Editör: Enbiya Yıldırım), (Çev.: Abdullah Çelik-Seyfullah Güneş), *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020, 330-356

meselesi ve müzik aletleri çalmanın ve şarkı söylemenin haram olması rivayetleri ele alınacaktır.

2.2.1 Velisiz Nikâhın Olmayacağı Rivâyeti

Biz bu kısımda buluğ çağına ermiş genç kızların nihaklarının sıhhati için velinin izninin şart olup olmadığı hakkında Gazzâlî'nin görüşleri üzeride duracağız. Nitekim dul ve küçük kızların evlendirilmesi ile ilgili fukaha arasında çok önemli görüş farklılığı bulunmamaktadır. Asıl ihtilaf akil ve baliğ olan bekar kadınların evlendirilmesi hususunda meydana gelmiştir.[619] Gazzâlî, "*dul kadının kendisine sorulmadan, bakirenin de izni alınmadan evlendirilemeyeceği ve bakirenin izninin de susmak olduğu*"[620] ile ilgili hadisi zikrettikten sonra bu hadisin üzerinde muhaddislerin ittifak ettiğini belirtir. Daha sonra bakire bir kızın babasının kendisini zorla evlendirmesi üzerine Hz. Peygamber'e gelip durumunu anlatmasından sonra Hz. Peygamber'in kendisini bu konuda muhayyer bıraktığına dair rivâyeti[621] zikreder. Şafiî ve Hanbelîlerin kızın rızası olmamasına rağmen velinin zorla kızı istemediği biri ile evlendirebileceğine izin verdiklerini ifade ettikten sonra, "*bu bakış açısının kadının şahsiyetini küçük gören anlayışın bir yansıması*" olduğunu ifade eder.[622] Hanefilerin ise Bakara sûresi 148. ayetin zahirine göre, bakireye kendisini evlendirme hakkını verdiklerini belirtir:[623]

Cumhur velinin izni olmaksızın kıyılan nikâhın sahih olmayacağını ifade ederken Hanefiler ise bunun sahih olduğunu söylemişlerdir.[624] Ancak bu konuda Hanefilerin delilleri zikredilirken onların "*Hz.Peygamberin dul kadının kendi nefsi hakkında velisinden daha fazla hak sahibi olduğu, bakirenin de izninin alınacağı ve onun izninin de sukut olduğu*"[625] rivâyetini görüşlerine esas aldıkları belirtilmiştir. Ayrıca Hanefilerin dul kadını ister evlenip boşansın ister bekâr olsun kocası olmayan

---

[619] Zuhaylî, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (Çev.: Ahmet Efe-Beşir Eryarsoy vd.), Risale Yayınları, İstanbul, 1994, IX, 153-154; Atar, Fahrettin, "Nikâh", *DİA*, XXXIII, 2007, 115.
[620] Buhârî, *Sahih*, 67, Nikâh, 41, (1310); Müslim, *Sahih*, 16, Nikâh, 9, h. no: 1419, (I/641); Tirmizi, *Sünen*, Nikâh, 17, h. no: 1107, (II/400); Ebû Dâvud, *Sünen*, Nikâh, 23, h. no: 2092, (III/433).
[621] Buhârî, *Sahih*, 67, Nikâh, 42, (1310); Ebû Dâvud, *Sünen*, Nikâh, 24, h. no: 2096, (III/436); İbn Mâce, *Sünen*, Nikâh, 12, h.no: 1875, (336)
[622] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 51-52.
[623] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 52.
[624] Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IX, 154-155.
[625] Müslim, *Sahîh*, 16, Nikâh, 9, h.no: 1421, (I/641); Ebû Dâvud, *Sünen*, Nikâh, 25, h.no: 2098, (III/438).

kadın kapsamında değerlendirdikleri ifade edilerek, rivayette nikâh akdinin kadının tasarrufuna verilmesini görüşlerine delil olarak zikrettikleri belirtilmiştir.[626] Bununla beraber İmam Ebû Hanîfe ve İmam Yusuf'a göre velinin rızasının alınması müstehaptır. İmam Muhammed'e göre ise buluğ çağındaki kadın velisinin iznini almadan evlenemeyeceği gibi veli de kızın rızasını almadan onu evlendiremez.[627]

Gazzâlî'nin söz konusu rivâyeti kabul etmemesi kimi araştırmacılar tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Bu bağlamda, bazı ayet ve hadisler delil getirerek Gazzâlî'ye itiraz eden Muhammed Abdullatif, Kur'an'ın da nikâh akdini veliye verdiğini belirtir. Daha sonra Kur'an'ın zahiri ile sünnetin birbirini desteklediğini ifade eden müellif, Gazzâlî'nin benimsediği bu hususun rafizilerin kendi mezheplerinde takip ettiği usule uygun olduğu ifade eder.[628] Medhalî ise, velisinin izni olmaksızın kadının evlendirilemeyeceği ile ilgili rivâyetin sahih olduğunu ve Müslümanların amelinin bu minvalde olduğunu söyleyerek bu konuda Hanefilerin görüşünün mercuh olduğunu ifade eder. Görüşüne Nisa sûresi 34. ayeti delil olarak getiren Medhâlî, Müslümanların ilgili ayet konusunda icma' ettiklerini belirtir. Daha sonra, "eğer Gazzâlî'nin bu icma'dan haberi yoksa peki nerede Kur'ân fıkhı?" diyerek Kur'ân'a sürekli vurgu yapan Gazzâlî'nin belirtilen konu ile ilgili Kur'ân anlayışına eleştiri yöneltir.[629]

2.2.2. Kâfire Karşı Mülümana Kısas Uygulanması

Gazzâlî, hadislerin Kur'ân'ın yakın ve uzak delaletleri içerisinde ele alınması gerektiğini ifade ettikten sonra bazı âhâd haberlerin şâz ve illet-i kâdıha ile sıhhatini kaybettiğini dile getirir. Ebû Hanîfe'nin senedi sahih olmasına rağmen "*kâfire karşı Müslüman öldürülmez*"[630]rivâyetini kabul etmediğini ve zimmî ile muste'meni sulh halinde öldürüne kısas uygulanacağı görüşünde olduğunu ifade eder. Ebû Hanîfe'nin bu görüşünü temellendirirken "*cana can",*[631] "*Allah'ın indirdiği ile aralarında*

[626] Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IX, 154.
[627] Atar, "Nikah", XXXIII, 115; Hanefilerin konu hakkındaki görüşleri için bkz.; Zeylâî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidaye*, thk.; Muhammed Avvâme, Muessesetu'r-Reyyan-el-Mektebetu'l-Mekkiyye, Cidde, trs., III, 190-196.
[628] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye beyne Duâiti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 126-127.
[629] Medhâlî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 85.
[630] Buhârî, *Sahih*, 87, Diyât, 31, (1710); Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbu'l-Diyât, 16, h. no: 1412, (III/80); Nesâî, *Sünen*, Kasâme, 14, h. no: 4744, (725).
[631] Maide, 5/45

hükmet"[632] ve "*onlar halacahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar"*[633] ayetlerine dayandığını ve söz konusu rivâyetlerin bu ayetlere muhalif olmasından dolayı illetli kabul ettiğini belirtir.[634] Gazzâlî, "*Hanefi fıkhının adalete, insan hakları sözleşmesine, beyaz-siyah, özgür-köle, kâfir–mü'min ayrımı yapmadan insana saygı esasına daha yakın olduğunu görürüz. Bir filozof, bir çöpçüyü dahi öldürse cana can esasına göre filozof dahi öldürülür*" diyerek Hanefi fıkhını övmektedir.[635] Söz konusu rivâyet ile ilgili değerlendirmelere geçmeden önce Gazzâlî'ye yöneltilen bir eleştiriye yer vermek istiyoruz. Gazzâlî'nin mezhep taassubuna karşı olmasına rağmen burada Hanefi mezhebini övmesi mezhep taassubu olarak kabul edilmiş ve bu durum Gazzâlî'nin kendisi ile çeliştiğine örnek olarak zikredilmiştir.[636] Kanaatimizce bunda herhangi bir taassub söz konusu değildir. Gazzâlî'nin farklı konularda diğer meheplerden de yararlandığı göz önüne alındığında bu eleştirinin sırf muhalefet amacıyla yapıldığı kanaatindeyiz.

Cumhur kısasta katil ile maktul arasında denkliği şart koştuğundan dolayı onlara göre katil ile maktul arasında İslam ve hürriyet bakımından eşitliğin olması gerekir. Hanefiler ise insan olmayı eşitlik için yeterli görmüşlerdir.[637] Bu durum âlimlerin zimmî ve müste'mene kısas uygulanıp uygulanmayacağı hususunda farklı görüşler benimsemelerine sebep olmuştur. Zira harbi olan kâfire karşı Müslümana kısas uygulanmayacağı hususunda ittifak vardır. Cumhur zimmî, müste'men ve antlaşmalı (muâhed) ayırımı yapmaksızın kâfire karşı Müslümanın öldürülmeyeceği konusunda görüş birliği içerisindedir.[638] Onlar görüşlerini temellendirirken "*kâfire karşı Müslüman öldürülmez*" rivâyetini esas kabul etmişlerdir. Bunun yanında başka deliller de ileri sürmüşlerdir.[639]

Hanefiler de görüşlerini temellendirirken akli ve nakli delillere dayanmışlardır. Onlar kâfire karşı Müslüman öldürülmez rivâyetini cumhur gibi yorumlamayıp rivâyette geçen kâfiri "müslümanlar ile savaş halinde olan gayri

---

[632] Maide, 5/48
[633] Maide, 5/50
[634] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 31.
[635] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 31-32.
[636] Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye beyne Duâiti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 126-127.
[637] Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VIII, 56; Dağcı, Şamil, "Kısas", *DİA*, 2002, XXV, 491.
[638] Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VIII, 54.
[639] Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VIII, 54; Gürkan, Menderes, "Zimmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VIII, Kayseri, 1999, 321.

müslim" olarak yorumlamışlardır.[640] Hanefiler, Gazzâlî'nin yukarıda zikrettiği ayetler yanında bir zimmîyi öldüren bir Müslümanın durumunun Hz. Peygamber'e bildirilmesinin ardından Hz. Peygamber'in "*ben onun zimmetini gözetenlerin başında gelirim"*[641] ve "*kâfire karşı Müslüman ve ahdi içerisinde ahidli öldürülmez"*[642] rivâyetlerini delil olarak zikretmişlerdir. Cumhur, Hanefilerin delil olarak ileri sürdüğü birinci rivâyeti zayıf olarak nitelerken ikinci rivâyetten kastın zimmî ve ahitlinin kanlarının haksız yere dökülmesinin haram olduğunun beyanı olarak yorumlamışlardır.[643]

Çağdaş araştırmacılardan Medhalî, Gazzâlî'nin söz konusu rivâyeti reddetmesini eleştirir ve konu ile ilgili ulemanın görüşlerini zikrettikten sonra, Muhamed b. Hasan eş-Şeybânî'nin "*Kitâbu'l-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*" adlı eserinden nakillerde bulunur ve Gazzâlî'nin iddia ettiğinin aksine İmam Ebû Hanîfe'nin söz konusu rivâyeti Kur'an'a aykırı olduğundan dolayı reddetmediğini, böyle bir durumun olması halinde İmam Muhammed'in Medinelilere karşı hadis yerine ayetleri delil olarak zikredeceğini söyler. Ayrıca İmam Muhammed'in zikrettiği deliller arasında herhangi bir ayete yer vermediğini belirten Medhâlî, söz konusu ayetlerin sonraki mezhep imamları tarafından delil getirildiğini İbn Hazm'dan naklederek görüşünü savunur. Hanefilerin zikrettiği rivâyetlerin sahih olmadığını belirten müellif, Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e cumhurun delil olarak kullandığı Hz. Ali ve Amr b. Şuayb rivâyetlerinin ulaşması halinde görüşlerinden vazgeçeceği kanaatinde olduğunu belirtir. Daha sonra Ebû Hanife'nin, Gazzâlî'nin nispet ettiği şeylerden beri olduğu, onun ve öğrencilerinin sünneti Kur'ân'a arz edip reddeden mezheplerden olmadığı dile getirildikten sonra "Gazzâlî'nin Allah'ın yarattıkları arasında Kur'ân'ı anlamaktan en uzak, insanlar arasında sünneti redetmede en cüretkâr ve onu hevasına göre ta'n eden bir kimse olduğu" ifade eder.[644] Kur'ân'ı iyi derecede anlamasıyla temâyüz etmiş ve Kur'ân ile hemhal

---

[640] Dağcı, "Kısâs", XXV, 491; Gürkan, "Zimmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması", 322.
[641] Şeybanî, *Kitâbu'l-Hucce*, V/329-245: nakleden: Gürkan, "Zimmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması", 323
[642] Nesâî, *Sünen,* Kasâme, 14, h.no: 4745, (725); Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VIII, 57. Ayrıca konu ile ilgili rivâyetler için Şeybânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasen, *Kitâbu'l-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*, thk.; Ebu'l-Vefâ el-Afğânî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, trs., (IV/322-358)
[643] Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VIII, 57; Ayrıca bkz.; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XVI, 127-130.
[644] Medhâlî, *Keşfu Mevkıfi'l-Gazzâlî*, 88-102. Müellif Hanefilerin delil olarak zikrettiği rivâyetlerin sabit olmadığını belirtir. Ancak Hanefilerin delil olarak kullandığı "kâfire karşı Müslüman ve ahdi

olan[645]Gazzâlî için bu sözlerin sarf edilmesi ilmi olmanın ötesinde eleştirinin de sınırlarını aşmaktadır. Nitekim yukarıda konu ile ilgili olarak ulema arasında farklı görüşlerin olması, ilgili konunun günümüzde de önemini koruduğu ve farklı yaklaşımların bulunması belirtilen konunun Gazzâlî'den önce de savunulduğunu göstermektedir. İhtilaflı olan bir konuda kesin beyanda bulunmak ve muhalif olanlara insaf ölçüsünü aşan eleştirilerde bulunmak ilmi olmak bir yana ahlaki dahi değildir. Kanaatimizce ihtilaf olan konularda müsamahakâr davranmak en doğru yoldur.

Gazzâlî'nin de aralarında bulunduğu on üç kişilik bir ilim heyetinin katılımıyla el-Müslimun gazetesi tarafından düzenenlenen bir açık oturumda, Gazzâlî'nin "kâfire karşı müslüman öldürülmez" rivâyetini tekrar göndeme getirip bunu kabul etmediği görülmektedir. Ancak Ahmedî Ebu'n-Hûr söz konusu rivâyeti Hanefilerin "*zimmet akdi olmayan bir kâfire karşı Müslüman öldürülmez*" şeklinde yorumladıklarını ve bütün âlimlerin de bunu böyle kabul ettiğini ifade ettikten sonra, sadece zikredilen bu rivâyet ile amel edilmeyeceğini ayrıca Buhârî'de yer alan ve zimmileri de istisna eden rivâyeti de ekleyerek kabul edileceğini belirtir. Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde kâfire karşı Müslümanı öldürmediğini ifade eden Ahmedî Ebu'n-Hûr birinci rivâyete yapılacak ziyade ile her iki rivâyet hakkında hüküm koyulabileceğini ifade ettikten sonra, Gazzâlî'nin konunun akışını değiştirdiği görülmektedir.[646] Zekeriya Güler, Gazzâlî'nin Ahmedî Ebu'n-Hûr'un konuşmasının ardından konuyu değiştirmesine rağmen söz konusu açık oturumdan üç yıl sonra Gazzâlî ile görüştüğünü ve buna rağmen Gazzâlî'nin meseleyi hiç tartışılmamış gibi tekrarlamasını garip karşılamaktadır.[647]

2.2.3. Müzik Aletleri Çalma ve Şarkı Söyleme ile İlgili Rivâyetler

Gazzâlî, müzik aletleri çalmanın ve şarkı söylemenin haram olduğu ile ilgili rivâyetleri değerlendirirken İbn Hazm'dan yararlanmaktadır. İbn Hazm'dan yapılan nakillerin ardından İbn Hazm'ın şarkının haram oluşuna dair herhangi bir sahih rivâyet bulunmadığını, konu ile ilgili gelen rivâyetlerin tümünün uydurma olduğunu

içerisinde ahitli öldürülmez" rivâyetini İbn Hacer hasen olarak değerlendirir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XVI, 128.

[645] Karadâvî, "Reculu'd-Da've", 211.

[646] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 104.

[647] Güler, Zekeriya, "Muhammed el-Gazzâlî İle: Mülâkat ve Mülâhazât", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III, 1, 2005, 161, d.n. 1.

belirttiğini ifade eden Gazzâlî,[648] şarkının sadece bir söz olduğunu manası güzel olanın güzel çirkin olanın ise çirkin olduğunu belirtir.[649] Daha sonra Gazzâlî, yüce ve güzel manaya sahip şarkıları dinlemede bir günah olmadığını ve şarkının haram olduğuna dair hiçbir sahih hadisin bulunmadığını ifade eder.[650] Bazı kimselerin "*İnsanlardan öylesi vardırki bilgisizce Allah yolundan saptırmak ve onu/yolu eğlenceye almak için boş sözler satın alırlar…*[651]" ayetini delil getirdiklerini belirttikten sonra, "*ömrüm hakkı için sözün ciddisini de, eğlencelisini de ayette zikredilen sebeplerden dolayı satın alan kimse azabın en kötüsüne layıktır. Fakat yorgun sinirlerini güzel bir ses ve hoş bir sada ile birleştiren kimseye gelince, o kimsenin ayet-i celile ile hiçbir ilgisi yoktur. İbn Hazm'ın da dediği gibi şayet bir kimse Allah yolundan saptırmak için bir Mushaf dahi satın alsa o kimse mücrimdir*" diyerek söz konusu ayette, güzel mana ve hoşmakama sahip şarkıları dinlemenin haram olduğuna dair herhangi bir durumun söz konusu olmadığını belirtir.[652]

Tüm şarkıları aynı kategoride değerlendirmeyen Gazzâlî, İmam Gazzâlî'nin şarkıları tasnifi ile ilgili görüşlerini zikrederek görüşünü pekiştirir.[653] Bunun yanında şarkının mubah olduğuna dair bazı nakillerde bulunan Gazzâlî, eşyada asıl olanın ibaha olduğunu, kesin nass dışında kalan delillerle bir şeyin haram kılınmayacağını, ancak bazı kimselerin eşyayı haram kılmaya düşkün olduklarını ve bunların eşyaya karşı olan tutumlarının Hz. Peygamber'in tutumuna uymadığını dile getirir.[654]

Çalgının haram olduğu hakkında varid olan hadislerin en önemlisinin Buhârî'nin naklettiği "*Ümmetimden bir topluluk bulunacak, onlar ferci, ipeği, şarabı ve çalgı aletlerini helal sayacaklar…*"[655] rivâyeti olduğunu belirten Gazzâlî, söz konusu rivâyetin muallâk olduğunu, aslında Buhârî'nin muallâk olarak rivâyet ettiği hadislerin çoğunun muttasıl senedleri olduğundan dolayı kabul edildiğini, ancak söz konusu rivâyet ile ilgili olarak İbn Hazm'ın Buhârî ve Sadaka b. Hâlid arasındaki râvînin yer almamasından dolayı munkatı' olduğunu ifade ettiğini belirtir ve İbn Hazm'ın görüşünü benimser. Daha sonra Buhârî'nin söz konusu rivâyette belirtilen

[648] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 100.
[649] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 101.
[650] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 117.
[651] Lokmân, 31/6-7
[652] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 117-118.
[653] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 104 vd.
[654] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 116.
[655] Buhârî, *Sahih*, 74, Eşribe, 7, (1421).

hususların tümünün bir arada yapılmasını kast ettiğini, bunun da bütün İslam âlimlerine göre haram olduğunu belirtir.[656] Bunun yanında Gazzâlî'ye göre bir şarkının haram olması için sayılan tüm bu hususların bir arada olması zaruri değildir. Şarkı eğer haram olan bir şey ile birleştirilerek söyleniyorsa haram, haramın olmadığı bir yerde ve haram ile birleştirilmeden söyleniyorsa herhangi bir sakınca söz konusu değildir.[657]

İbn Hacer, İbn Hazm'ın söz konusu rivâyetin muallâk olduğu görüşüne katılmaz ve rivâyetin muallâk olmadığını belirterek rivâyeti tahric eder.[658] İbn Hacer, Zerkeşî'den nakleden çoğu râvî'nin söz konusu rivâyeti Buhârî'de muallâk olarak zikrettiğini, Ebû Zerr'in; Buhârî-Huseyn b. İdrîs-Hişâm b. Amr yoluyla şeyhlerinden nakledip rivâyetin Buhârî'nin şartlarına göre sahih olduğunu ve böylece İbn Hazm'ın inkita' iddiasını reddettiğini belirtir.[659] Müellif daha sonra, İbnu's-Salah'ın İbn Hazm'ın inkita' iddiasını kabul etmeyip rivâyetin ittisalinde bir problem olmadığına dair açıklamalarına yer verir.[660]

Gazzâlî'nin söz konuusu meseleye yaklaşımı da araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Öncelikle rivâyetin munkatı' olmadığı, Buhârî'nin muallak hadisleri hakkındaki açıklamasının da ilmi açıdan yeterli olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin söz konusu rivâyetin yorumunda bunların bir arada bulunması halinde haram olacağı ifadesinden bunların ayrı olarak yapılması halinde günah olmayacağının anlaşıldığı belirtilmiş, ancak Gazzâlî'nin böyle bir düşünceye sahip olmayacağı da ifade edilmiştir.[661] Bunun yanında ulemanın şarkı söyleme ve çalgı aletleri çalma konusundaki görüşlerini nakleden Medhalî, onların şarkı söyleme ve çalgı aletlerini çalmayı haram kabul ettiklerini zikrettikten sonra, ulemanın bu görüşüne sonradan zahirilerden İbn Hazm'ın ve gerek fıkhi hükümlerde gerekse başka konularda görüşleri alınmayan bazı sufilerin muhalefet ettiğini belirtir.[662]

---

[656] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 100.
[657] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 118
[658] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 622-623.
[659] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 623.
[660] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 624.
[661] Avde, *Hivâru'l-Hâdî*, 112-120; Muhammed Abdullatîf, *es-Sünnetü'n-Nebevîyye beyne Duâti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm*, 127-129
[662] Avde, *Hivâru'l-Hâdî*, 116-117.

2.3. Diğer Bazı Rivâyetler

2.3.1. Yakınlarının Ağlaması Nedeniyle Ölünün Azap Göreceği Rivâyeti

Gazzâlî'nin reddettiği rivayetlerin başında "yakınlarının kendisine ağlaması sebebiyle ölüye azap edileceği" ile ilgili rivayet gelmektedir. Yakınlarının veya dirilerin kendisine ağlaması sebebiyle ölüye azap edileceği ile ilgili rivayetler Rabî' b. Habib'in el-*Câmî*'i, İmam Malik'in *Muvattâ*'ı, Şafiî ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned'*i, Abdurrezzak b. Hemmam ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefler'*i gibi ilk eserler başta olmak üzere Kutub-i Tis'a eserlerinin tamamında yer almaktadır.[663] Rivâyetlerin birçok kaynakta yer alması ve birçok tarikten gelmiş olması rivayetin ne kadar yaygın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Biz aşağıda öncelikle Buhârî ve Müslim'in rivayetlerini esas alıp rivayetin metnini zikredeceğiz ve daha sonra konu ile ilgili hem Gazzâlî'nin red gerekçesini hem de diğer ulemanın konu hakkındaki görüşlerine değineceğiz.

İbn Müleyke şöyle demiştir: Hz. Osman'nın vefat eden kızının cenazesinde bulunmak için Mekke'ye geldik. İbn Ömer ve İbn Abbas da bu cenazede hazırdılar. Aralarında oturdum–veya birinin yanında oturdum diğeri geldi benim yanımda oturdu-Abdullah ibn Ömer Hz. Osman'ın oğlu Amr'a: (Ağlayanların) ağlamasına engel olmayacakmısın? Çünkü Rasulullah "Şüphesiz ölüye ailesinin ağlamasından dolayı azap edilir, buyurmuştur dedi. Bunun üzerine İbn Abbas, Ömer bazı ağlamalardan dolayı ölüye azap edilirdedi, diyerek şu olayı anlattı: Ömer ile birlikte Mekke'den yola çıktık. Beyda denilen yere geldiğimizde semure denilen bir ağacın altında konaklamış bir kervan gördük. Ömer bana: git bak o kafiledekiler kimlerdir, dedi. Baktım ve derhal Suheyb'i tanıdım ve bunu Ömer'e haber verdim. Ömer onu bana çağır dedi. Bunun üzerine Suheyb'in yanına gittim ve yola çık 'emiru'l-mü'minin'e katıl' dedim. Daha sonra Ömer yaralandığı zaman Suheyb ağlayarak yanına girdi ve: Ah kardeşim! Vah arkadaşım!diyerek(ağlamaya başladı). Ömer: Ya Suheyb! "Rasulullah şüphesiz ölüye ailesinin bazı ağlamaları yüzünden azab olunur" buyurduğu halde bana mı ağlıyorsun? dedi".

---

[663] Buhari, *Sahih*, 23, Cenaiz, 33, 34, 45, (312-315); Muslim, *Sahih*, 11, Cenaiz, 16-28, h.no: 940 vd., (I/419-420.); Ebu Dâvud, *Sünen*, Cenaiz, 29, h. no: 3129, (V/47); Tirmizi, *Sünen*, Cenâiz, 24, h.no: 1002, (II/315-316);İbn Mâce, *Sünen*, Cenâiz, 54, h. no:1593, (279); Nesaî, *Sünen*, Cenâiz, 14, h. no: 1850, (298); Mâlik, *Muvattâ*,Cenâiz, 37, h. no: 803, (II/329).

İbn Abbas: Ömer vefat ettikten sonra bu olayı Aişe (r.a)'ye anlattım. Aişe: Allah Ömer'e rahmet etsin. Allah'a yemin ederim ki Rasulullah, "Allah mü'mine ailesinin ağlaması sebebiyle azap eder" dememiştir. Bilakis o "Allah ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle kâfirin azabını arttırır" buyurmuştur, dedi ve ekledi: Size Kur'ân yeter "*hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez."*[664] Bunun üzerine İbn Abbas: Gerçekte O'dur güldüren ve ağlatan, dedi. İbn Müleyke "Vallahi İbn Ömer (bunun üzerine) hiçbir şey demedi, diyerek sözünü tamamladı.[665]

Ta'zîbu'l-meyyit rivayetinin metnine baktığımızda "Şüphesiz ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle ölüye azap edilir"[666] kısmı muttefekun aleyh olmakla birlikte, metinler arasında bazı önemli farklılıkların bulunduğu da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda kimi rivayetlerde "ağlama"[667] mutlak olarak zikredilirken, kimi rivayetlerde "bazı ağlamalar"[668] diye sınırlandırılmaktadır. Yine bazı rivayetlerde "ölünün ailesinin ağlaması sebebiyle azap göreceği" ifade edilirken, bazı rivayetlerde "dirilerin ağlaması sebebiyle azap göreceği"[669] ifade edilmektedir. Bir diğer rivayette ise ölünün kabirde azap göreceği belirtilmektedir.[670]

Senedinin sahih olduğu, birçok mütâbi ve şâhid rivayetle desteklendiği ve azımsanmayacak derecede sahabiravisi olduğu belirtilen rivayetin sahih olduğu belirtilmiştir.[671] Rivayeti nakledenler arasında Hz. Ömer, İbn Ömer, İmrân b. Husayn, Muğîre b. Şu'be, Enes b. Malik, Hz. Ebu Bekir, Suheyb, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Hafsa, Semure b. Cündeb ve Ebu Hureyre gibi önde gelen sahabiler yer almaktadır. Birçok tarikten nakledilen ve ilk dönem kaynakları başta olmak üzere Kutub-i Tis'a da yer alan Ta'zibu'l-meyyit rivayeti mütevatir rivayetler arasına dahi

---

[664] Necm, 53/43.
[665] Buhari, *Sahih*, 23, Cenaiz, 33, (312); Müslim, *Sahih*, Cenaiz, 9, h. no: 931, (I/414)
[666] Buhari, *Sahih*, 23, Cenaiz, 33, (312); Müslim, *Sahih*, Cenaiz, 9, h. no: 927,932, (I/411-414).
[667]Müslim, *Sahih*, 11, Cenaiz, 9, h. no: 932, (I/414); Tirmizi, *Sünen*, Cenaiz, 24, h. no: 1002, (II/315-316); Nesaî, *Sünen*, Cenâiz, 14, h. no: 1850, (295)
[668] Buhari, *Sahih*, 11, Cenaiz, 33, (312); Muslim, *Sahih*, 11, Cenaiz, 9, h. no: 928, (I/412)
[669] Buhari, *Sahih*, 23, Cenaiz, 32-34, (310-312); Müslim, *Sahih*, 11, Cenaiz, 9, h. no: 927, (411-412); Nesaî, *Sünen*, Cenaiz, 14, h. no: 1849, (298); İbn Mâce, *Sünen*, Cenaiz, 54, h. no: 1595, (280).
[670] Müslim, *Sahih*, 11, Cenaiz, 9, h. no: 932, (I/414)
[671] Aşıkkutlu, Mehmet Emin, "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, İstanbul, (2006/2), 39.

dâhil edilmiştir.[672] Ayrıca yukarıda sayılan sahabiler dışında söz konusu rivâyete eleştiri yönelten Hz. Aişe tarafından da, bu konuda rivâyetlerin nakledildiğini belirtmeliyiz. Aşağıda konu ele alınırken ilgili hususa temas edilecektir.

Muhammed Gazzâlî, bazı edepsiz gençlerin hadisleri müdafa adı altında fıkıh imamlarına dil uzattıklarınıifade ettikten sonra bu imamların hiçbir zaman sünnete muhalif olmadığını ve sahih olan/illetten salim hiçbir rivayeti reddetmediklerini belirtir. Onların reddettikleri kimi rivayetleri de tamamen ilmi metotlara dayanarak reddettiklerini ve bu imamların bu konuda sahabe ve tabiinin yoluna uyduklarını ifade ettikten sonra, "ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle ölüye azap edileceği" rivayetini ele alır.[673] Yukarıda naklettiğimiz rivayetleri zikreden Gazzâlî, Hz. Aişe'nin zikrettiği "*hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez*"[674] ayetine dikkatleri çekerek, onun Kur'ân'a muhalif olan böyle bir rivâyeti cesaretle reddettiğini belirtir. Ayrıca Gazzâlî, Hz. Aişe tarafından reddedilen böyle bir hadisin hala sahih hadis kitaplarında bulunmasını ve Tâberî'ninbu rivayeti tekrarlayarak nakletmesini bir nevi garipser.[675] Gazzâlî daha sonra, İbn Müleyke'nin, İbn Abbas'ın Hz. Aişe'nin söylediklerini naklettikten sonra "*Vallahi İbn Ömer bu konuda hiçbir şey söylemedi*" dediğini naklettikten sonra şunları söyler: "*İbn Ömer ne diyebilirdi ki, şüphesiz hata Ömer büyüklüğünde de olsa? Bana göre Hz. Aişe'nin başvurduğu bu metot, sahih hadisleri kendisine hiçbir şüphenin arız olmadığı Kur'an naslarına arzın esasıdır. Bu nedenledir ki İslam fâkihleri, İslam ahkâmını öncelikle Kur'ân'ı esas alan geniş bir içtihat ile ele alıyorlar, aralarında teâruz olduğunda iseKur'ân'ı tercih ediyorlardı*"[676].Gazzâlî bazı kimselerin "yakınlarının ağlaması sebebiyle ölünün azap görmesini", ölünün acı ve elem duyması ve bunun, Allah Teâlâ'nın o kimseye azap ettiği anlamına gelmediği" şeklinde te'vil edip rivâyette yer alan şekliyle kabul etmediklerini belirtir ve bunun da güzel bir tevil olduğunu söyler. Bu te'vilin kabul edilmesi halinde hadis ile Kur'ân arasında bir tearuzsun kalmayacağını,

---

[672] Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Katfu'l-Ezhâril-Mütenâsire fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtire*, Halil Muhyiddîn el-Mîs, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985, 123; Kettânî, Ebu Muhammed b. Ca'fer, *Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtîr*, Dâru'l-Kutubi's-Selefiyye, 2. baskı, y.y., trs., 118.
[673] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 27-28.
[674] En'am, 6/164
[675] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 28.
[676] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 30.

aksi takdirde problem oluşacağını belirtir.[677] Daha sonra Gazzâlî, Hz. Aişe'nin yemin ederek Hz. Peygamber'in "*yakınlarının ağlaması sebebiyle Allah kâfirlerin azabını çoğaltır*" dediğini ve mü'minleri anmadığına işaret eder.[678]. "Kâfirin işlemediği bir suçtan ötürü cezalandırılmasının/azap edilmesinin bir tür haksızlık olduğu" şeklinde gelebilecek itiraza Nahl sûresi 25. ayet ile cevap vererek "kâfirin azabının arttırılmasının başkalarını saptırmasından dolayı" olduğunu belirtir. Ayrıca Gazzâlî söz konusu rivâyet hakkında yapaılan, "mü'min kimsenin ölümünden sonra yakınlarının ağlaması sebebiyle kalbinde acı hissedeceği" yorumunu kabul etmez ve bu yorumun Fussilet sûresi 30. ayetine muhalif olduğunu belirterek reddeder.[679] İbn Kesir'in bu sözlerin mü'min kimseye ölümü anında söyleneceğini ve söz konusu görüşün diğer tüm görüşleri de kapsadığını belirttiğini ifade eden Gazzâlî, doğru ve güzel olan görüşün bu olduğunu ifade ederek mü'min bir kimsenin acı çekmesinin doğru olmadığını söyler.[680]

Ta'zîbu'l-meyyit meselesi hakkında âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Kimileri hadisi zahiri üzere değerlendirirken büyük çoğunluğu hadisi te'vil etme yoluna gitmiştir.[681] Bununla beraber rivayeti kabul etmeyen âlimlerden bazıları rivayeti tamamen reddederken bazıları ise rivayetin belirli bir kısmına karşı çıkmışlardır.[682] Ebû Hureyre rivâyetin zahirinden hareketle, rivâyeti hem Kur'ân'a hem de akla aykırı olduğundan dolayı reddederken[683] Zerkeşi ise rivayetin Kur'an'a aykırı olmasının yanında Hz. Peygamber'in hadislerine/sünnetine de aykırı olduğunu ifade ederek reddetmektedir. Zerkeşî, Hz. Peygamber'in gerek bizzat kendisinin ağlaması gerek sahabenin ağlamasını onaylamasından yola çıkarak–bu sayılanlara ters olmasından dolayı-Hz. Peygamber'in böyle bir şeyi yapmasını veya söylemesini mümkün olmadığını belirtmekte ve bu hususun da Hz. Aişe'nin rivâyetini tercih etmede başka bir sebep olduğunu ifade etmektedir. Hz. Aişe'nin söz konusu

[677] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 30.
[678] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 30.
[679] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 30.
[680] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 30-31.
[681] Nevevi, *Minhâc*, 597; İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*, 31; Aşıkkutlu, *a.g.m.,* 44.
[682] Aşıkkutlu, *a.g.m*, 45.
[683] Aşıkkutlu, *a.g.m*, 45.

rivayetini esas alan Zerkeşî, diğer rivayetleri reddetmek yerine rivâyetlerin te'vil edilmesi görüşünü benimser.[684]

Hz. Aişe'nin ise hadisi mutlak kabul ve reddetmek yerine bu ikisi arasında bir yol tuttuğu ve sadece rivayetin işaret edilen ayetin zahirine aykırı olan kısmına itiraz ettiği belirtilmiştir. Ayrıca Hz. Aişe'nin gerek Hz. Ömer gerekse de İbn Ömer'i yalancılıkla itham etmemesi, onların yanıldığını söylemesi ve "yakınlarının ağlaması sebebiyle Allah Teâlâ'nın kâfirin azabını arttıracağını"[685] ifade etmesinin, böyle bir hadisin varlığını kabul etmek anlamına geldiği ifade edilmiştir.[686] Ayrıca Ebu Hanife, İmam Malik, Şafiî ve İbn Kuteybe'nin de Hz. Aişe'nin kanaatini paylaştığı söylenmiştir.[687]

Rivâyetleri te'vil eden âlimlere baktığımızda bu konuda iki yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Bu âlimlerden bazıları rivayete lügavi yönden yaklaşarak rivâyeti yorumlamaya çalışırken diğer bazıları ise metinde geçen bazı farklı lafızları-bazı ağlamalar gibi-göz önünde bulundurarak yorumlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda lügavi yönden rivayeti yorumlayan âlimler "bi bukâe" lafzının hemzeli olarak gelmesinin "niyâha" türü ağlamalara işaret ettiğini, bu nedenle buradaki ağlamanın fıtri bir ağlama olmadığını belirtmişlerdir. [688] Ayrıca Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'in Yahudi bir kadın hakkında "o azap görüyor onlarsa(ailesi) ağlıyorlar" buyurduğunu, yani bunun o günahlarından dolayı azap görürken ehlinin ağladığı manasına geldiğini bu nedenle de onların ağlamasının ölünün azap görmesine sebep olmadığı söylenmiş[689] ve "bi bukâ" kelimesindeki "ba" harfinin sebep değil hal olduğu söylenerek te'vil edilmeye çalışılmıştır.[690] Bunun yanında rivayette geçen "el-meyyit" lafzındaki elif lam'ın belirli bir kişiye işaret

---

[684] Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî, *el-İcâbe li-Îrâdi Me'stedrekethu Âişe alâ's-Sahâbe*, thk., Saîdu'l-Efğânî, el-Mektebetu'l-İslamî, 2. baskı, Beyrut, 1390/1970, 102-103, Ayrıca bkz., *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, (Haz.: Bünyamin Erul), Otto yayınları, 9. baskı, Ankara, 2016, 38.

[685] Buharî, *Sahih*, 23, Cenâiz, 32, (310-311); Müslim, *Sahih*, 11, Cenâiz, 9, h. no: 931, (I/414); Nesâî, *Sünen*, Cenâiz, 15, h. no: 1857, (299).

[686] Aşıkkutlu, *a.g.m*., 46.

[687] Aşıkkutlu, *a.g.m*., 46.

[688] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, VIII, 118.

[689] Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb, *Me'âlimu's-Sunen*, thk., Muhammed Râğıb Tabbah, y.y., 1351/1932, I, 304; Nevevî, *Minhâc*, 598; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 31.

[690] Hattâbî, *Meâlimu's-Sunen*, I, 304; Nevevî, *Minhâc*, 598; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 31.

ettiği belirtilmiş ve Hz. Aişe'nin"azap görenin Yahudi bir kadın olduğu"[691]rivayeti de bu bağlamda destekleyici bir unsur olarak zikredilmiştir.[692]

Yukarıda sayılan lügavi yorumların yanında kimi rivayetlerde geçen ölünün azap görmesinin "yakınlarının bazı ağlamalarına" hasredilmesinden dolayı, rivayette kastedilen ağlamanın normal bir ağlama olmadığı, bilakis cahiliye adetlerinden olan niyâha ve iğval tarzı ağlamalar olduğu belirtilmiş ve bu görüşün cumhura ait olduğu ifade edilmiştir.[693] Nitekim Buhârî de rivayeti "ölüye, ailesinin bazı/bir tür ağmalarından dolayı azap olunur" bab başlığı altında zikrederek, diğer bazı rivayetlerinde yardımıyla sınırlandırır. Yani Buhârî'ye göre burada azaba sebep olan ağlama cahiliye adetlerinden olan ağlamadır. İbn Hacer âlimlerin Hz. Ömer ve Hz. Aişe rivayetlerinin cem etme yöntemlerinden bahsederken Buhârî'nin bu görüşünü ilk sırada zikreder.[694] Aynî ise bu konudaki en doğru görüşün bu görüş olduğunu belirtir.[695] Konu ile ilgili âlimlerin diğer yorumlarına baktığımızda, âlimler ölünün azap göreceğine sebep olan ağlamayı şöyle yorumlamışlardır.

1. Ölünün, ölümünden önce ailesine cahiliye âdetlerinden olan yani dinen caiz olmayan ağlamayı emretmesi. Bu durum Arapların yaygın adetlerindendir. Kanaatimizce ölünün yakınlarının ağlamasından dolayı azap görmesi ancak bu görüş ile açıklanabilir. Çünkü ölünün bu eylemde bir etkisi söz konusudur.
2. Vasiyet etmemekle beraber ailesini bu tür ağlamalardan nehiy etmemesi. Ölünün ailesinin böyle bir eylemde kesin olarak bulunacaklarını bilmesine rağmen onları uyarmaması da kendisine azap etmeyi gerektirebilecek sebeplerden olabilir.
3. Ölen kimsenin İslam'a aykırı olan fiillerinin/özelliklerinin övgü amacıyla zikredilerek ağlanması. Böyle bir eylemde ölen bir kimsenin etkisinin olmamasından dolayı cezalandırılması kanaatimizce doğru değildir.
4. Ölüye (ah) yardımcım! vah destekçim, vah giydirenim gibi sözler söylenerek ağlanmasından dolayı meleklerin ona "sen böyle miydin, şöyle miydin?

[691] Müslim, *Sahih*, 9, Cenâiz, h.no: 929, (I/413)
[692] Zerkeşî, *İcâbe*, 103; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 31.
[693]Hattâbî, *Meâlimu's-Sunen*, I, 304; Nevevî, *Minhâc*, 598-599; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 31.
[694] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 32.
[695] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, VIII, 118.

Diyerek kınaması. Kanaatimizce ölünün böyle bir eylemde de etkisi olmadığından dolayı ceza görmesi makul değildir.

5. Ölünün ailesinin ağlamasını duyması ve bundan dolayı üzülmesi.[696]

Tüm bunlardan da anlaşıldığı üzere, İslam âlimleri insanın tabiatı icabı normal ağlamadan dolayı ölünün azap görmeyeceği konusunda hem fikirdirler. Ancak kişinin ailesine kendisinin ölümünün ardından dinen caiz olmayan ağlamayı vasiyet etmesi veya ailesinin böyle bir eylemde kesin olarak bulunacaklarını bilmesine rağmen onları uyarmamasında dolayı azap görmesi kabul edilebilir olmakla beraber, kendisinin herhangi bir müdahalesi olmadan yakınlarının ağlamasından dolayı azap görmesi kanaatimizce bireysel sorumluluk ilkesine aykırıdır.

Ta'zîbu'l-meyyit hadisini sosyo-kültürel bağlamda ele alan Aşıkkutlu rivayet hakkında ulaştığı kanaati şöyle açıklamaktadır: "*Sonuç olarak, her biri gördüğünü ya da duyduğunu haber veren birçok meşhur sahâbinin rivayetiyle sabit olan ta'zîbu'l-meyyit hadisinin sosyo kültürel bağlam, rivayet bütünlüğü ve Kur'an-Sünnet ilişkisi çerçevesinde değerlendirildiğinde, sened yönüyle olduğu gibi muhteva yönüyle de sahih gözükmektedir. Buna rağmen bazılarınca güç anlaşılması, anlaşılamaması veya tamamen reddedilmesi, sosyo-kültürel arka planının ya hiç ya da yeterince dikkate alınmamasından veya bu konudaki bilgilerin yeterince değerlendirilmemesinden; kısaca rivayete eksik, yüzeysel bazen de ön yargılı yaklaşımdan kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla bu rivayetin hadiste yeterince metin tenkidi yapılmadığı, bu nedenle de "en ünlü ve güvenilir" muhaddisler tarafından "en sahih ve muteber" hadis kaynaklarında bile, zayıf, hatta uydurma rivayetlere yer verildiği iddiasını doğrulayan bir kanıt olarak ileri sürülmesi doğru değildir.*"[697]

Kanaatimizce rivâyetten, kişinin ailesine kendisinin ölümünün ardından dinen caiz olmayan ağlamayı vasiyet etmesi kast ediliyorsa rivâyetin anlaşılmasında cahiliye döneminde icra edilen niyâha türü ağlamaların yani bu sosyo kültürel arka planının bilinmesi önem arz edecektir. Ancak bunun kast edilmemesi halinde ise bu

[696] Nevevî, *Minhâc*, 598-599; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 31-32.
[697] Aşıkkutlu, *a.g.m.*, 66

sosyo kültürel arka plan sadece Hz. Peygamber'in ölünün arkasından bazı ağlamarı men etmesine ışık tutacaktır. Bu durumda ise ölen kimsenin azap görmesi söz konusu değildir. Hz. Peygamber'in ölünün ardından normal ağlamayı yasakladığı görülmemiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in bizzat kendisi ölen kimseler için ağladığı gibi,[698] ashabının ağlamasına da izin vermiştir. Hz. Peygamberin yasakladığı ağlama türüne bakınca bunun cahiliye dönemi adetlerinden olan "ağıt yakarak üstünü başını yırtma, saçını başını yolma vb." şekillerde icra edilen kısacası İslam'da yeri olmayan ağlamalar olduğu rahatlıkla görülecektir. Ayrıca Hz. Ömer'in Halîd b. Velid'in vefatından dolayı ağlayan kadınları bundan men etmek isteyenlere "feryat figan etmedikçe ve başlarına toprak saçıp ağlamadıkça" normal ağlamalarına engel olmamalarını söylemesi ve bizzat kendisinin de bazı sahâbilerin vefatından dolayı ağlaması da Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in amacını doğru bir şekilde anladığını göstermektedir. Yani Hz. Ömer Allah Resulü'nün normal ağlamayı yasaklamadığını, yasakladığı ağlamanın İslam'a aykırı olan ağlama olduğunu gayet iyi bilmekteydi. Ancak rivâyette geçen ağlamanın normal bir ağlama olmadığı kabul edilse dahi, ölünün herhangi bir etkisi söz konusu olmaksızın sırf başkalarının yaptıklarından dolayı azap görmesinin kanaatimizce kabul edilecek bir yönü bulunmamaktadır. Bu bağlamdakanaatimizcerivâyetin ilk zikrettiğimiz yorum veya ikinci yorum ışığında veyahut da Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'in yahudi bir kadının ölümünün ardından ailesinin ağlaması üzerine "o azap görüyor onlar ise ağlıyorlar" şeklinde naklettiği rivayette görüldüğü gibi bir durum tesbiti olarak kabul edilmeye uygundur. Aksi halde rivâyetin bireysel sorumluluk ilkesine aykırı olacağı kanaatindeyiz.

Gazzâlî'nin bu rivayeti reddetmesi ve buna mukabil Hz. Aişe'nin yakınlarının ağlamasından dolayı Allah Teâlâ'nın kâfirin azabını arttıracağını bildiren rivayeti kabul etmesi eleştirilmiş ve kâfirin başkasının ağlamasından dolayı azap görmesinin doğru olmadığı belirtilmiştir.[699] Ayrıca Gazzâlî'nin Hz. Ömer'in bu rivayette hata ettiğini ifade etmesi de eleştirilmiş ve Hz. Ömer'in bu rivayette tek kalmadığı bilakis bazı önemli sahabilerin ona iştirak ettiği ve ashabın Hz. Ömer'in rivayetine karşı çıkmamalarını da rivayetin sahabilerce bilindiğine delalet ettiği ve Hz.Ömer'in de bu

[698] Buhârî, *Sahih*, 23, Cenâiz, 32, (310); Muslim, *Sahih*, 11, Cenâiz, 6, h. no: 922, (I/410); Ebû Dâvud, *Sunen*, Cenâiz, 28, h. no: 3125, (V/44).
[699] Avde, *Hivâru'l-Hâdî*, 91-93.

konuda hata etmediği ifade edilmiştir.[700] Usulcülerin müspet haberin menfi olana tercih edileceği görüşünden hareketle Hz. Ömer'in rivayetinin tercih edileceği ifade edildiği gibi bazı önemli sahabenin Hz. Ömer'e iştirak etmelerinden hareketle de bu rivâyetin Hz. Aişe'ye gizli kaldığı ve Hz. Peygamber'den bunu işitmediği belirtilmiştir.[701] Ayrıca İslam âlimlerinin rivayetin te'vili konusundaki görüşleri zikredilerek bu yorumların hadisteki işkali kaldırdığı da dile getirilmiştir.[702]

Şunu ifade etmeliyiz ki, Gazzâlî'nin bu rivayeti reddetmesinden dolayı sünnete karşı kasıtlı davrandığı veya sünnete önem vermediği şeklinde eleştirilmesi doğru değildir. Nitekim Gazzâlî'den önce de rivayeti reddedenlerin olduğu yukarıda belirtilmişti. Ayrıca Gazzâlî rivayeti hevasına göre değil kendince Kur'an'a aykırı gördüğünden dolayı kabul etmemekte ve görüşünü temellendirirken Kur'ân yanında birtakım rivayetlere başvurmayı da ihmal etmemektedir. Onun, Kur'an yanında görüşünü rivayetlerle de desteklemesi dahi sünnete verdiği önemi göstermektedir. Ancak kanaatimizce Gazzâlî'ye burada yöneltilebilecek en isabetli eleştiri, onun rivayeti hem Kur'an'a aykırı olmasından dolayı reddetmesi hem de rivayet ile ilgili yapılan bir yorumu isabetli görmesi ve bu yorumun kabul edilmesi halinde hadis ile Kur'an arasında bir problemin olmadığını ifade etmesidir.[703] Makul bir tev'ili olduğu müddetçe hadisleri reddetmek tutarlı bir yaklaşım değildir. Böyle bir yaklaşım aynı zamanda bazı hadislerin ihmal edilmesine de sebep olacaktır.

2.3.2. Savaştan Önce Davetin Olmadığı Hakkında Bir Rivâyet

Bu başlık altında Hz. Peygamber'in Beni Mustalık gazvesinde düşmana tebliğde bulunmadan onlara saldırdığı yani onları gafil avladığı ile ilgili rivayet ele alınacaktır. Ele aldığımız rivayet temel hadis kaynaklarından Buhâri, Müslîm ve Ebû Davûd tarafından rivayet edilmiştir. Aşağıda rivayetin metnini zikrettikten sonra Gazzâlî'nin rivayeti reddetme sebebini açıklayacağız ve daha sonra âlimlerin konu hakkında görüşlerine yer vereceğiz.

[700] Avde, *Hivâru'l-Hâdî*, 91; Medhalî, *Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî*, 77-78.
[701] Avde, *Hivâru'l-Hâdî*, 91.
[702] Avde, *Hivâru'l-Hâdî*, 91.
[703] Gazzâli, *Nebevî Sünnet*, 28-30.

Buhârî-Ali b. Hasan-Abdullah-İbnAvn kanıyla nakledildiğine göre İbn Avn şöyle demiştir: Nafii'ye (savaştan önce davet konusunda) bir (mektub) yazdım. Bana (şöyle cevap) yazdı: Hz. Peygamber–Medine'ye saldırmak isteyen-Mustalık oğullarına aniden baskın yaptı. Hayvanları da subaşında sulanıyordu. Hz. Peygamber onlardan savaşa katılanları öldürdü ve zürriyetlerini de esir etti. Hz. Peygamber o gün Curevriye'ye de malik oldu. Nafii (mektubunda devamla) bana bu hadisi kendisi de bu orduda olan İbn Ömer tahdis etti, dedi.[704] Müslim'de ise Nafii–ilgili hadisle ihticac ederek–savaştan önce davetin İslam'ın ilk dönemlerinde olduğunu belirttikten sonra yukarıda belirtilen metni nakletmektedir.[705] Ebû Davud'da ise İbn Avn'ın savaştan önce müşriklerin İslam'a daveti hakkında Nafii'ye mektup yazdığı belirtilmektedir. Ebû Dâvud, rivayeti naklettikten sonra bu rivayetin Nebil'in rivayeti olduğunu ve İbn Avn'ın Nafiî'den rivayet ettiği bu hadiste teferrüd ettiğini belirtmektedir.[706] Yukarıda zikrettiğimiz rivayet sened bakımından sahih olmakla beraber metni hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Muhammed Gazzâlî, devletlerarası hukuk ile ilgili gördüğü bu hadisi kabul etmemekte ve Nafii'nin hata ettiğini belirttikten sonra İslam'da davetin sürekli olduğuna vurgu yapmaktadır. Ardından Hz. Peygamber'in Benî Mustalık'ı İslam'a davet ettiğini ve daveti reddetmeleri üzerine onlara saldırdığını dile getirmektedir.[707] Gazzâlî, Nafiî'nin bu rivayet dışında da hata ettiğini belirtir ve "*Kadınlarınız sizin için bir tarladır*"[708] ayetinin sebebi nüzulü hakkında İbn Ömer'den "bu ayetin hanımına dübüründen yaklaşan bir adam hakkında indiğini" nakletmesini örnek olarak zikreder.[709] Gazzâlî, zayıf olmasına rağmen muhaddislerin fıkıh bilgilerinin eksikliğinden dolayı bu rivayete değer vermelerini yadırgar. Gazzâlî'ye göre uyarı yapılmadan saldırı Allah Teâlâ'nın "*Eğer bir topluluğun antlaşmayı bozacağından endişe edersen antlaşmayı derhal sona erdirdiğini onlara açıkça bildir. Allah ahdini bozanları asla sevmez*[710] ve "*Eğer yüz çevirirlerse de ki: Ben gerçeği hepinize aynı*

[704] Buhârî, *Sahih*, 49, Kıtâbu'l-Itk,13, (615-616); Müslim, *Sahih*, 32, Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, 1, h.no: 1730, (II/828); Ebû Dâvud, *Sünen*, Kitabu'l-Cihâd, 98, h. no: 2633, (IV/270-271)
[705] Müslim, *Sahih*, 32, Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, 1, h.no: 1730, (II/828).
[706] Ebû Dâvud, *Sünen*, Kitabu'l-Cihâd, 98, h.no: 2633, (IV/270-271).
[707] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 151-152.
[708] Bakara, 2/223
[709] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 152.
[710] Enfal, 8/58

şekilde açıkladım. Artık size vaad olunan şey yakın mı uzak mı bilmiyorum"[711] ayetlerine aykırıdır.[712] Ayrıca Gazzâlî, son inen surelerden olanTevbe sûresinin 129. ayetinde inanmayan kimseler hakkında inanç konusunda herhangi bir zorlamaya yer verilmediğini belirterek görüşünü teyit etmeye çalışmaktadır.[713] Müellif bu hadisi reddederken Kitap ve sünnet'e aykırı olduğunu belirterek reddetmektedir.

Gazzâlî yukarıda zikredilen ayetlere aykırılığın yanında aynı zamanda rivayetin bazı hadislere de aykırı olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, "Hz. Peygamber'in ordu veya müfreze/seriyye gönderirken komutana, müşriklerle karşılaştıklarında onları İslam'a davet etmelerini"[714] ifade eden rivayeti delil olarak zikreder. Gazzâlî, müşriklerle karşılaştıklarında onları İslam'a davet etmeyi öngören hadisin peygamberliğin son döneminde söylendiğini belirtir. Cizyenin İslam'ın son dönemlerinde inen Tevbe sûresi ile uygulamaya konulduğunu da bu duruma gerekçe olarak sunar. Belirtilen bu durumun da davetin nesh edilmediğini, bilakis peygamberlik devrinin sonuna kadar devam ettiğini gösterdiğini belirtir.[715] Daha sonra Gazzâlî, İbn Hişam'ın *es-Siretu'n-Nebeviyye* adlı eserinde Benî Mustalık'a davet ulaştıktan sonra ve onların daveti reddetmeleri üzerine çarpışmanın başladığı bilgisinin daha doğru olduğunu ifade eder.[716]·Gazzâlî, "*İslam'a davetin hiç kimsenin ilga edemeyeceği bir fariza olduğunu, bu davetin zaman ve mekân ile sınırlı olmadığını, özellikle de davetin savaştan önce tekrarlandığı hususunun siyer, tarih ve ahlak âlimlerinin daha iyi bildiğini*" ifade ettikten sonra davetin sürekli olduğuna delil olarak Hz. Ebubekir'in orduyu uğurlarken komutanlara savaştan önce düşmanı İslam'a davet etmelerini bildiren sözleri ile Selman-ı Farisi'nin Kasr-ı Ebyad savaşında savaştan önce düşmanı İslam'a davet etmesini örnek olarak zikreder ve söz konusu hususun İslam kaynaklarında geniş olarak ele alındığını belirtir.[717] Nafii'nin gafletinin bir sürçme olduğunu tekrardan dile getirdikten sonra ise asıl kötülenmesi

[711] Enbiya, 21/109
[712] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 153.
[713] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 153-154.
[714] Müslim, *Sahîh*, 32, Kitâbu'l-Cihâd ve'-Siyer, h.no: 1731, (II/829); Ebû Dâvud, *Sünen*, Kitâbu'l-Cihâd, 88, h.no: 2612, (IV/253-254).
[715] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 230-232.
[716] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 231.
[717] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 233-237.

gereken kimselerin bu rivayete sarılanlar olduğunu[718] ve bu kimselerin fıkıh ilmini bilmemelerinden dolayı taassup gösterdiklerini ve bunun da önemli olmadığını söyler.[719]

Gazzâlî, Nafii'nin rivayetini reddettiği için bazı kimselerin kendisine hücum ve hakaret ettiğini[720] ve çağımızın en büyük muhaddislerinden biri olduğunu ifade ettiği Nasıruddinel-Elbânî tarafından da diğer rivayetleri Nafîi rivayetine tercih etmesinden dolayı ayıplandığını söyler.[721]

İslam tarihi kaynaklarına bakıldığında Benî Mustalık Gazvesi ile ilgili farklı hatta çelişkili bilgilerin olduğu görülecektir. Bu bağlamda; kimi kaynaklarda Hz. Peygamber'in yukarıda zikredilen Nafiî'nin rivayetinin aksine Hz. Ömer'i Benî Mustalık'ı davet etmek üzere gönderdiği ve onların daveti reddetmelerinden sonra çarpışmanın başladığı belirtilirken[722,] kimi rivâyetlerde Hz. Peygamber'in Beni Mustalık'a onlar gafil bir halde değilken, bizzat onlarla çarpıştığı yani karşılıklı savaştıkları[723] hatta ilk okun Benî Mustalık tarafından atıldığı rivayet edilmektedir.[724] Ayrıca kaynaklarda Beni Mustalık'ın Hz. Peygamber'in kendilerine doğru geldiklerine dair haber aldıkları ve bundan dolayı çok korktukları, hatta Beni Mustalık'a destek olan Arap kabilelerin bu haberden sonra onları terk ettikleri de gelen rivayetler arasındadır.[725] Hz. Peygamber'in Beni Mustalık ile savaştıklarını yani onlara aniden saldırmadığını belirten Vâkıdi ve İbn Sâd, İbn Avn kanalıyla Hz. Peygamber'in onlara gafil saldırdığı ile ilgili rivayete de yer verirler, ancak Hz. Peygamber'in Beni Mustalık ile savaştığını bildiren rivayetleri İbn Avn rivayetine

---

[718] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 237.
[719] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 228.
[720] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 226.
[721] Gazzzâlî, *Nebevî Sünnet*, 153.
[722] Vakıdî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzî li'l-Vâkıdî*, thk., Marsden Jones, 3. Baskı, 1404/1984, II, 407; Belâzurî, Amed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892-3), *Kitâbu'l-Cumel min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk., Suheyl Zekkar-Riyâd Zerkalî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1317/1996, I, 423; Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Huseyn, *Delâilu'n-Nübuvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi'ş-Şerîa*, thk., Abdulmu'tî Kal'acî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân, Beyrut, 1408/1988, IV, 48.
[723] İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Siretu'n-Nebevîyye li İbn İshâk*, thk., Ahmed Ferîd Mezîdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004, II, 439; Vâkıdî, II, 407; Belâzurî, *Ensâb*, I, 423; İbn Sâd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd Menî', *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk., Ali Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1421/2001, II, 59-60; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (ö.218/833) *es-Sîretu'n-Nebevîyye li İbn Hişâm*, thk., Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. baskı, Beyrut, 1410/1990, III, 235-236.
[724] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 407; Beyhakî, *Delâilu'n-Nubuvve*, IV, 48.
[725] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 407; İbn Sâd, *Tabakât*, II, 59-60.

tercih ederler.[726] Yani Vâkıdî ve İbn Sa'd'a göre Beni Mustalık'a ani saldırı olmamış bilakis aralarında savaş cereyan etmiştir. İbn Kayyım ise Nafiî rivayetini tercih eder ve Benî Mustalık ile Müslümanlar aralarında savaş cereyan etmediğini bilakis Müslümanların onlara ani baskı yaptıklarını belirtir.[727] Çağdaş araştırmacılardan Muhammed Kâmil Karabelli ise, İbn Ömer'in söz konusu savaşa bizzat şahit olmasından dolayı Nafi'nin rivayetinin tercih edilmesi gerektiğini belirtir ve bir olaydan haberdar olan ile aynı olaya bizzat şahit olanın bir olmayacağını ifade eder.[728]

Yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz rivayetler arasındaki çelişkiler gözden kaçmamaktadır. Nitekim Beni Mustalık Gazvesi'nin sebepleri üzerinde değerlendirme yapan Erkocaaslan, tüm bu tutarsızlıklara işaret ettikten sonra gazvenin sebepleri üzerinde de farklılıkların bulunduğunu belirtir ve Beni Mustalık kabilesinin Kureyş'in müttefikleri arasında olduklarını, Müslümanlar aleyhine yapılacak her girişime hazır olduklarını, gerek Uhud savaşında gerekse Hendek savaşında müşriklere yardım ettiklerini bu nedenle de zaten Müslümanlar ile aralarında uzun süredir savaş halinin olduğunu ifade ettikten sonra şunları söyler: "*Bize göre Hz. Peygamber'in Beni Mustalik gazvesine çıkış sebebi her fırsatta düşmanlarına destek veren Ehâbîş kabilelerinin bir üyesi olan Beni Mustalik'i cezalandırmaktı. Bu kabile muhtemelen herhangi bir savaş hazırlığı içerisinde değildi ve Hz. Peygamber'in Medine'den ayrıldığını ve kendi üzerlerine geldiğini bilmiyordu. Bu sebeple kaynaklarda belirtildiği şekilde Hz. Peygamber onlara kendi su kaynaklarından biri olan Müreysi kuyusu yanında ani baskın yapabildi. Önceki bölümlerde geçtiği üzere zaten göçebe olan bu kabile böyle bir savaş tehlikesi durumunda kolaylıkla kaçabilirdi. Fakat İslam ordusunun üzerlerine geldiğinden haberleri olmadığı için gafil avlandılar.*"[729] Erkocaaslan'nın hem yukarıdaki değerlendirmesi hem de kaynaklarda gazvede sadece bir Müslümanın

[726] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 407; İbn Sâd, *Tabakât*, II, 59-60.
[727] İbn Kayyım, Ebû Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ebî Bekr, *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, (Çev:. Şükrü Özen vd.), İklim Yayınları, İstanbul, 1989, II, 296-298.
[728] Karabelli, Muhammed Kâmil, "Siyer ve Megazi Rivâyetleri ile Sahih Hadis Rivâyetleri Arasındaki Teâruz Meselesine Âlimlerin Yaklaşımı". (Editör: Enbiya Yıldırım), (Çev.: Koray Karakaya), *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar,* Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020, 174.
[729] Erkocaaslan, Recep, "Beni Mustalık Gazvesinin Sebepleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *İSTEM Dergisi,* 19, 2012, 286-287.

yanışlıklaöldürüldüğünün[730] ifade edilmesi ani saldırı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Savaştan önce düşmanın İslam'a davet edilip edilmeyeceği hakkında âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Kaynakların bize aktardığı bilgilere göre bu konuda üç görüş ileri sürülmüştür:

1. Mutlak olarak davet gereklidir. Malik ve başkaları bu görüştedir.
2. Mutlak olarak davet/inzar gerekli değildir.
3. Daha önce kendilerine İslam daveti ulaşmamış ise davet vacip, ulaşmış ise davet müstehaptır.

Bu üç görüşü nakleden Nevevî birinci görüşün zayıf, ikincisinin daha zayıf hatta batıl olduğunu belirttikten sonra doğru olan görüşün üçüncü görüş olduğunu ve bu görüşlün aynı zamanda Nafii, Hasan Basri, Sevri, Leys, Şafiî, İbn Münzîr ve cumhurun görüşü olduğunu ifade eder. Daha sonra İbn Münzir'in bu görüşü cumhura nispet ettiğini belirten Nevevî, İbn Münzir'in bu manada başka sahih rivayetlerin olduğunu belirttiğini, Kab b. Eşref ve İbn Ebi'l-Hukayk'ın öldürülmeleri ile ilgili rivayetleri bu manada zikrettiğini ifade eder.[731] İbn Hacer de bu konuda ihtilafın olduğunu belirttikten sonra savaştan önce daveti şart koşanların bu durumu kendilerine İslam'ın ulaşmadığı kimselere hamlettiklerini belirtir. Ömer b. Abdulaziz'in davetin şart olduğu görüşünü benimsediğini ve çoğunluğun savaştan önce davetin İslam'ın ilk dönemlerinde olduğu görüşünde olduklarını belirten İbn Hacer, kendilerine davetin ulaşmadığı bilinen kimseleri savaştan önce davet etmenin gerekli olduğunu söyler. İmam Malik'in de İslam beldelerine yakın oturanları-İslam'ın kendilerine gizli kalamayacağından hareketle-uyarmanın gerekli olmadığı ancak İslam beldelerinden uzakta yaşayanların–İslam'ı duymamış olmalarına binaen-davet edilecekleri/uyarılacakları görüşünde olduğunu zikreder. Daha sonra Said b. Mansur'un sahih bir isnad ile Ebû Osman el-Hindî'nin önde gelen bir tabiinden "hem davet ediyorduk hem de daveti terk ediyorduk" rivayetine yer verir.[732] Halil Ahmed

[730] İbn İshâk, *es-Siretu'n-Nebevîyye*, II,439; Vâkıdî, II, 407; İbn Sâd*, Tabakâtu'l-Kebîr*, II, 59-60; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, III, 235-236; Beyhakî*, Delâilu'n-Nubuvve*, IV, 48.
[731] Nevevî, *Minhâc*, 1115.
[732] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 205; Ayrıca bkz., Hattâbî, *Meâlimu's-Sunen*, III, 261-262.

Seheranpûri ise, Ebû Dâvud'un müşriklerin savaştan önce İslam'a davet edilmeleri ile ilgili iki bab açmakla müşrikleri kendilerine davet ulaşan ve ulaşmayanlar olarak iki kısımda mütalaa ettiğini belirtir ve savaştan önce davet edilecek olanların kendilerine İslam'ın ulaşmadığı kimseler olduğunu söyler.[733]

Buraya kadar savaştan önce davet konusunda İslam âlimlerinin görüşlerine ve Beni Mustalık gazvesi hakkında kaynaklarda geçen farklılıklara özetle değinmeye çalıştık. Beni Mustalık kabilesinin Müslümanlara karşı olan tutumu ve bu gazvede sadece bir Müslümanın yanlışlıkla öldürüldüğü hususu göz önüne alındığında farklı rivayetlere rağmen baskın hususu daha ön plana çıkmaktadır. Ancak bu durum kanaatimizce savaştan önce davetin İslam'ın ilk dönemlerinde olduğuna ve davetin sonradan kalktığına delil değildir. İslam'ın evrenselliği göz önüne alındığında davetin her zaman devam edeceği aşikârdır. Hz. Peygamber'in hayatına baktığımızda hem normal hayatta hem de savaşta davetin devam ettiğini görmekteyiz. Ancak gerek Nafîi rivayeti gerekse Hz. Peygamber'in fecir zamanında baskın yapmadan önce baskın yapacağı yerde ezan okunup okunmadığına dikkat ettiğini, ezanın okunması durumunda baskından vazgeçtiği aksi takdirdebaskın yaptığı ile ilgili rivayetlerde[734] göz önüne alındığında bazı zamanlarda baskın yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak kanaatimizce bu baskınlar genel kural olmayıp istisnai hususlardandır. Bu baskınlar, düşmanın İslam'a davet edilmesinden sonra gerçekleşmiş olabileceği gibi İslam'a ve Müslümanlara karşı düşmanlıklarıyla ön plana çıkmış veya Müslümanlara saldırmak için fırsat kollayan kabileleri cezalandırmak amacıyla da gerçekleşmiş olabilir. Nitekim rivâyetlerde Benî Mustalık kabilesinin Müslümanlara saldırı hazırlığında olduğu hususu bu kanaatimizi desteklemektedir. Bu durum göz önüne alındığında Müslümanların onlara ani baskın yapmaları son derece makul görünmektedir.

Gazzâlî'nin bu rivayetleri reddederken gerek Kitaptan gerekse sünnet ve halifelerin uygulamalarından hareket ettiği görülmektedir. Gazzâlî'nin delilsiz rivayeti reddetmediği, konu hakkında ihtilafların varlığı ve kimi âlimlerin baskın

[733] Halil Ahmed Seheranpurî, *Bezlu'l-Mechûd fi Halli Ebi Dâvud*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., II, 144

[734] Müslim, *Sahih*, 4, Kitâbu's-Salât, 6, h. no: 382, (I/179); Ebû Dâvud, *Sünen*, Kitâbu'l-Cihâd, 98, h. no: 2634, (IV/272); Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbu's-Siyer, h. no: 1618, (III/262).

rivayeti yerine iki topluluk arasında savaş cereyan ettiğini belirten rivayetleri tercih ettikleri göz önüne alındığında, Gazzâlî'nin rivayeti reddetmesinden dolayı ayıplanması ve hakarete uğraması kabul edilecek bir durum değildir.

2.3.3. Sâk Hadisi

Bu başlık altında ele alacağımız rivayet Buhârî ve Müslim'de yer alan muttefekun aleyh bir rivayettir. Rivâyetin çok uzun olmasından dolayı, biz konumuzu ilgilendirdiği kısmını zikredeceğiz. Rivayete göre ahirette diğer inanç sahipleri cezalandırıldıktan sonra, "İyi olsun kötü olsun sadece Allah'a ibadet edenler kalır. Allah Teâlâ onlara; insanlar gittiği halde siz neden bekliyorsunuz, her ümmet ibadet ettiği şeyin ardına düşüyor, buyurur. Onlar: Biz şimdikinden daha fazla onlara muhtaç iken, dünyada onlardan ayrıldık ve onlar ile arkadaş olmadık, diye cevap verirler. Allah Teâlâ onlara: ben sizin Rabbinizim" buyurur. Onlar "biz senden Allah'a sığınırız, (iki veya üç defa da) Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayız" derler. Hatta bazıları az kalsın dönecek olur. (Bu defa onlara): Rabbiniz ile aranızda Rabbinizi tanımaya yardımcı olacak bir alamet var mı, der. Onlar: Evet derler, bunun üzerine "Sâk/baldır açılır" kendi isteğiyle/samimiyetle Allah'a secde edenlerden hiç kimse geri kalmaksızın Allah onların her birine sedce etmelerine izin verir-yani her mümin Allah'a secde eder riya ve korkudan dolayı secde ederek kalanlarında sırtlarını Allah Teâlâ bir tabaka kılar. (Bir kimse) secde etmek istedikçe sırtı üzerine düşer. Sonra (secde edenler) başlarını kaldırırlar. Allah Teâlâ'yı ilk defa gördükleri suret değişmiş olarak "Ben sizin Rabbinizim" buyuracak. Onlar da: evet sen bizim Rabbimizsin, derler...[735]

Çalışmamız ile alakalı olan kısmını zikrettiğimiz rivayet–bazı farklılıklar olsa da- özetle yukarıda zikrettiğimiz gibidir. Ancak Buhâri'de Allah Teâla'nın onlara ilk defa tanıdıkları suretten farklı bir surette gelip "ben sizin Rabbinizim" diyeceği ve onlarında "sen bizim rabbimizsin" diyecekleri ifadesi geçiyorken, Müslim'de ise ben sizin Rabbinizim dediğinde "senden Allah'a sığınırız" dedikleri ve secde halinden sonra ilk gördükleri suretten farklı olarak gördükten sonra kabul ettikleri görülmektedir. Ayrıca Buhârî ve Müslim'de Ebu Hureyre kanalıyla gelen rivayette

[735] Müslim, *Sahih*, 1, İmân, 81, h.no: 299, (97); Sofuoğlu, Mehmet, *Sahihi Müslim Terceme ve Şerhi*, 1, 337; Gazzâlî'nin eserinde zikrettiği rivayet Müslim'in rivayetidir. Biz de bu sebeple Müslim'in rivayetini esas aldık. Rivâyetin tercümesinde Merhum Sofuoğlu'ndan yararlandık. Ancak rivayetin Buhârî'de geçen kısmında bazı farklılıkların olduğunu da belirtelim. Bkz., *Sahih,* 97,Kitâbu't-Tevhîd, 24, (1836).

"Sâk/baldır" ifadesinin geçmediğini de belirtelim. Her ne kadar rivâyette bazı farklılıklar bulunsa da rivayetlerde Müslümanların Allah Teâlâ'yı–keyfiyetini bilmediğimiz-bir surette görecekleri ve "baldırın açılacağı" ifadesi rivayetlerin eleştirilen temel noktalarıdır.

Gazzâlî rivayeti ele almadan önce Kalem sûresi 41-42.ayetlerini zikreder ve ayette zikredilen "baldırların açılacağı gün" ifadesinin üzerinde durur. Bu ifadenin köklü bir ifade olduğunu belirten Gazzâlî, İbn Abbas'ın bu hususta "*bir insan azaba ve şiddete tahammülü gerektiren bir işe koyulacağı zaman Araplar ona şemmir an sâkike (paçalarını sıva")* dediklerini nakleder.[736] Ayrıca Gazzâlî, belirtilen ayetin manasının İbn Abbas'a sorulduğunu ve onun da Kur'ân'nın herhangi bir yerinin kapalı olması halinde Arap şiirine müracaat edilmesi tavsiyesinde bulunduğunu naklettikten sonra, onun ilgili ayetler hakkında Arap şiirinden örnekler verdiğini ifade eder. Kendisi de bu şiirlerden birkaçını zikrederek "baldırların açılması" ifadesinin Arapların zor ve tahammül gerektiren bir iş ile koyuldukları zaman kullandıkları bir deyim olduğunu söyler. İbn Abbas, sahabe ve tabiinden ona uyanların ayeti bu şekilde anladıklarını ve yorumladıklarını belirten Gazzâlî, kendisinin de ancak ayetin bu şekilde yorumunu bildiğini ifade eder.[737]. Yani Gazzâlî'ye göre bu kimseler ayetteki ifadeyi deyim olarak kabul etmişlerdir.

Daha sonra garip ve müşkil rivayetlere önem veren bazı kimselerin farklı yorumlar getirdiğini, bu yorumların hem tehlikeli hem de Müslüman âlimlerin yorumundan farklı olduğunu belirten müellif, bu husus üzerinde durmanın gerekli olduğunu söyler. Bu kimselerin "sâk/baldır" kelimesini "*kıyamet günü cereyan edecek zorlu bir imtihandan müminlerin Rablerini kendisiyle bilecekleri bir alamet*" olarak tanımladıklarını belirttikten sonra yukarıda zikrettiğimiz rivayeti özetle aktarır.[738] Daha sonra Gazzâlî, rivayette müphem ifadelerin olduğunu ve cumhurun da bunu reddettiğini belirtir. Kadî İyâz'ın "sâk'ı" Allah Teâlâ'nın müminlere ilk anda onların inkâr edecekleri-ki o meleklerden biridir-bir surette geldiğini, bunun bir imtihan olduğunu ve müminlerin son imtihanlarının da bu olduğu" şeklinde bir yoruma teşebbüs ettiğine değinen Gazzâlî, bu teşebbüsün de pek bir şey ifade

[736] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 180.
[737] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 181-182.
[738] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 181.

etmediğini söyler. Çünkü imtihan yerinin bu dünya olduğunu ve ahiretin imtihan yeri olmadığını ifade eden Gazzâlî, bu manada Buhâri'de geçen bir rivayeti de görüşüne delil olarak zikreder.[739] Ayrıca Gazzâlî meleğin bu şekle girme amacını, bunun meleğe kimin emrettiğini ve bunun ne gibi bir anlam ifade ettiğini sorgulayarak rivayeti eleştirir. Hadisin tamamen illetli olduğunu dile getiren Gazzâlî, yukarıda zikredilen ayetler ile rivayet arasında bağlantı kurmanın da doğru olmadığını ifade eder.[740] Allah Teâlâ'ya cismaniyet isnad eden bazı kimselerin bu tür rivayetlerden yola çıktığını dile getiren müellif, gerçek bir Müslümanın böyle rivayetleri Hz. Peygamber'e isnat etmekten hayâ edeceğini dile getirir.[741] Günümüzde cismin madde olduğunun ispat edildiğini ve maddenin tabiat ilmi içinde mütalaa edilmesinden dolayı, Cenab-ı Hakk'ın bu özelliklerden biriyle nitelenmesinin akla aykırı olduğunu dile getiren Gazzâli,[742] selefin tefviz metodunun karışık ve aldatıcı olduğunu ve bu metodun benimsenmesi halinde illetli bazı rivayetlere engel olunamayacağını belirtir.[743] Gerek gayba ait hususlarda olsun gerekse birtakım ameli yükümlülüklerde olsun anlaşılmayan bazı hususların olduğunu belirten Gazzâlî, râvînin bu hususlarda yaptığı hatanın/karıştırmanın İslam'ı ilgilendirmediğini belirtir. Ardından, Kitap ve sünnetin bu tür şeylerden masum ve beri olduğunu ve ravinin yanılmasının mümkün olduğunu ifade ettikten sonra, asıl şaşılacak durumun bu tür hataların kabul edilip müdafaasında taassup gösterilmesi olduğunudile getirir.[744]

Öncelikle şunu ifade edelim ki, Kalem sûresi 42-43.ayetlerinin tefsirinde yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerle irtibat kurulduğu görülmektedir.[745] Ayette geçen "o gün baldırlar açılır" ifadesinimecaza hamleden âlimler olduğu gibi zahiri manayı benimseyen âlimler de vardır. İfadenin zahirini kabul edenler birtakım hadisleri de görüşlerine dayanak kılmışlardır.[746] Hadis şerhlerinde de "yekşifu's-sâk/baldır açılır" terkibinin tefsirinde yukarıda zikredilen ayet ile bağlantı kurulduğu ve ilgili ayet

[739] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 182.
[740] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 182-183.
[741] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 183
[742] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 183-184.
[743] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 184.
[744] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 184.
[745] Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, *Taberi Tefsiri*, (Çev.: Kerim Aytekin-Hasan Karakaya), Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, VIII, 397-399; Kurtubi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim, *el-Câmiû li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Çev.: M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, 2. baskı., İstanbul, 2002, XVII, 568-569.
[746] Taberi, *Taberi Tefsiri*, VIII, 397.

hakkında sahabe ve tabiinden nakledilen görüşlere yer verildiği görülmektedir. Hadis âlimleri arasında da "keşfu's-sâk" ifadesini mecaza hamledenler olduğu gibi zahiri üzere anlayanlarda vardır.[747] "Yekşifu an sâk" ifadesinde geçen "sâk" kelimesinin lügatçilerin ve garîbu'l-hadis müelliflerin tümüne göre "şiddet" manasına geldiği ifade edilmiştir.[748] İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210) de, "sâk" ifadesinin lügatte "bir işin zorluğu/şiddeti" manasına geldiğini ve "keşfu's-sâk" tabirinin "bir işin zorluğunu/şiddetini" belirtmek üzere kullanılan bir deyim/mesel olduğunu ifade eder. Müellif bu bağlamda, "yeduhu meglûletun" örneğini zikreder ve bu ifadenin çok cimri olan kimse için kullanıldığını ve burada maksadın ne el ne de bağ olduğu belirterek "keşfu's'-sâk" ifadesinde de kastedilenin "ne baldır ne de açmak" olduğunu bilakis burada işin şiddetinin/zorluğunun kastedildiğini ifade eder.[749] Kalem sûresi 42. ayetinin İbn Abbas'a sorulduğu ve onun ayette geçen "sâk" kelimesinin "şiddet, sıkıntı, bela, musibet" gibi anlamlara geldiğini ifade ettiği ve Kur'an'da anlaşılmayan bir şey ile karşılaşılması halinde Arap şiirine müracaat edilmesini tavsiye ettiği de söylenmiştir.[750]

Yukarıda kısaca zikrettiğimiz üzere çoğunluk tarafından "sâk/baldır" ifadesinin mecaz olarak kullanıldığı ve gerek ilgili ayette gerekse de ele aldığımız rivayette kastedilenin "zahiri manada baldırın açılması olmadığı" çoğunluk tarafından tercih edilmiştir. Bununla beraber belirtilen ifadeyi zahiri üzere anlayan bazı kimselerin olduğu da bir gerçektir. Özetle ulemanın konu hakkındaki görüşleri şöyledir.[751]

---

[747] Nevevî, *Minhâc*, 222; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 17, 435.

[748] Nevevî, *Minhâc*, 222; Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, (Çev.: Ahmed Naim-Kâmil Miras), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. ve 5. baskı, Ankara, 1975, II, 829.

[749] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğârîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk., Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed er-Râzî, Dârû İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., II, 422.

[750] Râzî, *TefsîriKebîr-Mefâtihu'l-Ğayb*, (Çev.: Suat Yıldırım-Lütfullah Cebeci vd.), Huzur Yayınları, Ankara, 1995, XXII, 67.

[751] Taberî, *Taberi Tefsiri*, VIII, 397-398; İb Furek, EbûBekr, *Müşkîlu'l-Hadîs ve Beyânuhu*, thk. Musa Muhammed Ali, Alemu'l-Kutub, 2. baskı, Beyrut, 1405/1985, 347 vd.; Râzî, *Tefsiri Kebîr*, XXII, 67-70; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVII, 567 vd.; Nevevî, *Minhâc*, 222; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XVII, 435-436; Ahmed Naim, *Tecrîdi Sarîh*, II, 829-830; Çetin, Mehmet, *Metin Eksenli Hadis Tenkidi*, (Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış DoktoraTezi), Kayseri, 2018, 266-268; Ayrıca söz konusu rivâyet üzerine yapılan şu çalışmaya bkz., Bostan, Vedat, " Bir Hadis Rivayeti Üzerine Bir İnceleme (Rabbimiz Baldırını Açar Her Mü'min Erkek ve Her Mü'in Kadın O'na Secde Eder", *2. Uluslar arası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Editör: Mehmet Bulut-Aydın Kudat), İstanbul, 2019, 486-506, Müellif rivâyettiki "sak/baldır" ifadesinin

1.Sâk/baldır sıkıntılı/şiddetli iş anlamındadır. Nitekim Araplar zor, sıkıntılı ve gayret gerektiren bir iş ile karşılaşan kimse için"paçalarını sıvadı" derler. Bu durumda rivayette kastedilen zorlu ve sıkıntılı bir durumun o anda zuhur etmesidir.

2.Kadî İyâz'dan nakledilen bir görüşe göre "sâk" Allah Teâlâ ile müminler arasında bir alamet olup, yaratılış olarak meleklerden gayet farklı bir cemaattir.

3. Allah Teâlâ'nın müminlere bir alamet olmak üzere yarattığı ve mutat olmayan bir sak'tır.

4. Müslümanların kalplerindeki korkunun giderilip kalplerinin mutmain kılınmasıdır.

5. Büyük bir nurdur.

6. Perdenin kaldırılması demektir.

7.Müşebbihenin ayette geçen lafzı zahiri üzere anladığı ve İbnMes'ûd'dan bu manada bir rivayet nakledildiğini belirten Râzî, bu görüşün batıl olduğunu deliller getirerek reddetmektedir.

Ayrıca rivayette, kıyamet gününde vuku bulacağı belirtilen ru'yetin de gerçek manada Allah Teâlâyı görmek olmadığı belirtilmiş ve söz konusu durum çeşitli şekillerde te'vil edilmiştir. Ehl-i hadisin önemli temsilcilerinden olan ve te'vil karşıtlığı ile bilinen Osman b. Saîd ed-Dârimî'ninrivâyetteki suret ifadesini "sıfat" olarak te'vil etmesi[752] dikkat çekici bir husus olmanın yanında te'vil karşıtı âlimlerin zaman zaman te'vile başvurmak zorunda kaldıklarını göstermesi açışından önem arzetmektedir. Bu bağlamda rivâyette yer alan ru'yetin imtihan olduğu ve bunun cennette müminlere müjdelenen ru'yet olmadığı belirtilmiştir.[753] Yine rivayette yer alan ru'yetin gerçekte Allah Teâlâ'yı görmek olmadığı, Allah Teâlâ'nın ihlâslı kulları ile kendisine inanmayanları birbirinden ayırmak için meydana gelen ilahi bir tecelli olduğu ifade edilmiştir.[754]

---

mecaz olarak kullanıldığı sonucuna varmıştır. Kısacası söz konusu ifadenin 'her şeyin apaçık ortaya çıkması' manasına geldiğini belirtmiştir.

[752] Kaya, Ali, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*, İfav Yayınları, İstanbul, 2018, 419-420.

[753] Nevevî, *Minhâc*, 222.

[754] Kâmil Miras, *Tecrîdi Sarîh*, XI, 85.

Allah Teâlâ'nın eşi ve benzerinin olmaması, O'nun yaratılmışlara ait olan her türlü şeyden münezzeh olduğunu ve bu tür şeylerle nitelenmesinin mümkün olmadığını göstermektedir. Kanaatimizce İbn Mes'ûd gibi bir sahabiden Allah Teâlâ hakkındatecsim/teşbih ifade eden bir görüşün nakledilmesi mümkün değildir. İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayet sahih olsa dahi kabul edilmesi mümkün değildir. İbnMes'ûd'un rivayeti ulema arasında kabul görmediği gibi Allah Teâlâ'nın yaratılmışlara benzemediği ve onlara ait niteliklerilevasıflanamayacağı noktasında ittifak vardır. Ele aldığımız rivayette "yekşifu an sâk" ifadesinin Arap dilinde bir işin şiddetini ifade etmek üzere kullanılan bir deyim/mesel olduğu göz önüne alındığında zikredilen ifade ile ilgili herhangi bir problem söz konusu olmamaktadır. Bu durum zahirde teşbih/tecsim ifade ettiği sanılan rivayetlerin hemen reddedilmemesi gerektiğini gösterdiği gibi, aynı zamanda Arap dilinin anlatım üsluplarını bilmenin bir diğer ifade ile Arap dilinin inceliklerini bilmenin rivayetleri anlamada sağladığı katkıyı ortaya koymaktadır. Dini metinlerde insan tasavvurunu aşan birçok hususun olduğu ve aklın bunları anlamada yetersiz kaldığı göz önüne alındığında, insanların bazı şeyleri daha iyi anlayabilmeleri için soyut olanın somut olana indirgenerek anlatılması veya soyut olanın daha iyi anlaşılması ve kalıcı olması için dilin tüm imkânlarının kullanılması vazgeçilmez bir husustur. Nitekim bu durum Kur'an'ı Kerim'de görüldüğü gibi Kur'an'ın mübelliği Hz. Peygamber'in sözlerinde de yer almıştır. Sonuç olarak bir rivayeti değerlendirirken, rivayeti hemen reddetmek yerine detaylı bir araştırmadan sonra bir görüş beyan etmek en doğu ve tutarlı yoldur.

ÖzetleGazzâlî, zikredilen hadisi tamamen reddetmemekte sadece ilgili hadiste yer alan ifadenin zahiri üzere kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Müellif, söz konusu ifadenin zahiri üzere anlaşılması halinde Allah Teâlâ'ya–hâşâ-cismaniyet isnad edilmesi endişesinden dolayı kabul etmemektedir.

2.3.4. Hz. Musa'nın Ölüm Meleğine Tokat Atması

Ebu Hureyre'denrivâyet edildiğine göre; "ölüm meleği Hz. Musa'ya gelerek Rabbine icabet et dedi. Bunun üzerine Hz. Musa ölüm meleğine bir tokat vurarak onun gözünü çıkardı. Melek Rabbine döndü ve "beni ölmek istemeyen bir kula göndermişsin" oda gözümü çıkardı dedi. Allah Teâlâ meleğe gözünü iade etti ve kuluma dön ve hayatı mı istiyorsun? Eğer hayatı istiyorsan elini bir öküzün sırtına koy. Elin ne kadar kıl kapsarsa(örterse) o kadar sene yaşayacağını söyle. Hz. Musa

"sonra ne olacak"diye sordu. O (melek) da sonra öleceksin buyurdu. Hz. Musa: o halde şimdi öleyim. Rabbim beni arz-ı mukaddese bir taş atımlık uzaklıkta öldür, dedi. Resûlullah'Vallahi yanında olmuş olsaydım yolun kenarında kırmızı kum tepesinin yanında kabrini size gösterirdim', buyurdu."[755]

Gazzâlî'nin tenkidine konu olan diğer bir rivâyet ise yukarıda zikrettiğimiz rivâyettir. Söz konusu rivayetin senedinin sahih olmasına karşın metnin ifade ettiği anlam yönünden şüphe uyandırdığını ifade eden Gazzâlî, hadisten Hz. Musa gibi bir peygamberin ölümden nefret ettiği ve eceli dolmuş olmasına rağmen Allah'a kavuşmak istemediğinin anlaşıldığını ifade eder. Daha sonra "*kim Allah'a kavuşmak isterse, Allah da ona kavuşmak ister*"[756] rivâyetini görüşüne delil olarak zikreder ve böyle bir durumun Hz. Musa gibi bir Peygamber için düşünülemeyeceğini belirtir. Ardından söz konusu rivâyetten, göz çıkarma gibi bir sakatlığın melekler için de söz konusu edilmesini tuhaf karşılar ve bu hususların metnin illetli olduğunu gösterdiğini ifade eder.[757] Hadis şarihlerinden Mâzerî (ö.536/1141)'nin söz konusu rivâyeti kabul etmemenin ilhad ve küfür olduğunu belirttiğini ve rivâyet ile ilgili şüpheleri bertaraf etmeye çalıştığını söyleyen Gazzâlî, Mazerî'nin rivâyet ile ilgili yorumlarını nakledip,[758] Mazerî'nin "Hz. Musa'nın, meleğin Allah Teâlâ tarafından gönderildiğini bilmediğinden, onun canına kast eden biri zannettiği ve bundan dolayı kendisi ile giriştiği mücadele sonucunda istemeden meleğin gözünü çıkardığı" yorumunu benimsediğini ifade eder. Daha sonra rivayetle ilgili yorumları tatmin edici bulmayan Gazzâlî, hadisi kabul etmeyen kimsenin küfür ile ithamedilmesini doğru bulmaz vebunun bir vebal olduğunu belirtir. Böyle bir hadisin kabul veya reddedilmesinin fikri bir ihtilaf olduğunu ifade eden Gazzâli, bunun akide ile bir ilgisinin olmadığını belirtir. Söz konusu rivâyetin metninde, rivâyetin sıhhatine mâni olan bir illetin bulunduğunu dile getiren müellif, bu illeti tespit etmenin de ancak

[755] Buhârî, *Sahîh*, 23, Cenâiz, 68, (322-323), 60, Ehâdîsu'l-Enbiya, 31, (843); Müslim, *Sahîh*, 43, Fedâil, 42, h. no: 2372, (II/1113)
[756] Buhâri, *Sahîh*, 81, Rikak, 41, 1618; Müslim, *Sahîh*, 41, Zikru'd-Duâ ve't-Tevbe vel-İstiğfâr, 5, h. no: 2683, (II/1236); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. no: 8556, (XIV/229).
[757] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 41-42.
[758] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 41-44; Mazerî'nin konun ile ilgili görüşleri için bkz., Mâzerî, Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer, *el-Mu'lim biFevâidi Müslim*, thk., Muhammed Şâzelî, Dâru Tûnusiyye, 2. baskı, Tunus, 1988, III, 230-232.

muhakkik âlimlerin işi olduğunu, sathi görüşe sahip kimselerin bunu bilemeyeceklerini belirtir.[759]

Gazzâlî'nin, söz konusu rivayeti eleştirirken -başta da zikrettiğimiz gibi- "Kim Allah'a kavuşmayı isterse Allah da ona kavuşmayı ister. Kim Ona kavuşmayı istemezse Allah Teâlâ da ona kavuşmayı istemez…"[760]rivâyetini temel aldığı görülmektedir. Müellif, özellikle Hz. Musa'nın ölümden hoşlanmadığı hususunu ön plana çıkarır. Hz. Musa'nın meleğin Rabbine icabet et buyruğuna uymayıp ölümden hoşlanmaması bir yana nefretinin öfke ve gazaba dönüşüp meleğin gözünü çıkarmasını Hz. Musa gibi bir peygamber için mümkün görmemekte ve ölümden hoşlanmamanın ancak normal durumlarda sıradan insanlar için anlaşılır bir durum olduğunu ifade etmektedir.[761.]

Ayrıca Gazzâlî: "*Hz. Musa kavminin girmeye korktuğu Filistin hududundan bir taş atımı mesafeye gömülmesini istemişti. Acaba bu istek, şimdi Yahudilerin ölülerini arz-ı mukaddese nakletmelerindeki hususların bir tefsiri midir*?"[762] diyerek sanki rivâyetin İsrailliyât olduğunu ima etmektedir. Sonuç olarak Gazzâlî, bir akide veya pratik İslami öğretilerden önemli bir hususla ilgili olmayan bu tür rivâyetlerin ön plana çıkartılıp insanların bunlarla meşgul edilmesinin ve bu tür rivayetlerle ilgilenmeyenlerin ilhad ile suçlanmasının İslami uyanışı istemeyen kimselerin işine yarayacağını belirtir.[763]

Söz konusu rivâyetin sıhhati konusunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bazıları rivayetin sahih olmadığına dair birtakım eleştiriler yöneltirken bazıları da bunların eleştirilerine cevap vermişlerdir. Öyle ki rivâyeti eleştirenler kâfir, mülhid, bidatçi ve Allah'ın basiretini kör ettiği kimseler olarak nitelenmişlerdir.[764]Özet olarak söz konusu rivayeti eleştirenlerin argumanlarını ve bunlara verilen cevapları zikretmeyi yeterli görmekteyiz.[765]Rivâyeti eleştirenlerin argumanları şunlardır:

---

[759] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 44.
[760] Buhâri, *Sahîh*, 81, Rikak, 41, (1618); Müslim, *Sahîh*, 48, Zikru'd-Duâ ve't-Tevbe vel-İstiğfâr, h. no: 2683, (II/1236); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. no: 8556, (XIV/229).
[761] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 45.
[762] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 46.
[763] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 46.
[764] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 249-250. Ayrıca bkz., Yıldırım, *a.g.e*, 249-250, d.n. 6.
[765] Detaylı bilgi için Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 247-262.

Hz. Musa gelenin melek olduğunu bildiği halde onu tokatlamışsa bu Allah'ın elçisini hafife almak demek olur. Eğer onu tanımamış ise bu durumda meleğin bazen ona açıktan geldiğini bildiren rivâyetlerin bir anlamı kalmaz.[766]

Rivâyette Hz. Musa'nın meleği tanıdığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Hz. Musa meleği tanıdığı halde ona bunu nasıl yapmaktadır? Gözü çıkarılmış olsa dahi can almaya giden meleği hiçbir şeyin durduramaması gerekirdi, hâlbuki melek görevini yerine getiremeden dönmüştür.[767]

Hz. Musa eğer meleğin gözünü çıkarmışsa neden kendisine kısas uygulanmamıştır?[768]

Allah Teâlâ'nın Hz. Musa ile ölüm konusunda istişare etmesi mümkün değildir, böyle bir şey Allah Teâlâ ve Hz. Musa için uygun değildir.

Cismani olmayan varlıklara nasıl tokat vurulabilir? Örnek olması gereken bir peygamber rivayette anlatılanları yapmış ise ümmetine iyi bir örneklik sergilememiştir.[769]

Bu eleştirilere ise şöyle cevap verilmiştir.

1. Meleğin Hz. Musa'ya tanımadığı bir şekilde gelmesi mümkündür, nitekim Hz. İbrahim, Hz. Lût, Hz. Dâvud ve Hz. Muhammed'e(s.a.v) de melek insan suretinde ve onların tanımadıkları bir surette gelmiştir.[770]
2. Allah Teâlâ meleği can almak için değil imtihan için göndermiştir. Hz. Musa meleği tanımadığı için gelenin canına kasteden bir kimse olduğunu düşündüğü için kendisini savunmuş ve meleğin gözünü çıkarmayı kastetmeksizin vurmuştur. Veya evine izinsiz girdiği için ona vurmuştur.Çünkü Allah Teâlâ Müslüman bir kimsenin izinsiz olarak evini gözetleyen kimsenin gözünün çıkarılmasını mubah kılmıştır. Hz. Musa

[766] Aynî, *Umdetu'l-Karî*, VIII, 214.
[767] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 251.
[768] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 7.
[769] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 251-253; Özcan, Kadir, *Müslime Yöneltilen Eleştiriler*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2014, 122; Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidi*, 302-303.
[770] Aynî, *Umdetu'l-Karî*, VIII, 214-215; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 7.

kıskanç bir kimse olduğundan tanımadığı bir kimseyi evinde gördüğü için ona vurmuştur.[771]

3. Melekle insan arasında kısasın cereyan ettiğini, meleğin kısas talebinde bulunup kısasın uygulanmadığını kim haber vermiştir ve bu fiilin kasten yapıldığına delil nedir?
4. Meleğin gözünün çıkarılması mecâzi bir anlatımdır. Bunun anlamı Hz. Musa'nın ölüm meleğine delil ile üstün gelmesi demektir. İbnKuteybe ise meleklerin ruhani olduklarını, insan suretine girmelerinin temsil ve tahyilden ibaret olduğunu belirtmiştir.[772]
5. Hz. Musa'nın ölümden hoşlanmamasına; onun Allah Teâlâ'ya son derece ibadet etmeye gayret eden ve insanları Allah Teâlâ'nın yoluna davet etmeye çalışan bir kimse olduğu, dünyaya ve onda yaşayıp nimetlerinden faydalanmaya arzulu olmadığı ifade edilerek cevap verilmiştir. Hz. Musa'nın meleğe vurmasının sebebinin tamamen meleğin insan şeklinde gelmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Allah Teâlâ'nın Hz. Musa'ya Rabbine icabet et emrinin onu denemek için söylendiği ve Hz. Musa'nın ölüm meleğinin canını almaya geldiğini bilmediğini, bu nedenle ondan biraz daha müddet istediği, meleğin müddet vermemesinden dolayı ona vurduğu ifade edilmiştir.[773]Ayrıca ölümden çekinmenin Allah Teâlâ'nın insan fıtratına yerleştirdiği bir duygu olduğu, Allah Teâlâ'nın insanlara kendilerini savunma kabiliyeti yerleştirdiği ve kendilerini tehlikeye atmaktan sakındırdığı belirtilerek, peygamberlerin insanların en cesurları olmalarına rağmen kendilerine gelecek tehlikelere karşı tedbir aldıkları ve düşmanları uzaklaştırmada sebeplere sarıldıkları ifade edilmiştir. Hz. Musa'nın da bu fitri duygudan dolayı ölümü istemediği belirtilmiştir. "Kim Allah'a kavuşmayı isterse Allah da ona kavuşmayı ister. Kim Allah'a kavuşmayı istemezse Allah da ona kavuşmayı istemez" hadisinin devamına bakıldığında Allah'a kavuşmanın istenip istenmemesinin ölüm anındaki durum olarak anlatıldığı ve insanın hayatını sürdürürken

[771] Mâzerî, *el-Mu'lim*, III, 230-232; Nevevî, *Minhâc*, 1451; Aynî, *Umdetu'l-Karî*, VIII, 214-215; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 7; Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidi*, 301.
[772] Nevevî, *Minhâc*, 1451; Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 256-257.
[773] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 258-259.

ölümden çekinmesinin bu kapsamda takdim edilmediği belirtilerek[774]Hz. Musa'nın ölümden hoşlanmama sebebi izah edilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu izahlardan sonra ilgili rivâyeti ele alan günümüz araştırmacılarından Yıldırım, rivâyetteki ifadelerin açıklığından dolayı, söz konusu rivâyetinliteral olarak okunması ve herhangi bir edebi sanat aranmaması gereken bir hadis olduğunu ve rivâyette açıkça belirtilen ifadelerinte'vil edilip başka manalara çekmenin doğru olmayacağını belirtir. Ayrıca rivayetin sıhhatini irdeleyen soruların, rivayetin sıhhatine yönelik endişelere sebep olduğunu ifade ettikten sonra sonuç olarak, "*Şuaybel-Arnavût'un belirttiği gibi, bazı tariklerinin mevkuf olarak gelmesine bakarak, hadisi israiliyyattan kabul etmek en makul çözüm olarak görülmektedir*"[775] diyerek konu hakkındaki görüşünü dile getirmektedir. Bununla beraber tenkid edilen bu rivayetin uzak olmayan te'villerle izahının mümkün olduğu ifade edilerek, rivayetin ana temasının "*ne kadar yaşanırsa yaşansın ölümün bir gün geleceği ve Allah'ın insanları ve özellikle peygamberlerini zaman zaman imtihan etmesi*" olduğu belirtilmiştir.[776]

Yukarıda zikredilenden yola çıkarak söz konusu rivayeti kabul etmeyenleri ilhad, bidatçılık vb.vasıflarla nitelemenin ve bu meseleyi bir inanç haline getirmenin kanaatimizce hiçbir haklılık payı yoktur. Rivâyetin sahih olduğu kabul edilse dahi kanaatimizce rivâyet için ileri sürülen açıklama ve yorumlar insanı yeteri kadar mutmain etmemektedir. Ayrıca rivâyeti eleştirenlerin ileri sürdüğü argumanlar göz önüne alındığında rivayet hakkındaki şüphe daha da artmaktadır.

2.3.4. İnşikâk-ı Kamer

Bu başlık altında ayın ikiye bölünmesi hakkında Buhâri ve Müslim'de yer alan rivayetler ele alınacaktır. Her ne kadar konu ile ilgili rivayetler başka kaynaklarda geçmekteyse de bizim çalışmamızın temelini Sahihayn'da geçen rivayetler oluşturmaktadır. Bununla beraber gerekli görülen yerlerde konu ile ilgili başka kaynaklarda geçen rivayetlere de işaret edilecektir. İnşikâk-ı kamer ile ilgili muttefekun aleyh olan rivayetlerin sahabiravileri Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas ve Enes b. Malik'tir.

[774] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 259-260.
[775] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 261-262.
[776] Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidi*, 301-302.

Abdullah b. Mesûd'un şöyle dediği nakledilmiştir: "Hz. Peygamber zamanında ay iki parçaya ayrıldı. Bir parçası dağın ön tarafında diğer parçası arka tarafında (kaldı). Bunun üzerine Hz. Peygamber şahit olun buyurdu."[777] Bunun yanında İbn Mes'ûd'dan gelen kimi rivayetlerde ayın ikiye bölünmesi olayı kendisi Mina'da Hz. Peygamber ile birlikte iken vuku bulmuştur.[778]

Enes b. Malik'ten nakledildiğine göre; "Mekke halkı Rasulullah'tan kendilerine bir mucize göstermesini talep ettiler. Bunun üzerine Rasulullah onlara ayı yarılmış/ikiye bölünmüş olarak gösterdi."[779] Müslim'de yer alan ve Enes'ten gelen bir rivayette ayın iki defa yarıldığı zikredilirken[780] Enes'ten gelen başka bir rivayette ise Hira Dağının ayın iki parçası arasında göründüğü yer almaktadır.[781] İbn Abbas'tan ise "Hz. Peygamber döneminde ay ikiye ayrıldı"[782] şeklinde rivayet edilmektedir.

Yukarıda zikredilen rivayetlerde bazı farklılıkların olduğu yani ziyade ve noksanlıkların olduğu görülmektedir. Abdullah b. Mes'ud'dan gelen rivayette olayın Minâ'dagerçekleştiği ifade edilirken, Enes b. Malik rivayetinde–Hira Dağının ayın iki parçası arasında kaldığından hareketle-olayın başka bir yerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber rivayetlere baktığımızda Abdullah İbnMes'ûd'tan sadece EbûMa'mer'in, Enes'ten sadece Katade'nin, İbn Abbas'tan ise sadece Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'un rivayet ettiği görülmektedir. Olayın hicretten önce gerçekleştiği göz önüne alındığında Enes b. Malik ve İbn Abbas'ın hadiseye şahit olmadıkları anlaşılmaktadır.[783] Rivayetler sened açısından değerlendirilirken bu husus özellikle göz önünde bulundurulmuş, yani bu husus bir nevi rivayetlerin eleştiri noktasını oluşturmuştur.[784] Bu durumda Enes b. Malik ve

[777] Buhârî, *Sahîh*, 65, Tefsîr, 54, (1228) Müslîm, *Sahîh*, 50, Sıfâtu'l-Kıyâmeve'l-Cenneti ve'n-Nâr, 8, h.no: 2800, (II/1289).
[778] Buhârî, *Sahîh*, 61, Menâkıb, 27, (894); Müslîm, *Sahîh*, 50, Sıfâtu'l-Kıyâmeve'l -Cenneti ve'n-Nâr, 8, h.no: 2800, (II/1289)
[779] Buhârî, *Sahîh*, 61, Menâkıb, 27, (894), 63, Menâkıbu'l-Ensâr, 36, (947); Müslîm, *Sahîh*, 50, Sıfâtu'l-Kıyâmeve'l-Cenneti ve'n-Nâr, 8, h.no: 2802, (II/1290)
[780] Müslîm, *Sahîh*, 50, Sıfâtu'l-Kıyâmeve'l -Cenneti ve'n-Nâr, 8, h.no: 2802, (II/1290).
[781] Buhârî, *Sahîh*, 63, Menâkıbu'l-Ensâr, 36, (947).
[782] Buhârî, *Sahîh*, 61, Menâkıb, 27, (947); Müslîm, *Sahîh*, 50, Sıfâtu'l-Kıyâmeve'l-Cenneti ve'n-Nâr, 8, h.no: 2803, (II/1290)
[783] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 597; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XVI, 226.
[784] Çelebi, İlyas, "İnşikâk-ı Kamer", *DİA*, XXII, 2000, 344-345; Azimli, Mehmet, "Şakku'l-Kamer Olayı Çerçevesinde Bazı Tahliller", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, 4, 2008, 28-29.

İbn Abbas'ın rivayetleri mürsel olmaktadır. Ancak her ne kadar bu hususun senedin sıhhati açısından bir eleştiri olduğu ifade edilse de âlimlerin çoğunluğunun sahabe mürselini[785] makbul ve amel edilebilir olarak kabul ettikleri belirtilmiştir.[786] İbn Mes'ûd rivayetinin ise mevkuf olduğu ifade edilmiştir.[787]

Yukarıda zikredilen sahabilerin dışında olayı görme imkânı olan Ali b. Ebû Talip, Huzeyfe b. Yemân ve Cübeyr b. Mut'im'den de bazı rivayetler nakledilmiştir. Ancak Ali b. Ebû Talip ve Huzeyfe b. Yemân'dan nakledilen haberlerin sahih kaynaklarda yer almadığı, Cübeyr b. Mut'im rivayetinin ise munkatı' olduğu ifade edilmiştir.[788] İbn Hacer ise rivayette yer alan "Mekkelilerin talebi üzerine ayın yarıldığı" kısmının sadece Enes b. Malik rivayetinde yer aldığını ve bunu başka bir yerde görmediğini belirtmektedir.[789] İnşikâk-ı kamer rivayetini *Aslu'l-Hadîs ve Hadis Coğrafyası* açısından ele alan Akgün, İnşikâk-ı-kamer rivayetlerinin-olay Mekke'de vuku bulduğu halde- Irak merkezli olduğunu, İbn Abbas rivayetinin ise görünüşte Medine menşeli olmasına rağmen Mısırlılar tarafından rivayet edildiğini belirtir. Ancak Mısırlıların kendi bölgelerindeki rivayetlerin mütâbiilerinin zor olmasına karşın Medinelilerden naklettikleri rivayetlerinin mutlaka mütâbiilerinin olduğunu belirten Akgün, Cafer b. Rebîa'nın rivayeti garîb bir isnadla naklettiğini ve teferrüd ettiğini ayrıca Irak b. Mâlik'in Ubeydullah b. Utbeb. Mes'ûd'dan başka rivayetinin olmamasına dikkat çeker ve hadiseyi Enes b. Mâlîk'ten rivayet eden Katade'nin de müdellis olduğunu belirtir. Öte yandan İbn İshâk'ın bilgi kaynaklarının Medineli ve Mısırlı olduğu halde olayın İbn İshâk'ta yer almamasının Hicaz bölgesinde bilinmediğini dolayısıyla rivayetin Irak menşeli olduğu tezini güçlendirdiğini ifade eder.[790]

Yukarıda rivayetlerin senedi ile ilgili genel bir bilgi verdikten sonra Gazzâlî'ninİnşikâk-ı kamer hadisesi hakkındaki değerlendirmelerine geçmeden önce

[785] Sahabenin doğrudan Hz. Peygamber'den değil de başka sahabiden duyduğu ve Hz. Peygamber'den işitmiş gibi naklettiği rivâyetlere "sahabe mürseli" denir. Polat, Selahattin, "Mürsel", *DİA*, 2006, XXXII, 52.
[786] Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidi*, 336.
[787] Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'ş-Şifâ*, I, 588; Çelebi, "İnşikâk-ı Kamer", XXII, 344.
[788] Çelebi, "İnşikâk-ı Kamer", XXII, 344.
[789] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 596.
[790] Akgün, Hüseyin, "İnşikâk-ı Kamer Hadisesi Rivayetlerin Aslu'l-Hadis ve Hadis Coğrafyası Açısından Ele Alınması", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 3, 2018, 35-51.

Müellifin mucize konusundaki görüşleri konunun anlaşılması için önem arz ettiğinden dolayı özet olarak mucize konusundaki görüşlerini aktaracağız.

Gazzâlî, peygamberlik iddiasında bulunan bir kimsenin iddiasının doğruluğunu ispat etmek için mucize göstermesinin zorunlu olduğunu belirtir. İnsanların böyle bir iddiada bulunan kimseden, iddiasını ispat etmesi için delil talep etmelerinin de onların hakkı olduğunu, elçilik iddiasında bulunan kimsenin risaletinin sıhhatine ikna edici bir delil getirmesi halinde insanların onu kabul edip dinlemelerinin gerekli olduğunu söyler. Daha sonra Gazzâlî, Hz. Salih, Hz. İsa ve Hz. Musa'nın gösterdikleri mucizeleri zikreder ve mucize getirilmesine rağmen birçok milletin hakka inanmadıklarını, bu inanmamanın elçilerin gösterdiği delillerin yetersizliğinden değil insanların inat ve kibrinden kaynaklandığını ifade eder. Gazzâlî bir davanın doğruluğunun ya harici bir delille veya bizzat kendisinin doğruluğuna delil olduğunu belirtir. İlk dönemlerde sadece maddi mucizelere güvenildiğini ancak doğruluğunu bizzat içinde taşıyan inanç/dinlerde maddi mucizelerin ikinci planda kaldığını söyler. İslam geldiğinde maddi mucizelere önem vermek yerine akli ve manevi değerlere önem verdiğini ve diğer peygamberlerin mucizelerinin davet ettikleri şeyden farklı olduğuna değinen Gazzâlî, Hz. İsa'nın tıbbi mucizelerinin İncil'den farklı olduğunu, Hz. Musa'nın âsâsının da kendisine gönderilen Tevrat'tan farklı olduğunu belirtir. Ancak Allah Teâlâ'nın son risaletin mucizesini gönderdiği özden ayırmadığını belirten müellif, risaletin doğru ve sıhhatine sadece bir kitabı delil kıldığını ifade eder. Yani son elçinin mucizesi kendisine gönderilen kitaptır. Ayrıca Gazzâlî, Kur'ân'ın insan fıtratına uygunluğu ve barındırdığı sosyal, siyasal ve ahlaki adalet ilkelerine vurgu yaparak, Kur'ân'ın insani bir kitap ve Resulünün de kâmil bir insan olduğunu belirtir. İslami risaletin hedefinin de sadece bu olduğunu, bundan dolayı Kur'an'ın doğrudan insan aklına yönelerek ona hitap ettiğini ve onun ağırlıklarını kaldırarak kendisine itibarını geri verdiğini belirtikten sonra, İslam Peygamberinin mucizesinin akli olduğunu ve bu mucizenin de Kur'an olduğunu ifade eder.[791] Bununla beraber Gazzâlî, Hz. Peygamber'e bazı özel harikulade şeylerin verildiğini kabul eder. Bunların hakikat

[791] Gazzâlî, *Akîdetu Muslim*, 190-199; Ayrıca bkz., a. mlf., *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 136, 228-229.

sınırını aşmadıkça kabul etmemiz gerektiğini ve bunların nübüvvetin ispatına ikinci dereceden delalet ettiğini belirtir.[792]

Özetle, Gazzâlî Hz. Peygamber'in mucizesinin akli olduğunu ve bunun da Kur'an olduğunu, Hz. Peygambere verilen bazı harikulade şeylerinde ikinci derecede nübüvvetinin doğruluğuna delalet ettiğini ve akli olan mucizesinin de sürekli olduğu görüşündedir.

Gazzâlî, müfessirlerin ve düşünürlerin ayın yarılmasını kıyamet alameti olarak kabul ettiklerini, Kelamcıların ise âhâd haberlerde tereddüt ettiklerini yani bu tür haberlerden kuşku duyduklarını ve bu bağlamda Nazzam'ın kendisinden bu haber rivayet edilen İbn Mes'ûd hakkında "Ay sadece İbn Mes'ûd için yarılmaz" dediğini aktarır. Gazzâlî, sırf bu sebeplerden dolayı rivayeti reddetmediğini, herhangi bir delile dayanmadan hadisin reddedilmesinin bir âlime yakışmadığını, önceki imamların da aklen ve naklen kendilerinden daha kuvvetli delillere muhalif olduğu için rivayetleri reddettiklerini belirttikten sonra, rivayetlerin bu sebepten dolayı sıhhatini kaybettiğini dile getirir. Kendisinin, İslam'ın geleceğini zanni bilgi ifade eden hadislere bağlamayacağını söyleyen Gazzâlî, bununla beraber harikulade şeylerinde varlığına inandığını ve sebebiyet kanunun biz beşerler için geçerli olduğunu ancak onu yaratan için geçerli olmadığını vurgular.[793]

Gazzâlî, ayın yarılıp müşriklerinde bunu görüp yalanladığını ve Muhammed bize sihir yapmıştır diyerek, herhangi bir uyarı ve cezaya maruz kalmamalarına dikkat çeker. Hâlbuki Allah Teâlâ'nın onların isteklerine neden cevap vermediğini "Onlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir memleket halkı iman etmedi de şimdi bunlar mı iman edecekler"[794] ayetinde belirttiğini ve mucizenin meydana geldikten sonra yalanlanması halinde yalanlayanların helak olmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eder.

Yine Gazzâlî; "B*izi, âyetler (mucizeler) göndermekten alıkoyan tek şey, öncekilerin bu âyetleri yalanlamış olmasıdır*"[795] ayetinde "*öncekilerin*

[792] Gazzâlî, *Akîdetu Muslim,* 195; a.mlf., *Fıkhu's-Sîre,* 48-54.
[793] Gazzâlî, *et-Târîk min Hunâ,* 56-57.
[794] Enbiya, 21/6.
[795] İsra, 17/59

yalanmalarından ötürü bir mucizenin gönderilmesi imkânsız olduğu halde nasıl olurda ay yarılır" diyerek bunun mümkün olmadığını ifade etmeye çalışır. Ayrıca Gazzâlî, bu bağlamda "*Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, yine de gözlerimiz boyandı, daha doğrusu bize büyü yapılmıştır*"[796] ayetlerini de delil getirerek inşikâk olayının vukuunun mümkün olmadığını ispat etmeye çalışır.

Gazzâli, "*kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair kuvvetli bir şekilde Allah'a and içtiler*"[797] ayetini zikrederek müşriklerin başka zamanlarda da hissi mucizeler istediklerini, eğer ayın yarılması hadisesi gerçekleşmiş olsaydı "*daha önce sizin için ayı yardım neden inanmadınız*?" şeklinde cevap verilmesi gerektiğini belirttikten sonra, aslında böyle bir olayın gerçekleşmiş olması halinde onlara farklı şekilde cevap verileceğini ve bu olayında onları susturmak için yeterli olduğunu beyan etmektedir. Yine Gazzâlî, mucize talebinde bulunan kâfirlere, hakkı arzulayan kimse için ikna edici olan Kur'an'ın yeterli olduğuna "*Ona Rabbinden (başkaca) mucizeler indirilmeli değil miydi?derler. De ki: Mucizeler ancak Allah'ın katındadır. Ben ise sadece apaçık bir uyarıcıyım. Kendilerine okunmakta olan Kitab'ı sana indirmemiz onlara yetmemiş mi? Elbette iman eden bir kavim için onda rahmet ve ibret vardır*"[798] ayetleriyle cevap verildiğini ifade eder.[799] Daha sonra Gazzâlî, Mekke döneminde inen yüzlerce ayetin risaletin ispatı noktasında bir mihver üzerine döndüğünü, bununda akla dikkat çekerek rabbini tanıyıp bu vahyin sahibine itibar edilmesi gerektiği olduğunu belirterek, müşriklerin mucize taleplerine önem verilmediğini/reddedildiğini ifade etmektedir. Son olarak Gazzâlî, İslam davetinin geleceğinin kendilerinden daha sağlam delillere zıt olan bu gibi âhâd haberlere bağlanmasını kabul etmemekte ve bu gibi rivayetleri reddetmekle bir bidat kapısını açmadığını, Ebu Hanîfe ve İmam Malik'inde hadisleri kendilerinden daha sağlam olan Kur'an'ın delaletine arz edip reddettiğini ve kendisinin aslında olağanüstü şeyleri reddetmediğini sadece bu olağanüstü rivayetlerin geldiği isnadları münakaşa ederek deliller arasında karşılaştırma yaptığını ifade eder.[800]

---

[796] Hicr, 15/14-15.
[797] En'âm, 6/109
[798] Ankebut, 29/50-51.
[799] Gazzâlî, *et-Târîk min Hunâ*, 56-58
[800] Gazzâlî, *et-Târîk min Hunâ*, 58.

İslam âlimlerinin konu ile ilgili görüşlerini nakletmeden önce İnşikâk-ı kamer hadisesi hakkında ihtilafın olduğunu belirtelim. İnşikâk-ı kamer olayı yukarıda zikrettiğimiz rivayetler ve Kamer sûresinin ilk ayetleri bağlamında ele alınmıştır.

Âlimlerin inşika-ı kamer olayının Hz. Peygamber döneminde gerçekleştiği hususunda ittifak ettikleri belirtilmiş[801] ve bu olayın peygamberin en büyük mucizelerinden olduğu ifade edilmiştir.[802] Ayetin zahirinin yanında konu hakkında gelen rivayetler de delil getirilerek ayın peygamber döneminde yarıldığı savunulmuştur. Rivayetin meşhur olup birçok sahabeden rivayet edildiği[803] hatta rivayetin mütevâtirolduğudabelirtilmiştir. [804]Mâturîdî (ö. 333/944) de rivayetin birçok sahabeden geldiğini ve hadisin hasstan amma dönüşerek mütevatir seviyesine yükseldiğini, öyle ki bu haberi bilmeyen çok az kişinin olduğunu belirtir.[805] Bununla beraber kimilerince ayette geçen "inşekka" fiilinin gelecek manasına geldiği, bu nedenle ayın yarılmasının kıyamette vuku bulacağı savunulduğu belirtilmiştir.[806] Ancak bunun uzak bir ihtimal ve manasız olduğu ifade edilerek söz konusu ifadenin muzari manasında neden kullanılamayacağına dair gerekçeler zikredilerek bu görüşün doğru olmadığı belirtilmiştir.[807] Mevdûdî, Arap dili açısından bu durumun mümkün olduğunu ancak ayetlerin siyak ve sibakının böyle bir anlama mani olduğunu,[808] Aynî ise Halîlî'nin (ö. 446/1055) bazı insanların ayın yarılmasının gelecekte vuku bulacağını ifade ettiğini ve bu durumda ayın yarılmasının Mekkelilere gösterilecek bir mucize olmaktan çıkıp kıyametin alametlerinden biri olacağınısöylediğini nakleder.[809]

---

[801] Taberî, *Taberi Tefsiri*, VIII, 64; Razî, *TefsîriKebîr*, XX, 589; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 333; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI, 43.
[802] Taberî, *Taberi Tefsiri*, VIII, 64; Nevevî, *Minhâc*, 1642; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 333
[803] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 333.
[804] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, 1417/1997, IV, 293.
[805] Mâturîdi, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vilatu'l-Kurân Tercümesi*, (Çev.: Heyet), Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2019, XIV, 247-248.
[806] Mâturîdî, *Te'vilatu'l- Kurân*, 14, 247-248; Razî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 589; Kurtûbî, *el-Câmî*, 16, 497; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 336; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI, 45-46.
[807] Razî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 589; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 336; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI, 45-46.
[808] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI, 45-46.
[809] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XIX, 298.

İnşikâk-ı Kamer hadisesi günümüz araştırmacıları tarafından da ele alınmıştır. Rivâyeti anlam bütünlüğü açısından ele alan Özgel, "olayın geçmişte vuku bulduğunu savunan görüşün anlam bütünlüğü açısından daha az tekellüflü ve ayrıca Kur'ânüslubu, sure bütünlüğü, anlam örgüsü, metne bağlılık ve İslam tarihi açısından daha tutarlı olduğunu" belirtmektedir.[810]Söz konusu hadisenin geçmişte yaşandığı veya gelecekte/kıyamette vuku bulacağını ifade eden görüşler yanında Arapların bir şeyin açık seçik olduğunu ifade etmek için "Ay'ı" misal verdiklerini bu nedenle de ayette geçen 've ay yarıldı' ifadesinin "iş açıklık kazandı" manasına geldiği de belirtilmiştir.[811] Nitekim son zamanlarda yapılan bir çalışmada da ayette geçen "inşakka'l-kamer" ifadesinin bir deyim olduğu ifade edilereksöz konusu ifadeye "gerçek, hakikat, iş ayan beyan net bir şekilde ortaya çıktı'' manası verilmiştir.[812] Bunun yanında İnşikâk-ı kamer olayınınbir ay tutulması[813] veya atmosferik bir olaydan dolayımeydana gelen olağanüstü bir görüntü olabileceği de ifade edilmiştir.[814] Şah Veliyullah ed-Dihlevi'nin ise ayın gerçekte yarılmadığı belki müşriklere yarılmış gibi göründüğü görüşünü benimsediğini[815]ve İmam Gazzâlî'nin bu görüşe meyyal olduğunu belirten Kamil Miras, inşikâk-ı kamer olayını akla yaklaştırmaya çalışan bu görüşün, olayı akla yaklaştırmaktan ziyade sihir derekesine indirdiğini belirtir ve bu durumun da Mekke müşriklerinin iddiası olduğunu ifade eder.[816]

Yukarıda zikredilen görüşlerin yanı sıra ayın yarılmadığını savunanlar da görüşlerini çeşitli argumanlar ileri sürerek temellendirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda; böyle bir olayın olması halinde bunun birçok kimse tarafından görülmesi gerektiği yani hadisenin mütevâtir olarak nakledilmediği, tarihçilerin böyle bir hadiseden bahsetmedikleri bir diğer ifade ile olayın kayıtlara geçmemiş olması

---

[810] Özgel, İshak, "İnşikâk-ı Kamer Hadisesine Yorum Etiği ve Anlam Bütünlüğü Açısından Yaklaşım", *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 2004, 214.
[811] Kurtûbî, *el-Câmî*, XVI, 497.
[812] Arslan, İhsan," Hissî Mucize Olarak Hz. Peygamber'e İsnad Edilen İnşikâku'l-Kamer Hadisesine Farklı Bir Yaklaşım", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, 12, 43.
[813] Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*: *Meal-Tefsir*, (Çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1420/1999, Ill, l087; Akgün, Hüseyin, "İnşikâk-ı Kamer Hadisesi", 47.
[814] Akgün, "İnşikâk-ı Kamer Hadisesi", 47.
[815] Kâmil Miras, *Tecrîdi Sarîh*, IX, 322; İlhan, Mehmet, "Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin 'Alem-i Misal ve İnşikak-ı Kamerle İlgili Görüşlerine Muhammed Zahid el-Kevseri'nin Tenkitleri", *Uluslararası Düzceli M. Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 2007, Düzce, 583.
[816] Kâmil Miras, *Tecrîdi Sarîh*, IX, 322.

şeklinde itirazlar yöneltilerek ilgili rivâyetler tenkit edilmiştir.[817] Bunlara da çeşitli şekillerde cevap verilmeye çalışılmıştır. Özetle; olayın gece vuku bulmasından dolayı insanların o saatte evlerinde olduğu/uyudukları, sahrada bulunanların meşgul oldukları, havanın kapalı/bulutlu olduğu, o saatte gökyüzüne bakan insanların nadir olduğu, olayın kısa bir süre için sadece istekte bulunan kişilere gösterildiği, ayın doğuş ve batışının bölgelere göre farklılık arz ettiği yani ayın aynı anda her yerden görülmediği şeklinde cevaplar verilmiştir.[818]

İbn Kesir (ö.774/1373) bazı Hint bölgelerinde olayın kaydedildiğini ve bu gece bir bina yapıldığını aktarırken[819] Mevdûdî (ö.1979), o dönemde tarih bilimi ve teknolojinin günümüzdeki gibi gelişmediğini, bundan dolayı da olayın hemen kaydedilmesi ve kayıtların incelenerek karşılaştırmasının mümkün olmadığını ancak bununla beraber Malabar(Hindistan'ın bir eyaleti) tarihinde bu olayın kaydedildiğini belirtir.[820]Mâturîdî ise, Ebû Bekir el-Esamm'ın "Peygamber döneminde ayın yarılması halinde bunun insanlara gizli kalmayacağı, olağanüstü olan bu durumun biçok kimse tarafından nakledileceği, çünkü insanların olağanüstü şeyleri aktarmaya meyilli bir tabiatta yaratıldıkları" şeklinde eleştiri yönelttiğini naklettikten sonra "rivayetin tevatür derecesine ulaştığını ve Kitab'ın zahirinin de gerçekleştiğine delalet ettiğini" söyler. Müellif daha sonrabazılarının da olayın birçok kimse tarafından neden görülmediğini"Allah'ın bir lütfu ile çevre halkının görmemesi için ayı bulutlarla engellediği yahut Allah'ın bu kimseleri bazı işler ile meşgul ederek görmelerine mani olmuş olabileceği veyahut da çevredeki bazı fitnecilerin olayı kendilerine mal edip Hz. Peygamber'in peygamberliğinin yalana dayandığını ileri sürmemeleri için görmelerine mani olmuş olabileceği" şeklinde gerekçeler sunarak açıklamaya çalıştıklarını belirtir.[821] İbn Kuteybe (ö.276/889) ise Nazzam'ın (ö.231/845), İbn Mes'ûd'un ayın yarıldığını gördüğünü hâlbuki bunun apaçık bir yalan olduğunu dile getirdiğini belirtir. Nazzam'ın, Allah Teâlâ'nın İbn Mes'ûd veya bir başkası için ayı yarmayacağını, onu ancak âlemlere bir ayet/ibret olması için

[817] Mâturîdî, *Te'vilatu'l- Kurân*, XIV, 247-248; Nevevî, *Minhâc*, 1643; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 600; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XVI, 225.
[818] Nevevî, *Minhâc*, 1643; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 600; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 16, 225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 299.
[819] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 299.
[820] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI, 48.
[821] Mâturîdî, *Te'vilatu'l-Kur'ân*, XIV, 247-248.

yaracağını, eğer yarılmış ise insanların neden bunu bilmediklerini, neden kayıt altına alınmadığını, niçin hiçbir şairin onu zikretmediğini, hiçbir kâfirin neden bu olay üzerine Müslüman olmadığını? ve niçin bir Müslümanın onu bir kâfire delil olarak zikretmediğini dile getirerek reddettiğini ifade etmektedir.[822]

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra Muhammed Gazzâlî gibi inşikâk-ı kamer olayının Kur'an esas alınarak rivayetlerin eleştritildiği görülmektedir. Bu bağlamda; Kur'ân'da Mekke müşriklerinin ısrarlı mucize taleplerine rağmen olumsuz cevap verildiğini gösteren ayetlere[823] ve Kamer sûresinden sonra birçok mekki ayet inmesine rağmen bu olaya değinmemesine dikkat çekilerek rivayetler reddedilmiştir.[824]Söz konusu kimselerin, Kur'ân ile birlikte belirtilen rivayetler ile ilgili problemlere işaret etmenin veya başka rivayetleri karşı delil olarak kullanmanın yanı sıra temel dayanak noktalarının Kur'an olduğu görülmektedir. Ayın yarılması olayının Kamer sûresinin ilk ayetlerinin sebeb-i nüzulü olarak gösterilmesinin[825] büyük bir problem olduğunu belirten Ahmet Erkol, Kamer sûresinin Mekki surelerin ilklerinden olduğunu, hâlbuki bu olayın hicretten beş yıl önce gerçekleştiğinin zikredildiğini, bu durumda söz konusu ayın yarılması hadisesi ile bu olay üzerine indiği belirtilen ayetler arasında yaklaşık 4-5 yıllık bir süre olduğunu söyleyerek ayın yarılması olayının Kamer sûresi'nin ilk ayetlerinin sebeb-i nüzulü olamayacağını ifade eder.[826]İnşikak-ı kamer konusunda yapılan diğer bir çalışmada ise, Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi olması gereken bir olayın Mekke müşrikleri üzerinde hiçbir tesir bırakmayıp gündemlerini oluşturmaması ve ilk siyer müelliflerinin belirtilen olaya eserlerinde yer vermemelerinedikkat çekilerek bunun

---

[822] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, thk., Ebû Usâme Selim b. Abdulhilâl es-Selefî, Dâru ibn Affan-Dâru ibn Kayyım, 2. baskı, Kahire-Riyâd, 1430/2009, 88-89; Ayrıca bkz., Yıldırım, *Metin Tenkidi*, 459.

[823] İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, *(Çev.:* Mehmet Yolcu), Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, II, 119-120; Erkol, Ahmet, "Hz. Peygamber'in Mu'cizesi Meselesi ve Nübüvvetin İsbatındaİnşikak-ı Kamer (Ayın Yarılması) Hadisesi ile İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1999, 282 vd; Bebek, Adil, "Kelam Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mücizelerin Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 2000, 131.

[824] İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 119-123.

[825] Buhârî, *Sahih*, 65, Kitabu't-Tefsir, Sure 54, 1, (1228); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 4270, (VIII/303); Tirmizi, *Sünen*, Tefsir, 54, h. no:3285, (V/319).

[826] Erkol, "Hz. Peygamber'in Mu'cizesi Meselesi ve Nübüvvetin İsbatındaİnşikak-ı Kamer (Ayın Yarılması) Hadisesi ile İlgili Bir Değerlendirme*"*, 291-292.

önemine vurgu yapılmıştır.[827] Reşit Rıza ö.1935) ise rivayetlerin sened ve metin açısından problemli olmalarının yanı sıra ilmi ve tarihi olarak da problemli olduklarını belirtir. Ayrıca rivâyetin Kur'ân'a aykırı olmanın yanında Sahihayn'da yer alan Hz. Peygamber'in tek mucizesinin Kur'ân olduğunu belirten rivayete de aykırı olduğunu ifade eder.[828]

Sonuç olarak İnşikâ-ı kamer olayı ihtilaflı bir meseledir ve söz konusu mesele hakkında faklı görüşler bulunmaktadır. Pozitivizmin etkisiyle söz konusu olay hakkında son dönemlerde birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalara baktığımızda ayın yarılması hadisesinin peygamber döneminde vuku bulmadığı bu nedenle de olayın uydurma olduğu kanaati yaygın olmakla beraber hadisenin bir ay tutulması şeklinde gerçekleştiğini kabul edenler de bulunmaktadır. Cenab-ı Hakk'ın mahlûkatı üzerinde her türlü/mutlak tasarruf hakkına sahip olduğu, O'nun istediğini yapabileceği ve hiçbir şeyin ona mâni olamayacağı biz Müslümanların ittifak ettiği bir hususdur. Ancak rivayetin gerek sened gerekse de metninde bulunan problemler en azından rivayetin vukuunun kesinliği konusunda söz söylemeyi güçleştirmektedir. Bu nedenle de rivayet hakkında farklı görüşlere sahip olmak hoşgörü ile karşılanmalıdır.

2.3.5. Hadîsu'l-Mecbûb

Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre; "bir adam Hz. Peygamber'in ümmüveled cariyelerinden biri ile itham edildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye "git o adamın boynunu vur" dedi. Hz. Ali o adamın yanına geldiğinde, adam serinlemek için bir kuyunun içinde yıkanıyordu. Hz. Ali adama çık dedi ve elini uzatarak adamı çıkardı. O anda Hz. Ali adamın hadım olduğunu (erkeklik uzvunun olmadığını) gördü ve ondan elini çekti (onu öldürmekten vazgeçti). Sonra Hz. Peygamber'e gelerek "Ya Rasûlullah o adam hadımdır, erkeklik uzvu yoktur" dedi."[829] Gazzâlî'nin tenkidine uğrayan rivayetlerden birisi de yukarıda zikrettiğimiz rivayettir. Gazzâlî, bir kimsenin suçunun ispat edilmediği sürece öldürülmesine

[827] Azimli, "Mehmet, Şakku'l-Kamer Olayı Çerçevesinde Bazı Tahliller", 37-40.
[828] M. Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ân'i'l-Hakîm*, XI, 233; Zikreden: Erkol, "Hz. Peygamber'in Mu'cizesi Meselesi ve Nübüvvetin İsbatında İnşikak-ı Kamer (Ayın Yarılması) Hadisesi ile İlgili Bir Değerlendirme", 291.
[829] Müslîm, *Sahîh*, 49, Tevbe, 11, h.no: 2771, (II/1279); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 13989, (XXI/405).

hükmetmenin imkânsız olduğunu, sanığa müdafa hakkı verilmeyip yüzleştirilmeden aleyhine hükmedilmesinin düşünülemeyeceğini, çünkü zaman içinde şahsın suçsuz olduğunun ortaya çıkabileceğini belirterek, rivayeti reddeder.[830]Gazzâlî, İmam Nevevî'nin hükmün caiz olduğu hususunda gayret sarf ettiğini ve "adamın münafık olduğunu ve başka bir sebepten öldürülmeyi hak ettiğini" dile getirdiğini belirttikten sonra buna şöyle itiraz eder: "*Rasûlullah ne zaman münafıkların öldürülmesini emretmiştir? Böyle bir şey asla ondan vaki olmamış, bilakis o bunları yasaklamıştır.*"[831]

Daha sonra Gazzâlî sözlerine şöyle devam eder: "*hadisin siyakından anlaşılan odur ki, adam kendisine isnad edilen suçu işleme imkânından mahrum olması sebebiyle ölümünden kurtulmuştur. Peki, şayet sağlam olsaydı öldürülecek miydi? Böyle bir tutum ne İslam esaslarının ne de furûatının kabul ettiği bir şeydir*!"[832]

Ayrıca Gazzâlî, rivayeti savunanların öldürme hükmünü ta'zir kapsamında değerlendirmesine de karşı çıktıktan sonra, "*İslam devlet başkanına şüphe ve töhmet ile insanları öldürme yetkisi vermiş midir? Ta'zir adı altında insanların öldürülmesine müsaade edilir mi? Şayet böyle bir düşünceyi kabul edersek dinimizi öldürmüş, Peygamberimizin hayatına dedikodu karıştırmış oluruz"*[833]diyerek hükmün ta'zir kapsamında ele alınmasına karşı çıkar. Sonuç olarak Gazzâlî'ye göre rivâyetin metninde sıhhatine mâni bir illet vardır ve bu tür rivayetleri muhaddisler değil ancak fakih kimseler reddedebilir.[834]

Kâdî İyâz (ö.544/1149), Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'in hürmetini böyle şeylerden beri kıldığını ifade ettikten sonra, söz konusu şahsın Hz. Peygamber'in uyalarına rağmen ümmüveled cariyesi ile görüştüğünü belirtir. Öldürme emrinin hakikat olduğunu ifade eden Kâdî İyâz, ilgili şahsın Hz. Peygamber'e muhalefet etmesinden dolayı (sözünü dinlememesinden) öldürmeyi hak ettiğini söyler. Veyahut da söz konusu şahsın bu davranışıyla Hz. Peygamber'e eziyet vermesinden dolayı

[830] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 47.
[831] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 47.
[832] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 47.
[833] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 47.
[834] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 47.

öldürülmeyi hak ettiğini belirterek, Hz. Peygamber'e eziyet edilmesinin öldürülmeyi gerektiren bir kâfirlik olduğunu ifade eder. Daha sonra müellif öldürme emrinin gerçek olmayabileceğini ihtimali üzerinde de durur. Müellif, Hz. Peygamber'in belirtilen şahsın erkeklik organının olmadığını bildiğini, işin iç yüzünün tamamen ortaya çıkması ve söz konusu şahıstan töhmetin kalkması için Hz. Ali'ye bu emri vermiş olabileceğini ifade eder.[835] *Zadu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd* adlı eserinde söz konusu rivâyeti ele alan İbn Kayyım, Hz. Peygamber'in rivâyetteki uygulamasının birçok âlim için problem teşkil ettiğini belirttikten sonra, rivâyetinisnad açısından bir probleminin olmadığını belirtir. Kimi alimlerin "Hz. Peygamber'in gerçekten öldürme emri vermediğini ve ilgili şahsın Mariye'nin (r.anha) yanına gitmemesi için ona gözdağı vermek amacıyla böyle bir emir verdiklerini ve bundan dolayı bazı hadis imamlarının 'doğruyu elde edebilmek için hakim, hilâf-ı hakikat bir tavır gösterebilir babı' şeklinde başlık attıklarını söylediklerini belirtir. Ayrıca bu âlimlerin Hz. Peygamber'in bu uygulaması ile sahabenin, dedikodusu çıkan adamın suçsuz, Mariye'nin de iffetli olduğunu öğrenmesi için böyle bir şey tasarladığını ifade ettiklerini söyler. Kendisi ise, söz konusu emri ta'zir kapsamında değerlendirir ve ta'zir kapsamında verilen öldürme cezasının ise had gibi zorunlu olmadığını belirtir.[836]

Yukarıda ele aldığımız rivâyet İmam Ahmed ve Müslim tarafından rivâyet edilmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla isnad yönünden bir tenkide uğramamıştır. Gazzâlî'nin söz konusu rivâyeti tenkidine baktığımızda sened ile ilgili herhangi bir hususa değinmediği ve rivâyeti tamamen metin eksenli değerlendirdiği görülmektedir. Birinci bölümde de değindiğimiz gibi, Gazzâlî rivâyetleri değerlendirmede temelde metin eksenli bir yaklaşım takip etmektedir. Söz konusu rivâyet Gazzâlî'nin bu yaklaşımına örnek mahiyetindedir.

Konu ile ilgili yapılan güncel bir çalışmada söz konusu olay "münafıkların Mariye'ye (r.nha) attığı iftira" alt başlığında ele alınmış[837] ve Hz. Ali'nin adamın hadım olduğunu gördükten sonra zina suçunun bir iftira olduğunu anlayıp cezayı

[835] Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâidi Muslim*, thk., Yahya İsmail, Dâru'l-Vefâ li't-Tibâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', y.y., 1998/1419, VIII, 304.
[836] İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, VI, 138.
[837] Peköz, Emine, "Hz. Peygamber'in Câriyesi Mâriye", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 1, 2017, 82.

uygulamadan Hz. Peygamber'e dönmesiolayındoğruluğuna bir işaret kabul edilmiştir.[838] Kanaatimizce söz konusu emrin ta'zir kapsamında değerlendirilmesi makul görünmemektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in söz konusu şahsın suçsuz, Mariye'nin de iffetli olduğunu bildiği ve ashabın da bundan haberdar olmasını istemesi kabul edilse dahi, başka türlü ortaya çıkartılabilecek bir olay hakkında öldürme emrini vermesi mümkün görünmemektedir. Bu sebeple Gazzâlî'nin eleştirilerinin isabetli olduğunu düşünüyoruz.

2.3.6. Yahudilerin Peygamberlerinin Kabirlerini Mescit Edinmeleri

Bu başlık altında Yahudilerin peygamberlerine ait kabirleri mescit edindikleri ile ilgili rivayet ele alınacaktır. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah Yahudilere lanet etsin. Onlar peygamberlerinin kabirlerini mescit edindiler(mescitlere dönüştürdüler)."[839]Kimi rivayetlerde ise Yahudilerle birlikte Hristiyanlar da zikredilmektedir.[840] Muttefekun aleyh olan söz konusu rivâyeti Kettânî (ö.1962) mütevâtir olarak değerlendirmektedir.[841]

Gazzâlî, Buhârî, Müslim ve başka hadis imamları tarafından da rivayet edilen ve sabit olan bu hadis ile gerek eski gerekse de yeni birçok hadis âliminin amel ettiğinivebunlardanhiçbirinin bu hadis ile amel edilmeyeceği ile ilgili illetleri düşünmediklerini belirtikten sonra bu rivayetin üç yönden Kur'ân ile çeliştiğini ifadeeder. Gazzâlî'ye göre söz konusu rivâyet, Yahudilerin Allah ve peygamberine ezada bulunmalarından dolayı lanetlenmeleri, peygamberleri öldürmeleri ve Hz. İsa ile peygamberimizi öldürmeye teşebbüs etmeleri[842] şeklinde özetlenebilecek üç yönden Kur'ân'a aykırıdır.

Gazzâli, bu özellikleri kendilerinde bulunduran ve peygamberlere yaptıkları bunca düşmanlıklardan sonra Yahudilerin peygamberlerinin kabirlerini mescit edinmelerini uzak bir ihtimal olarak görür. Daha sonra Gazzâlî, Araf sûresi 168. ayetinde Allah Teâlâ'nın onları topluluklara ayırdığını, bunlardan kimilerini iyi

---

838 Peköz, *a.g.m.*, 82, d.n. 47.
839 Buhârî, *Sahîh*, 8, Kitabu's-Salât, 55, (118); Müslim, *Sahîh*, 5, Kitâbu'l-Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât, 3, h.no: 530 (I/240); Ebû Davûd, *Sünen*, Kitabu'l-Cenâiz, 76, h.no: 3227, (V, 132).
840 Buhârî, *Sahîh*, 8, Kitabu's-Salât, 55, (118); Müslim, *Sahîh*, 5, Kitâbu'l-Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât, 3, h.no: 530, (I/240).
841 Kettânî, *Nazmu'l-Mütenâsir*, 121.
842 Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 303.

kimilerini ise alçak kimseler olarak tanıttığını belirttikten sonra, iyi kimselerin peygamberlerine karşı gelmediklerini, ancak kötü olanların peygamberleri öldürdüklerini ifade eder ve peygamberlerini öldüren bu kimselerin, onları öldürdükten sonra tazim için kabirlerini mescit edinmelerini kabul etmez.[843]

Ayrıca Gazzalî, kutsal topraklarda bulunan peygamberlere ait bir tek mezarın dahi bulunmadığını ve bu mezarların Yahudiler tarafından yok edildiğini ifade etmekle de söz konusu rivâyetin doğru olmadığına işaret eder.[844]

Rivayetlerin ele alındığı eski kaynaklara bakıldığında Gazzâlî'nin ileri sürdüğü gerekçelere benzer herhangi bir gerekçe ile karşılaşmadık. Öyle ki rivayetlerde Yahudilerin peygamberlerinin kabirlerini mescit edinmelerine dair herhangi bir eleştiri söz konusu olmadığı gibi kimi rivayetlerde özellikle sadece Yahudilerin zikredilmesinin "bu durumu ilk onların başlattığı ve bu konuda aşırı gitmelerine" bağlandığı görülmektedir.[845] Rivayetlerde eleştiri konusu olan husus ise kimi rivayetlerde Yahudiler ile beraber Hristiyanlarında zikredilmesidir. Hristiyanlarla ilgili olarak "Hz. İsa ve Hz. Muhammed arasında Hristiyanların başka peygamberlerinin bulunmaması ve Hz. İsa'nın öldürülmeyip göğe yükseltilmesinden dolayı mezarının bulunmaması" gibi sebeplerle Hristiyanların zikredilmesi müşkil olarak görülmüştür. Bu duruma ise "Hristiyanların mürsel olmayan peygamberlerinin olduğu (Hz. Meryem ve Havariler gibi), rivayetlerde geçen enbiya kelimesi ile onların önde gelenlerinin zikredildiği" şeklinde cevap verilmiştir.[846]Aynî (ö.855/1451) ise, Hristiyanlara mürsel olmayan peygamberlerin gönderilmesini doğru bulmaz ve Yâsîn sûresi 14. ayeti delil getirerek Hz. İsa dışında Hristiyanlara peygamberler gönderildiğini belirtir.[847]

Yukarıda Gazzâlî'nin de belirttiği üzere Yahudilerin arasında farklı grupların –inanan ve inkâr edenler- bulunduğu Kur'ân'ı Kerîm ile sabittir. Ancak Gazzâlî'nin özellikle peygamberlere karşı düşmanca davranan ve onları öldüren kimseler üzerinde durup bunların peygamberlerin kabirlerini mescit edinmelerini imkân

[843] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 303-304.
[844] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 304.
[845] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 173; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, IV, 286-287.
[846] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 173; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, IV, 286-287.
[847] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, IV, 286-287.

dâhilinde görmemesine katılmakla beraber, Yahudilerden inanç sahibi olan kimselerin peygamberlerinin kabirlerini mescit edinmelerini göz önüne almaması kanaatimizce pek tutarlı görünmemektedir. Öte yandan Yahudilerin kimi peygamber ve önemli şahsiyetlerin kabirlerini mescit edinmelerinin yanı sıra[848] Peygamberimizin birçok uyarısına rağmen zaman içinde Müslümanların çoğunluğunun kabirleri mescit edinip[849] nebevi sünnetten uzaklaştıkları göz önüne alındığında bu durumun Yahudiler açısından kabul edilmemesini gerektirecek bir sebep bulunmamaktadır. Sonuç olarak, zikredilen rivâyeti sahih kabul ediyor ve Gazzâlî'nin belirtilen gerekçelerden dolayı rivâyeti reddetmesine katılmıyoruz.

2.3.7. Hz. Peygamberin Anne ve Babasının Cehennemde Olduğuna Dair Rivayetler

Hz. Peygamber'in babasının cehennemde olduğuna dair zikredilen rivayet[850] ile Hz. Peygamber'in annesi için Allah Teâlâ'dan bağışlanma talebinde bulunduğu ancak kendisine izin verilmediğine dair[851] zikredilen rivayetler de Gazzâlî'nin tenkidine uğrayan rivayetlerdendir. Gazzâlî, kimi rivayetleri reddettiğinden dolayı bazı kimseler tarafından sünnet inkârcısı olarak itham edildiğini belirtirken, bu kimselerin kendisinin reddettiği"peygamberin babasının cehennemde olduğuna dair rivayeti"de görüşlerine dayanak olarak ileri sürdüklerini belirtir. Ancak Gazzâlî, kendisinin bu rivayetleri reddederken birtakım delillere dayandığını ve hadiste olan bir illetten yahut da kitap ve sünnette bulunan başka bir delilden dolayı herhangi bir hadisi reddetmenin/kabul etmemenin sünneti inkâr etmek veya yalanlamak manasına gelmediğini söyler.[852] Bilakis bunun sünneti müdafaa ve önceki imamlardan kalan mirası korumanın en sahih yolu olabileceğini ifade ettikten sonra, Allah Teâlâ'nın "*biz bir peygamber göndermedikçe azap edecek değiliz*"[853]ayetini Hz. Peygamber'in anne ve babasının cehennemde olduğuna dair Müslim'in rivayet ettiği hadise tercih

[848] Ateş, Ali Osman, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2014, 115.
[849] İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *İktidâu Sırâti'l-Mustakîm li Muhalefeti Ashâbi'l-Cahîm*, (Çev.: Salih Uçan), Pınar Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2008, 156.
[850] Müslim, *Sahih*, 1, İmân, 88, h.no: 347, (I/114)
[851] Müslim, *Sahih*, 11, Cenâiz, 36, h.no: 976, (I/433); İbn Mâce, *Sünen*, Cenâiz, 48, h.no: 1572, (276); Ebû Dâvud, *Sünen*, Cenâiz, 81, h.no: 3234, (V/137-138)
[852] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 219-220; a. mlf., *İslami Hayat ve Sorunları*, 119.
[853] İsra, 15.

ettiğini belirtir.[854] Ayrıca Gazzâlî, başka bir eserinde peygamberin annesinin cehennemde olduğunu ifade eden rivayetin zayıf hatta şaz olduğunu, Kur'ân'ın önemine gölge düşüren bu tür rivayetlerin doğruluğu üzerinde düşünmeksizin ispat etmeye çalışmanın beyinsizlik olduğunu ve basit, önemsiz ve zayıf olan bu rivayetlerin kendisine göre reddedilmiş aşağılık rivayetlerden olduğunu dile getirir.[855]

Bununla beraber Gazzâlî, *Nebevi Sünnet* adlı eserinde Hz. Peygamber'in: "*benim babamda senin babanda ateştedir*"[856] rivayetini ele alırken Karadâvî'nin rivayette geçen "eb" kelimesinin ıstılahîvelügavi olarak amca manasında kullanıldığını ve rivâyetteki "eb" kelimesi ile Ebû Tâlib'in kastedilmiş olabileceğiniifade ettikten sonra, Kitap ve Sünnet arasında herhangi bir tenakuzun meydana gelmemesi için Karadâvî'nin bu yorumuna katıldığını ifade etmektedir.[857]

Suyûtî (ö.911/1505), Hz. Peygamber'in babasının cehennemde olduğunu bildiren hadisin ravilerinden Hammad b. Seleme'yi hafızasının zayıflığından dolayı eleştirip ziyadenin raviden kaynaklı olduğunu bildirirken,[858] Kadî İyâz ise Hz. Peygamber'in söz konusu şahsı teselli etmek için öyle söylediğini ifade etmektedir.[859] Yine Hz. Peygamber'in annesi için istiğfar dileğinin kabul edilmemesinin annesinin cehennemde olmasını gerektirmeyeceği belirtilerek, Hz. Paygamber'in annesinin fetret devrinde yaşamasından dolayı işlemiş olduğu günahlardan sorumlu tutulmayacağı söylenmiştir. Bundan dolayı kendisi hakkında istiğfara gerek olmadığından dolayı izin verilmemiş olabileceğidile getirilmiştir.[860]

Hz. Peygamber'in anne ve babasının dini konumu, yani dünyada iman üzere yaşayıp yaşamadıkları ve ahirette cennete mi cehenneme mi girecekleri meselesi ilk dönemlerden itibaren tartışıla gelmiş ve konu hakkında farklı görüşler ortaya

[854] Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 219-220.
[855] Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, 295.
[856] Müslim, *Sahîh*, 1, İmân, 88, h.no: 347, (I/114); Ebû Dâvud, *Sünen*, Kitâbu's-Sünne, 18, h.no: 4718, (VII/100-101).
[857] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 172-173.
[858] Özcan, *Müslime Yöneltilen Eleştiriler*, 198-199.
[859] Kâdî İyâz, *İkmalu'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, I, 591.
[860] Davudoğlu, *Sahihi Müslim Terceme ve Şerhi*, I, 340.

çıkmıştır.[861] Konu ile ilgili geniş bir literatür oluşmuş öyleki söz konusu mesele müstakil birçok çalışmaya konu olmuştur.[862] Âlimler arasında konunun temellendirilmesinde farklı yöntemler geliştirilse de çoğunluğu göre Hz. Peygamber'in anne ve babası ehl-i necat olup mümindirler.[863] Ulema Hz. Peygamber'in anne ve babasının ehli necat olduğuna dair gerek Kur'ân'dan gerekse de hadislerden delillller getirerek görüşlerini temellendirmektedir. Hz. Peygamber'in anne ve babasının cehennemde olduğuna dair nakledilen rivâyetler ise ya Kur'ân'a aykırılıktan dolayı reddedilmiş ya hadis usulü açısından zayıf kabul edilmiş veyahut da te'vil edilerek onların ehl-i necat oldukları savunulmuştur. Öte yandan söz konusu rivâyetlerin Kur'ân ve kimi hadisler tarafından nesh edildiği de belirtilmiştir.[864] Abdulhayy el-Leknevî ise bu konuda en doğru yolun tevakkuf olduğunu belirtir ve bu konuda konuşarak Hz. Peygamber'in ruhunu incitecek tavırlardan sakınmaya vurgu yapar.[865]

Bir Müslüman açısından Hz. Peygamber'in anne ve babasının cehennemde olduğunu ifade etmek kanaatimizce kolay bir mesele değildir. Allah Rasûlü'nün anne ve babasının fetret döneminde yaşadığı genel kabul gören bir görüştür. Ancak fetret döneminde yaşayan insanların dini sorumluluğu hakkında âlimlerin farklı yaklaşımlar benimsediği bilinen bir husustur. Allah Rasûlü'nün ebeveyninin ehl-i necât oldukları ise genel kabul gören bir görüştür. Kanaatimizce de çoğunluğun görüşü daha isabetlidir. Öte yandan bir insanı küfür ile itham etmek gibi önemli bir meseleyi, sahihte olsa ilm-i yakîn ifade etmeyen bir habere dayanarak itham etmekten kaçınmak gerekir. Aslında pratikte bir karşılığı olmayan bu tür

[861] Gömbeyaz, Kadir, "Ebeveyn-i Resûl Meselesine Özgün Yaklaşımlar", *Bilimname*, XXXVIII, 38, 2019/2, 58 vd.; Akçay, Mustafa, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dini Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Hakkındaki Tartışmalar, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 2009, 3.

[862] Akçay, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dini Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Hakkındaki Tartışmalar, 2.

[863] Akçay, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dini Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Hakkındaki Tartışmalar, 6; Ayrıca bkz., Ceyhan, Semih "Eski Bir Polemiğin Yeni Yorumları: Osmanlı Sufilerinin Ebeveyn-i Resul Literatürüne Kazandırdığı Perspeftik", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, (Editör: Fuat Aydın- Metin Aydın-Muhammed Yetim), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, 654.

[864] Akçay, Mustafa, "Abdulahad Nuri'ye Göre Hz. Peygamber'in Ebeveyninin Durumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 2005, 146; Konu hakkında deyatlı bilgi için bkz., Mustafa Akçay, *Hz. Peygamber'in Anne ve Babasının Dini Konumu*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2011.

[865] Leknevi, *Zaferu'l-Emânî*, 424.

meselelerden kaçınmak en doğru yoldur. Ayrıca böyle önemli bir konuda kesin hüküm vermek yerine tevakkufetmenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

2.3.8. İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Hiçbir Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivâyeti

Ebu Hureyre'den nakledildiğine göre Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Beni İsrail olmasaydı et kokmazdı(bozulmazdı). Havva olmasaydı kadın (cinsi) kocasına ihanet etmezdi."[866] Gazzâlî, Buhârî ve Müslim'deki rivâyetleri reddetmesinden dolayı kendisine yöneltilen eleştirilere cevap verirken Buhâri ve Müslim'in de hatadan masum olmadığına dair bazı rivâyetler zikrederek görüşlerini temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda Gazzâlî'nin söz konusu eserlerde kabul edilemeyecek rivayetlerin olduğunu beyan sadedinde zikrettiği rivayetlerden birtanesi de yukarıda zikrettiğimiz rivâyettir. Gazzâlîri vâyeti eleştirirken görüşlerini şöyle dile getirmektedir: "*şimdi soruyorum etin kokuşması ya da bozulmasıyla Beni İsrail'in ne alakası var? Etin bozulması tabii, kevni bir kaidedir. Muhafaza edilmeden uzun bir müddet kalınca bozulur. Âdem'e ihanet eden Havva, nasıl ve kiminle ihanet etmiştir. Bu söz tamamen Hristiyan akidesine benziyor. Ka'bu'l-Ahbâr'ın söylediği bu sözü Kur'ân reddetmiştir. Bilakis Kur'ân, Âdem'i cenneten çıkaranın Havva değil, şeytan olduğunu*[867] *belirtmişti*r."[868] Bu anlayışın (Havva'nın Âdem'e ihaneti) İslamî bir anlayış olmadığını belirten Gazzâlî, etin bozulmasının tabii bir kanun olduğunu muhaliflerine karşı tekrar vurguladıktan sonra bu durumun akla ve mantığa ters olmasından ötürü kabul edilmeyeceğini ifade eder.[869] Gazzâlî'nin bu itirazına, Yahudilerin eti saklayıp yememelerinden dolayı etin bozulduğu, bundan dolayı rivâyette etin bozulmasından maksadın Yahudilerin cimriliğini dile getirmek olduğu belirtilerek Yahudilerin ete bozulma özelliği verdiğinin kastedilmediği söylenmiştir.[870]

Gazzâlî'nin reddettiği söz konusu rivâyet hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Klasik kaynaklarımızda Havva annemizin Hz. Âdem'e (a.s) ihaneti, onun

[866] Buhârî, *Sahih*, 60, Enbiyâ, 1, (819); Müslim, *Sahîh*, 17, Rada', 19, h.no: 1470, (I/673) . Söz konusu bu rivâyet, Müslim'in eserinde "yemek bozulmaz, et kokmazdı ve kadın hiçbir zaman kocasına ihanet etmezdi" diye geçmektedir.
[867] Maide, 5/45.
[868] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 103.
[869] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 103.
[870] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 103.

şeytanın iğvasına uyarak yasaklı ağaçtan yeme konusunda Hz. Âdem'i yönlendirmesine diğer bir ifade ile Adem'in (a.s) yasaklı ağaçtan yeme konusunda Havva annemizin etkin rol oynamış olmasına bağlanmıştır ve bu durum ihanet olarak nitelenmiştir.[871] Yoksa söz konusu hıyanetin haşa fuhuş irtikab etmek olmadığı belirtilmiştir. Kadın cinsinin eşlerine ihanet etmesi ise Havva annemizin tüm kadınların annesi olması hasebiyle ırsi/kalıtsal olarak bu durumun onlara geçmesi olarak açıklanmıştır.[872] Etin bozulmasına ise, İsrailoğullarınının nehyedilmelerine rağmen kendilerine Allah Teâlâ tarafından verilen kudret helvası ve bıldırcın etini biriktirmeleri gerekçe gösterilmiştir.[873]

İlgili rivâyet güncel çalışmara da konu olmuştur. Rivâyetin ele alındığı bir çalışmada, İsrailoğullarının eti saklamaya önem vermelerinden dolayı yani eti saklayıp dağıtmadıkları, bencil davrandıklarıiçinet bozulmuştur. Nitekim Ebu Nuaym'ın *Hily*e'sinde Vehb b. Münebbih'in bazı kitaplarda "eğer yemeklere bozulmayı yazmasaydım zenginler fakirlerden onu gizlerlerdi/onlara vermezlerdi"[874] yazıldığını nakletmektedir. Bu durumda ihtiyaç fazlası yiyecekten ihtiyaç sahiplerinin de faydalanması için bu durum İsrailoğulları özelinde cereyan etmiştir. Vakıaya da uygun olan söz konusu hadise göre "*bozulma sadece İsrailoğullarıyla ilgili değil, insan neslinin algısı nedeniyledir."*[875]

İlgili rivâyeti değerlendirilen Bünyamin Erul etin bozulması hadisesinin Allah Teâlâ'nın kâinata koymuş olduğu kevni kanunlardan olduğunu ve bu kanunların kıyamete kadar devam edeceğini ifade eder. Buna göre etin bozulması hadisesi israiloğullarının takındığı bir tavırdan dolayı ortaya çıkmadığı gibi İsrailoğullarından önce de bu ilahi kanun cereyan etmekteydi.[876] Erul'a göre klasik hadis şerhlerinde

---

[871] Nevevî, *Minhâc*, 921; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 612; Suyûti, *ed-Dibâc alâ Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Dâru İbn Affân, 1416/1996, IV, 80.
[872] Nevevî, *Minhâc*, 921; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 612; Suyûti, *Ed-Dibâc*, 80.
[873] Nevevî, *Minhâc*, 921; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 612.
[874] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 612.
[875] Çetin, *Metin Esenli HadisTenkidi*, 345.
[876] Erul, Bünyamin, "Hadis Yorumunun Sınırları", İlahiyat Akademi Dergisi, *Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, (7-8), 2018, 13; konu hakkında detaylı bilgi için bkz., Erdeğer, Büşra, *Yasak Meyve Bağlamında Kadının Konumunun Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, 91 vd.; Atak, Emine, *İsrağloğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivayetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlili*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2019.

söz konusu rivâyetin yorumunda Kur'ân merkezli bir yorum yerine Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki yaklaşımların etkisi görülmektedir.[877]Rivâyeti Kur'ân merkezli değerlendirilen Erul'a göre sonuç olarak her ne kadar rivâyetin isnadı ve yer aldığı kaynaklar sahih olsa da böyle bir metin ve muhtevanın Hz. Peygamber'e aidiyeti tartışılır olmaktan kurtulamayacaktır.[878]

Söz konusu rivâyet üzerine yapılan bir yüksek lisans tezinde, ilgili rivâyetsened ve metin yönünden incelenmiştir. Söz konusu tezde rivâyetinsened açısından sahih olduğu belirtilmiş ve rivâyete yöneltilen eleştirilerin subjektif yorumlara dayandığı ve hadis usûlü açısından tutarsız olduğu ifade edilmiştir. Buna göre söz konusu hadisin Kur'ân'a, tarihi verilere, modern bilime aykırılıktan dolayı reddedilmesi veya israiliyattan sayılması doğru değildir.[879] Araştırmacıya göre rivâyette geçen ihanetten kastın Havva'nın Hz. Âdem'i etkilemesidir. Havva'dan kadınlara miras kalan da kadınların eşleri üzerindeki bu etkileridir.[880] Etin kokması/bozulması olayı ise Allah Teâlâ'nın İsrail oğullarına vermiş olduğu bıldırcın etini infak emrine rağmen infak etmemelerinin bir sonucudur.[881]

Yukarı zikredilen yorumların yanında rivâyeti israiliyyat kategorisinde değerlendirlenlerde bulunmaktadır.[882] Ancak peygamberlerin aynı bilgi kaynaklarından beslenmelerinden dolayı benzer şeyler söylemelerinin tabii bir durum olduğu, söz konusu bilgilerin diğer kutsal kitaplarda geçmesinden dolayı belirtilen bilgilerin zikredilen kaynaklardan alındığı sonucuna varmanın isabetli olmadığı belirtilmiştir. Böyle bir durumda ölçünün İslam'a uygun olup olmaması olduğu ifade edilmiştir.[883] Rivâyet hakkında yapılan yorumlar kanaatimizce yeterince tatmin edici değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Havva'nın kocasına ihanet ettiğine dair hiçbir bilgi bulunmakmaktadır. Kitabımızda şeytanın ikisine de vesvese verdiği[884] ve ikisinin de

[877] Erul, "Hadis Yorumunun Sınırları", 14.
[878] Erul, "Hadis Yorumunun Sınırları", 14.
[879] Özet olarak naklettiğimiz bilgiler hakkında deyatlı bilgiye: Atak, *İsrağloğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, 'Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi' Rivayetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlili*, adlı yüksek lisans tezinden ulaşılabilir.
[880] Atak, *a.g.t.*, 50.
[881] Atak, *a.g.t.*, 46-47.
[882] Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, 276-278; Özcan, *Müslime Yöneltilen Eleştiriler*, 104-105.
[883] Çetin, *Metin Eksenli HadisTenkidi*, 346.
[884] A'raf 7/20

hata ettiği[885] belirtilmektedir. Hatta bazı ayetlerde şeytanın sadece Hz. Adem'e vesvese verdiği ve bunun neticesinde ikisinin de yasak ağaçtan yediği ifade edildikten sonra, Hz. Adem'in Allah'a (c.c.) asi olduğu ve yolunu şaşırdığı dile getirilmektedir.[886] Tevrat'ta ise yılanın Hz. Havva'yı, Hz. Havva'nın da Adem'i (a.s.) kandırdığı ifade edilmektedir.[887] Tüm bu hususlar göz önüne alındığında söz konusu rivâyetinisrailiyattan olduğu ve bu yolla kaynaklarımıza geçtiği daha makul görünmektedir.

2.3.9. Hz. Peygamber'e Sihir Yapıldığı Rivâyeti

Hz. Aişe'den nakledildiğine göre, "Peygamber Efendimize Lebid b. Asam tarafından sihir yapılmıştır. Öyle ki Nebi (s.a.v) yapmadığı bir şeyi yapmış zannediyordu. Daha sonra Rasulullah (s.a.v) Allah Teâlâ'ya dua etmiş ve Allah Teâlâ Hz. Peygamber'in duasını kabul etmiştir. Bunun üzerine iki melek Hz. Peygamber'e gelerek kendisine sihir yapan kişiyi, sihrin neye yapıldığı ve nerede olduğu hakkında bilgi vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber söylenen yere ashabından bazı kimseler ile giderek muskayı çıkarmış ve söz konusu kuyuyu kapatmıştır."[888]

Gazzâlî dinin akide, rükün ve temel prensiplerinin ancak mütevâtir ve meşhur olarak nakledilen rivayetlerden elde edileceğini, fer'î hükümlerde ise âhâd haberlerin kullanılabileceğini belirttikten sonra, ancakbunların dışında dabazı hükümlerin olduğunu ve önemli olmalarından dolayı bunlarda müsamahalı davranmanın caiz olmadığını ifade eder. Ardından Hz. Peygamber'e sihir yapıldığına dair rivâyeti ele alır. Sihir hadisini okurken sıkıntı yaşadığını ifade eden Gazzâlî,[889] bazı kimselerin Hz. Peygamber'e yapılan sihri bir kimsenin Hz. Peygamber'e taş atması veya Peygamber'in yaralanmasınına benzeterek normal ve tabii bir durum gibi kabul etmelerine şidddetle karşı çıkar.[890] Böyle bir itirazın herhangi bir delil ve dayanaktan yoksun olduğunu, çünkü sihrin insanın "*irade ve düşüncesini tahakkümü altına almak*" manasına geldiğini belirten Gazzâlî, böyle bir durumun bir peygamber için

[885] Bakara 2/36
[886] Taha 20/115-121.
[887] Erul, "Hadis Yorumunun Sınırları", 13; Ayrıca bkz., Tekvîn, 3.
[888] Buhârî, *Sahih*, 58, Kitâbu'l-Cizye ve'l-Muvâde'a, 14, (784), 59, Bedü'l-Halk, 11, (806), 76, Kitâbu't-Tıb 48, 49, 51, (1458-1460); Müslim, *Sahih*, 39, Selam 17, h.no: 2189, (II/1044) Peygamber Efendimize sihir yapıldığına dair nakledilen rivayetler arasında metin farklılıkları bulunmaktadır. Biz olay hakkında genel bir bilgi vermekle yetindik. Söz konusu rivayetlerin metin farklılıkları ve değerlendirme için bzk., Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 263-283.
[889] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 89.
[890] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 89.

imkânsız olduğunu belirtir.[891] Yine söz konusu sihir hadisi el-Müslimun Gazetesinin, Gazzâli'nin de aralarında bulunduğu ve on üç kişilik ezherli âlim ve mütefekkirden oluşan hadis ve sünnet meselelerinin tartışıldığı ilmi bir toplantıda da gündeme alınmıştır. Söz konusu rivâyetin Buhârî'de yer aldığı, hiçbir muhaddisin bu rivayete karşı çıkmadığı ve bu rivâyetin inkârının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in namazda unutmasının caiz olduğu gibi, sihirden etkilenmesinin de caiz olduğu, sihrin sadece Hz. Peygamber'in cinsel hayatı üzerinde etkili olduğu buna mukabil akıl ve risalet yönünün kesinlikle sihirden etkilenmediği dile getiririlerek Gazzâlî'ye itiraz edilmiştir.[892]Ancak Gazzâlî buna karşı çıkarak Allah Teâlâ'nın insanlardan koruduğu bir peygambere sihrin tesirinin olmayacağını, Buhârî tarafından nakledilse dahi bunun doğru olmayacağını belirtir. Ayrıca sihirden sonra Hz. Peygamber'e muavvizeteyn sürelerinin nazil olduğu, olayın ise Medine'de vuku bulduğunu hâlbuki mevcut Kur'ân-ı Kerim'e göre bu sürelerin Mekki olduğunu dile getiren Gazzâlî, bu durumda "*Buhâri'ye mi inanalım yoksa Mushafa mı?*" diyerek sihir hadisesine karşı tavrını orta koyar.[893]

Gazzâli son olarak konu hakkında şunları söyler: "*Normal bir beşer bile sihirden uzaklaşmak ve Allah'ın zikri ile beraber olmak ister ki bu şekilde şeytanların şerrinden korunmuş olur. Zira abdestte elde edilen maddi temizlikle, zikirle elde edilen manevi temizlik bir araya geldiğinde cin ve insanların şeytanlarının tasallutundan kurtulursun, peki uyuduğu halde kalbi sürekli Allah ile beraber olan bir Peygamber nasıl olur da bir Yahudinin sihrinden etkilenir? Bu aklın kabul edeceği bir söz değildir."*[894]

Belirtilen toplantıya katılanlardan Cemaleddin Mahmud ise söz konusu rivâyet hakkında kendisine daha önce bir soru yöneltildiğini ifade ettikten sonra meseleyi Kur'ân'ınzahiri anlamı üzerine ele almak yerine Hz. Musa ile Firavun ve sihirbazların kıssası üzerinden değerlendirdiğini belirtir. Soru soran şahsa Kur'an'a göre Firavunun ordusu ve sihirbazların Hz. Musa'ya etki etmediklerini, Kur'ân'ın

[891] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 89.
[892] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 106.
[893] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 106.
[894] Görmez,"Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 106.

ifadesi ile "Musa'nın (a.s) sadece içinde bir ürperti hissettiğini"[895] ve buna karşı Allah Teâlâ'nın kendisine karşı tutumunun "korkma çünkü sen yücesin"[896] demekten ibaret olduğunu söyledikten sonra, ilgili şahsa Hz. Musa'ya bir ürpertisinden dolayı böyle muamele eden Yüce Allah'ın, Peygamberimizi–ki katında derecesi bellidir- nasıl olurda bir Yahudi olan Lebid'in sihrinin etkisinde altı ay bırakabileceğinisöyleyerek cevap verdiğini belirtir.[897] Rivayeti kabul edenlerden Muhyiddin es-Safî iseHz. Peygamber'in beşer sıfatını ön plana çıkararak Kur'an'da sihrin yer aldığını ve inkârının mümkün olmadığını belirterek "her beşere sihrin etki edebileceğini/yapılabileceğini öğretmek için Hz. Peygamber'in sihre maruz kaldığını" söyleyerek rivâyeti eleştirenlere karşı çıkar.[898]

Toplantıya katılanlardan Muhammed İmara ise Gazzâli'nin düşücesini destekler ve naklin karşısında aklı etkisiz bırakan bir akımın varlığına değindikten sonra, Muhammed Gazzâlî'nin sihir hadisini Kur'ân'a aykırı olduğundan dolayı reddederken sadece fıkhi mülahazalara değinmediğini bilakis aklını kullandığını ve kendisinden önce de bu rivayeti reddedenlerin olduğunu belirtir. İmara, devam ile sübutu zannî olan rivayetleri kat'î olan rivayetler doğrultusunda anlamanın önemine vurgu yapar ve rical kitaplarının özünün aslında buna dayandığını, hiç kimsenin sırf kendi görüşüne, aklına ve arzusuna aykırı olmasından dolayı âhâd bir haberi reddetmediğini, bilakis sübutu kat'î olan Kur'ân ayetine veya Hz. Peygamber'in beyanına zıt olmasından ötürü kabul etmediğini belirtir. Daha sonra, kendisinin sihir hadisini Muhammed Abduh gibi Kur'ân'da "*siz ancak sihir yapılmış bir adama tabi oluyorsunuz*" ayetine ters düştüğünden dolayı kabul etmediğini dile getirir.[899]

Âlimler arasında ihtilaflı olan bu konu hakkında[900]Mevdûdî'nin görüş ve tespitlerini önemli gördüğümüzden dolayı özetle nakledeceğiz. Mevdûdîeski ve yeni birçok rasyonalistin Hz. Peygamber'e sihir yapılması olayını kabul etmediklerini, rivayetin kabul edilmesi halinde şeriatın tümünün şüpheye düşeceğini söylediklerini ifade ettikten sonra bu kimselerin itirazlarına yer verir. Mevdûdî'nin naklettiğine

[895] Tâhâ, 20/67.
[896] Tâhâ, 20/68.
[897] Görmez,"Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 107.
[898] Görmez,"Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 107.
[899] Görmez,"Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 111.
[900] Çelebi, "Sihir", *DİA*, XXXVII, 2009, 171.

göre Hz. Peygamber'e sihir yapıldığını kabul etmeyen kimseler aşağıdaki gerekçeleri ileri sunmaktadırlar.

Rasulullah'a sihrin etki etmesi halinde-ki rivayetlerde öyle anlaşılıyor- ona muhalif olanların sihrin etkisi ile ona istediği şeyleri söyletip yaptırmaları reddedilemez. Yine "*Peygamberin getirdiklerinin ne kadarının Allah'a ait olduğu ne kadarının da kendisine ait olduğu tespit edilemez*. Yine onlara göre rivayetin kabul edilmesi halinde "*Rasulullah'ın kendisini Peygamber zannettiği ve kendisine melek geliyor sandığını da söylemek kaçınılmaz olur*. Ayrıca sihrin Hz. Peygamber'e etkisini kabul edenlerin delilleri Kur'ân'ın beyanlarıyla çelişmektedir. Çünkü Kur'an'da kâfirler Rasulullah'ı sihre maruz kalmakla itham ediyorlar. Bu olay kabul edilirse Kur'ân kâfirlerin iddiasını tasdik etmiş olur.[901]

Mevdûdî bu iddialara şu şekilde cevap verir. Müellif öncelikle tarihi olarak söz konusu rivayetin/olayın vukuunun tespit edilmesinin gerekli olduğunu, sahih isnadlar ve pek çok şehadet ile nakledilmesinin tespit edilmesi halinde, dürüst bir ilim adamının sırf bazı kötü neticelerden dolayı böyle tarihi olaylarıinkâr etmesinin doğru olmadığını belirtir. Ayrıca tarihte gerçekleştiği kadarıyla yetinmeyipbu olayları kıyas yoluyla abartmanın da doğru olmadığını ifade eder.[902] Daha sonra söz konusu olayın birçok kimseden rivayet edildiğini ifade eden ve tariklerinin çokluğuna dikkat çeken müellif, bu sebeplerden dolayı rivayetin mütevatir olduğunu ifade eder. Peygamberin sihre maruz kaldığını ifade eden rivayeti naklettikten sonra, rivayeti reddedenlerin görüşlerini bir bir ele alarak değerlendirir. Bu bağlamda Mevdudî, Peygamberin sihre maruz kalmasını onun beşerî yönüne bağlar. Bu olayı peygamberin yaralanması veya akrep tarafından ısırılması gibi insani yönüne bağlayarak, olayın risalet üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını belirtir. Ayrıca Peygamberin sihre maruz kalmasını "*Allah'ın onu insanlardan koruyacağı ilkesine*" de aykırı olmadığını, zira Cenab-ı Hakk'ın "*onun Peygamberliğini koruma altına altığını*" beyan ederek, peygambere sihrin etki edebileceğini belirtir.[903] Bu görüşüne de Hz. Musa'nın(a.s) sihirden etkilendiğine dair Kur'ân ayetlerini delil olarak zikreder. Mevdûdî, Peygamberin sihre maruz kalmasının kabul edilmesi halinde

[901] Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 319.
[902] Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 320.
[903] Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 322.

müşriklerin "siz büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz"[904] iddiasına ise "*kâfirlerin bununla Peygamberin sihirden etkilenerek hastalanmasını kastetmediklerini, onların bununla Peygamber'in sihrin etkisi altında mecnun olduğunu ve nübüvvet iddiası ile cennet ve cehennem efsaneleri anlattığını kastettiklerini*" belirterek cevap verir.[905]Sihrin evham olduğu görüşüne ise, "*bunun sihirbazların etkisinin bilimsel olarak ispat edilmemesinden ileri geldiğini, hâlbuki dünyada bilimsel olarak izah edilemeyen birçok müşahede ve tecrübenin olduğunu*" söyleyerek cevap verir ve açıklamaya gücümüzün yetmediği bir olayın inkârının doğru olmadığını ve sihrinde psikolojik bir hal olduğunu ifade eder.[906] Muavvizeteyn sûrelerinin mekki, sihir olayının da Medine'de vuku bulduğunu bundan dolayı bu sûrelerin söz konusu olay üzerine indiğini söylemenin yanlış olduğunu belirten Mevdûdî, rivâyette sihir olayının üzerinden muavvizeteyn sûrelerinin inmesini ise o sûrelerin Allah Teâlâ tarafından Hz. Peygamber'e okunmasının emredilmesi şeklinde yorumlayarak muavvizetenynin mekki olmasından ötürürivâyete eleştiri yöneltenlerin görüşüne katılmamaktadır.[907]

Sihir hadisesi günümüz araştırmacıları tarafından da ele alınmıştır. Rivâyeti ele alan Yıldırım, rivâyetin sahih gözüktüğünü ve Hz. Peygamber'in karşılaştığı şeyin birkaç gün süren bir dalgınlıktan ibaret olduğunu belirtir.[908] Yine söz konusu rivâyeti ele alan Çakın, rivâyetin isnadının sahih olduğunu ve hadis usûlu açısından bir probleminin olmadığını belirtir. Rivâyetin Kur'ân'a ayrıkı olduğu gerekçesi ile reddedilmesini doğru bulmayan Çakın, bu durumun Hz. Peygamber'in hayatının kısa bir anında gerçekleştiğini ve büyünün Hz. Peygamber'in aklına değil bedenine etki ettiğini belirtir. Söz konusu hususun bir itikat meselesi olmadığını vurguluyan

[904] İsra 17/47
[905] Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 320.
[906] Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 320.
[907] Mevdudî, *Fetvalar*, I, 200.
[908] Yıldırım, *Hadis Problemleri*, 283; Ayrıca bkz., Arslan, "Rasûlüllah'a Yapılan Sihir Rivâyeti Hakkında Bir Araştırma", *Ekev Akademi Dergisi*, XVI, 53, 2012, 91-110. Müellif yaptığı araştırma sonucunda Peygamber'in maruz kaldığı sihrin bedeninde sıkıntı, kırgınlık ve halsizlik gibi etkisini gösterdiğini ve bunun da ancak birkaç gün devam etmiş olduğunu ifade ermektedir.

müellif, rivâyeti kabul etmeyen bazı İslam âlimlerinin, ilgili rivâyetin kendi kurgusal sistemlerine uygun düşmediğinden dolayı reddettiklerini dile getirir.[909]

Kanaatimizce sihre yüklenen anlam rivâyetin tenkid edilmesinde etkili olmuştur. Sihri psikolojik bir hal olarak değerlendirenler bu durumun risaletin üzerinde olumsuz etki meydana getirmesi endişesinden dolayı reddetmektedirler. Buna karşın rivâyeti kabul edenler ise sihri psikolojik bir durum kabul etmek yerine fiziksel bir durum olarak değerlendirmişler ve bu durumun Hz. Peygamber'in risaletinin üzerinde olumsuz bir etki bırakmadığını savunmuşlardır. Son dönemde yapılan çalışmalar da göz önüne alındığında sihrin Hz. Peygamber'in bedeni üzerinde etki ettiği–kesinlikle risaleti üzerinde bir etkisi yoktur-ve bunun kısa bir süreliğine devam ettiği makul görünmektedir.

2.3.10. Garanik Olayı

Gazzâlî'nin şiddetle reddettiği bir diğer rivâyet ise garanik adıyla şöhret bulmuş olan rivâyettir. Söz konusu rivâyete göre Hz. Peygamber bir gün kabenin etrafında oturan müşriklere uğrayıp onların yanına oturmuş ve o sırada kendisine Necm sûresi vahyedilmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber vahyedilen bu sûreyi yanında bulunanlara okumuştur. Ancak Necm sûresi 19-20. ayetlerine gelince şeytan araya "bunlar yüce kuğulardır. Bunların şefaatleri umulur" sözlerini sokuşturmuş ve Hz. Peygamber'de farkında olmadan bunları söylemiştir. Daha sonra Hz. Peygamber sûrenin tamamını okuyarak secde etmiş, orada bulunanlar da onunla beraber secde etmişler. Yaşlılığından dolayı secde edemeyen Velid b. Muğire ise yerden aldığı toprağı başına götürerek secde etmiştir. Müşrikler Hz. Peygamber'in putlarını övmesinden hoşnut olmuşlar ve artık kendisi ile beraber olduklarını söylemişler. Akşam olunca Cebrail (a.s) Hz. Peygamber'e gelerek durumu ona haber vermiş ve Hz. Peygamber yaptığı bu hatadan çok pişman olmuştur.[910]

Yukarıda özetle naklettiğimiz garanik rivâyetinin zikredildiği ilk kaynak İbn İshâk'ın *es-Sîre* adlı eseridir. İbn İshâk'ın öğrencisi olan İbn Hişâm *es-Sîretu'n-Nebeviyye* adlı eserinde söz konusu olaydan bahsetmez.[911] Söz konusu olayı hicri

[909] Çakın, Kamil, "Peygamberimize Büyü Yapılması İle İlgili Rivâyetler (İdeoloji İle Realitenin Çatısma Alanına Bir Örnek)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII, 1, 2017, 25-54.
[910] İbn İshâk, *Kitabu's-Sîre ve'l-Meğâzî*, 177-178; İbn Sa'd, *Tabakât*, I/174; Taberî, *Taberi Tefsiri*, VI, 37 vd.
[911] Cerrahoğlu, İsmail, "Garanik", *DİA*, 1996, XIII, 361.

üçüncü asırda ayrıntılı bir şekilde Vakıdî'den nakleden İbn Sa'd'dır. Daha sonra tefsir ve siyer ile ilgili yazılan kitaplarda söz konusu olaya vurgu yapılmıştır.[912]

Gazzâlî, İbn Hacer'in hadis ilmindeki üstünlüğüne rağmen bu olayı kuvvetlendirdiğini ve bu uydurmaya ışık tuttuğunu belirtir. Daha sonra İbn Hacer'in garanik meselesine karşı tutumundan dolayı söz konusu meselenin insanlar arasında yayıldığını ve bunun da din ve dünyanın ifsat olmasına sebebiyet verdiğini belirtir. Söz konusu rivâyeti zındıkların uydurduğunu belirten Gazzâlî, bunun zındıklar tarafından uydurulduğunun rusuh sahibi âlimlerce bilindiğini belirtir. Tevhid akidesine sıkıca bağlı olan Muhammed b. Abdulvehhab'ın Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili yazdığı eserinde bu olaya yer verdiğini belirten müellif, İbn Abdulvehhab'ın bu meselede İbn Hacer'e kandığını belirtir. Yine Müellif Selman Rüşdi adındaki serserinin Şeytan Ayetleri adlı eserine isim verirken bu uydurma rivâyete dayandığını ifade eder.[913] Daha sonra tefsir, fıkıh ve kelam âlimlerinin bu tür rivâyetlere karşı mücadele vermelerinin gerekli olduğuna işaret eden Gazzâlî, sahih sünnet savunucularının söz konusu rivâyeti açıkça reddettiklerini belirtir.[914]

Garanik yalanını oryantalistlerin uydurmadığını belirten müellif, bunun bizim aramızdan takva ve şuurdan yoksun kimseler tarafından uydurulduğunu dile getirir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Hz. Zeyneb'e âşık olduğu[915] yalanını bizim âlimlerimizin ortaya attığını vurgulayan Gazzâli,[916] İslam aleyhine sebep teşkil eden bazı hususlara Müslümanların sebeb olduğuna işaret etmektedir.

Gazzâlî'nin garanik olayını reddetmesi Muhammed Celal Kişk tarafından eleştirilmiştir. Söz konusu olayın sadece İbn Hacer tarafından kabul edilmediğini belirten müellif, başka âlimlerin de konu hakkındaki görüşlerine yer vererek İbn Hacer'i savunur. Garanik olayının İslam'ın, iftihar kaynağı olduğunu belirten Muhammed Celal Kişk bazı ayetler zikrederek görüşünü temellendirmeye çalışırken

---

[912] Arslan, İhsan, "Hz. Peygamber'e Atılan İftira: Ğaranik Olayı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI, 56, 2018, 887.
[913] Gazzâlî, *Nebevi Sünet*, 25-26.
[914] Gazzâlî, *Nebevi Sünet*, 26.
[915] Söz konusu rivâyetin eleştirisi için bkz., Bağcı, Hacı Musa; "Hz.Peygamber'i Ahlakî Açıdan Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti ve Bunun İstismarının Eleştirisi", *EKEVAkademi Dergisi*, VIII, 18, 2004, 161-178
[916] Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, 229.

insaf ölçüsünü aşan sözlerle Gazzâlî'yi söz konusu olayı reddemesinden dolayı eleştirmektedir.[917] Kişk' e göre Hz. Peygamber'in şeytana uyarak yaptığı bu hatanın ardından Cebrail'in (a.s) gelerek söz konusu hususu Hz. Peygamber'e bildirmesi ve hatasını düzeltmesi vahyin korunmuşluğuna delildir.

Gazzâlî'nin, garânik rivâyetini tenkit etmesinden dolayı eleştirilmesini doğru bulmadığımızı ifade etmeliyiz. Böyle bir hadiseyi vahyin korunmuşluğuna delil getirmek ve bunu İslam'ın iftihar kaynağı addetmek mümkün değildir. İslam vahyi hakkında kuşku uyandırmaya sebep olan ve İslam aleyhine faaliyette bulunanlara malzeme sunan bu tür rivâyetlerin savunulması bir tarafa rivâyet edilmesini dahi doğru bulmamaktayız.

Söz konusu rivâyet hakkında birçok çalışma yapıldığından dolayı, rivâyet hakkında yapılan yorumları ele almayacağız. Bunun yerine rivâyetin ele alındığı bazı çalışmalara işaret etmekle yetineceğiz.[918]

Gazzâlî'nin tenkit ettiği bazı rivâyetleri ele aldığımız bu bölümde görüldüğü üzere Gazzâlî, rivâyetleri değerlendirme veya reddetmede kendince birtakım delillere dayanmaktadır. İddia edildiği gibi rivâyetleri hevasına göre değerlendirdiği doğru değildir. Zaten kendisi sahih olan âhâd bir hadisi hiçbir gerekçeye dayanmadan/sırf hevaya göre reddetmeyi akıbetinden korkulan bir isyan olarak görmektedir.[919] Ayrıca Gazzâlî'nin redddettiği sahih rivâyetlerin çok olmadığı görülmektedir. Öte yandan Gazzâlî'nin eleştirdiği rivâyetlerin birçoğu hakkında daha önceki ulema tarafından da eleştiriler yöneltilmiştir. Yani aslında Gazzâlî'nin yeni bir şey ortaya koymadığı görülmektedir. Nitekim kendisi de bu konuda öncekilere tabi olduğunu ve yeni bir şey ortaya atmadığını ifade etmiştir.[920] Öte yandan bazı sahih hadisleri birtakım gerekçelere dayanarak reddeden Gazzâlî'yi sünnet karşıtı olarak görmek doğru

[917] Kişk, Muhammed Celal, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî: Beyne'l-Nakdi'l-'Âtib ve Medhi'ş-Şâmit*, Mektebetu't-Türâsi'l-İslâmî, trs. yy, 31-52.
[918] Ayrıntılı bilgi için bkz.; Ahmed Hamdi Akseki, "Hatemu'l-Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi", (Sade.: M. Hayri Kırbaşoğlu), *İslam'i Araştırmalar*, VI, (2-3), 1992, 125-141-199-207; Şimşek, M. Sait, "Şeytan Ayetleri'ne Dayanak Teşkil Eden Garanik Rivayetinin Tarihî Değeri", *Bilgi ve Hikmet*, 2, İstanbul, 1993, 147-162; Cerrahoğlu, "Garanik", *DİA*, XIII, 361-366; Hizmetli, Sabri, "Garânîk Meselesi Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, III, 2, Ankara 1989, 48-58; Arslan, İhsan, "Hz. Peygamber'e Atılan İftira: Ğaranik Olayı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* XI, 56, 2018, 885-904.
[919] Gazzâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 35.
[920] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 108.

değildir. Böyle bir yaklaşım birçok âlim ve fakihin bazı sahih rivâyetleri kabul etmemesinden dolayı sünnet karşıtı olarak görülmesine sebep olaracaktır. Karadâvî'nin de belirttiği üzere bazı sahih hadisleri birtakım gerekçelerden dolayı reddetmek sünneti inkâr manasına gelmez. Aksi takdirde Ebû Hanife ve İmam Malik'in ehl-i sünnet kategorisinden çıkarılması gerekir. Yine bu durumda bazı rivâyetleri reddeden Hz. Aişe'nin de itham edilmesi gerekir. Karadâvî'ye göre, nasıl ki kimse, bu kimseleri sünneti inkâr etmekle itham etmemiş ise Gazzâlî'ye karşı da– bazı hata ve eksiklikleri de olsa-tavrımız bu olmalıdır.[921] Gazzâlî'nin masum olmadığını, bazı hatalarının olduğunu ve kendisininde az çok bazı görüşlerine katılmadığını ifade eden Karadâvî, buna rağmen onun dini ve ilmi olarak itham edilemeyeceğini söyler.[922]

Gazzâlî'nin bazı hadisleri reddetmesi, sünnete karşı olumsuz tavrına nispet edilmesi doğru değildir. Onun bu rivâyetleri reddetmesi tamamen dini korumaya yöneliktir. Nitekim kendisi konu ile ilgili şöyle der: "*Sahih hadis kitaplarında bulunan hadislerden bazılarını tenkit ettim. Çünkü o hadisler dinimizin özünü ilgilendiriyor ve düşmanın girebileceğigedikleri açıyordu… Benim üzerinde insanca durduğum şey, söylediklerimin ancak Allah için, Rasûlü için ve kendisine inanmakla ve onu korumakla şereflendiğim dinin faydası içindir.*"[923]

Burada bir hususun açıklanması kanaatimizce önem arz etmektedir. Gazzâlî'nin dini koruma gayesi ile bazı hadisleri reddetmesi onu hatasız ve eleştirilmez kılmadığı gibi bazı gerekçeler ile birtakım rivâyetleri tenkit etmesi de onun sünnet münkiri olarak itham edilmesini gerektirmez. Zaten bir Müslümanın bazı kriterlere göre birtakım rivâyetleri kabul etmemesi dini hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Yoksa bir Müslümanın Hz. Peygamber'in söylediğine inandığı bir şeyi inkâr etmesi düşünülemez. Ancak iyi niyetle, diğer bir ifade ile dini savunma amacıyla bazı hadisleri reddetmek söz konusu hadisleri reddeden kimsenin tamamen haklı olduğu manasına gelmez. Söz konusu husus Gazzâlî için de aynen geçerlidir.

[921] Kardâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 127.
[922] Kardâvî, *eş-Şeyhu'l-Gazzâlî*, 127. Ayrıca bkz.; Karadâvî, "Reculu'd-Da've", 214-215.
[923] Gazzâlî, *Nebevî Sünnet*, 225.

Kanaatimizce Gazzâlî'yi bazı hadisleri tenkit etmeye yönelten iki sebep vardır. Bunlardan birincisi hadislerin doğru olarak anlaşılıp yorumlanmaması ve zayıf rivâyetlere verilen önemin yanlış dini telakkilerin oluşundaki etkisi. Nitekim Gazzâlî'nin eserlerinde bu hususta muzdarip olduğu görülmektedir. İkincisi ise bir davetçi olan Gazzâlî'nin kaşılaştığı bazı problemlerden kaynaklanmaktadır. Nitekim Gazzâlî'nin, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet* adlı eserini karşılaştığı bazı müşkil hadislerden dolayı kaleme aldığını belirtmesibu kanaatimizi desteklemektedir[924]. Ayrıca aşağıda Gazzâlî'den nakledeceğimiz ifadeler de söz konusu kanaatimizi teyit etmektedir: "*Biz dünyada tek başımıza yaşamıyoruz. Hz. Muhammed'i bizatihi reddeden, Kur'ân ve Sünnet'in tamamına karşı çıkan insanlarla beraber yaşıyoruz. Ben, şahsen, davetçiyim. Daha önce de belirttiğim gibi davetim esnasında çok engellerle karşılaşıyorum. Üniversitelerin gerek talebelerinden gerekse hocalardan birbirinden farklı akli sorular yöneltiliyor. Bunlar, bir taraftan müsteşriklere kulak verirken, diğer taraftan misyonerlerin yazılarını da okuyorlar. Bazen onların söylediklerine inanıyorlar. Şimdi soruyorum: Ben böyleleri ile konuşurken "bizim muhaddislerin kalpleri iman nuru ile aydınlandığı için, hadisleri bu meleke ile değerlendirirler" diyebilir miyim? Tabii ki, böyle demek makul değildir. Ben dinimi müdafaa ederken, Allah'a inanan ya da Allah'a inanmaya davet ettiğim kimselerin anlayabileceği sabit delillerle konuşmak zorundayım. Özellikle imana davet ettiğim insanlara akli deliller sunmak mecburiyetideyim.*"[925]

Özetle Gazzâlî, sahih hadisleri reddederken kendince birtakım gerekçelere dayanmaktadır ve reddettiği rivâyetleri iddia edildiği gibi sünnete karşı olduğundan dolayı değil tamamen dini koruma amacıyla yapmaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin tenkit ettiği rivâyetlerin birçoğuna daha önce eleştiriler yöneltilmiştir. Ancak müellifin bazı rivâyetleri reddetmesi onun sünnet karşıtı olarak ihtam edilmesini gerektirmediği gibi dini koruma amacına yönelik rivâyetleri tenkit ettiğini ifade etmesi de kendisini masum ve dokunulmaz kılmamaktadır.

[924] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 106.
[925] Görmez, "Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum", 114-115.

SONUÇ

Son dönemin önemli bir davetçi ve mütefekkiri olan Muhammed el-Gazzâlî hiç kuşkusuz davetçi kimliği ile temayüz etmiştir. Bununla beraber birçok konuda eser telif eden müellif İslam dünyasında haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Ömrünü İslam'ın doğru anlaşılması ve yaşanmasına adıyan Gazzâlî, Müslümanlardaki yanlış dini telakkilerin düzeltilmesi, sahih bir İslam düşüncesinin inşası, Müslümanların daha önce sahip oldukları parlak medeniyetlerine kavuşması amacıyla pekçok eser telif etmiş ve birçok ülkeyi gezerek Müslümanların bilinçlenmesi adına pek çok konferanslar vermiştir. Gazzâlî çalışmalarının bir bölümü ile sahih bir İslam anlayışını oluşturmaya çalışırken, diğer bir kısmı ile de İslam dışı inanç ve fikir akımlarına karşı İslam'ı savunmuştur. Müslümanların sahip olduğu yanlış dini telakkilerden yakınan Gazzâlî, İslam'ın doğru anlaşılıp yaşanmamasında ve takdim edilmesinde Müslümanların büyük ihmallerinin olduğunu sürekli vurgular. Bu bağlamda Gazzâlî, fikri donukluğa, taklitçiliğe ve mezhep bağnazlığına karşı çıkar. İslam ile ilgili olmamasına rağmen İslam'a yamanan fikir ve düşüncelerden İslam'ın soyutlanması gerektiğini belirten Gazzâlî, İslam'ın katıksız bir vahiy ve yalın bir sünnet olarak takdim edilmesinin zaruri olduğuna inanır. Bir davetçi ve mütefekkir olan Gazzâlî, hadis ve sünnetin doğru anlaşılıp yorumlanmamasının, sahih bir İslam anlayışının oluşumunda olumsuz etkisini gözlemlemiş ve önem arz eden bu konuya müdahil olmuştur. Kur'ân'ın İslam'ın birinci temel kaynağı olduğunu ifade eden Gazzâlî, Hz. Peygamber'e ittibanın da gerekli olduğunu vurgular. İslam'ın doğru anlaşılması için sünnetin zaruri olduğunu dile getiren Gazzâlî, sünnetin ancak Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak oluşuna vurgu yapar. Gazzâlî'ye göre sünnetin temel fonksiyonu kitabı beyan özelliğidir. Bundan dolayı Kitab'ın doğru anlaşılması ancak sünnet sayesinde olur. Eserlerine bakıldığında birçok yerde bu hususu vurgulayan Gazzâlî, sünneti kabul etmeyen, onu değersizleştiren ve yanlış yorumlayanlara karşı durmakta ve sünneti müdafaa etmektedir.

Sünneti/hadisi mütevâtir ve âhâd diye iki kısımda ele alan Gazzâlî, mütevâtirin kesin bilgi ifade ettiğini ve hüküm bakımından Kur'ân gibi olduğunu, bu nedenle de inkâr edenin küfre girdiğini ancak âhâd haberin sübutunun zanni olmasından ötürü kesin bilgi ifade etmediğini ama ameli gerektirdiğini söyler. Bu sebeple âhâd olarak nakledilen haberlerin doğruluğunun tespiti için ulemanın

kararlaştırdığı şartları taşıması halinde onları reddetmenin mümkün olmayacağını belirtir. Hadislerin çok titiz nakledildiğini, âlimlerin bu konuda takdire şayan çalışmalarda bulunduklarını ifade eden Gazzâlî, sahih hadis için ileri sürülen şartların bir haberin doğruluğu için yeterli olduğunu ancak temel problemin bu kuralı uygulamakta ortaya çıktığını ifade eder. Müellif, sahih hadisin şartlarını ele alırken özellikle "şaz ve illet" kavramları üzerinde durur ve bu kavramları temelde metin ile alakalı olarak kabul eder. Öte yandan hadis âlimlerinin isnada yeteri kadar önem vermekle beraber, metne gereği kadar önem vermediklerini belirtir. Bu nedenle de rivâyetlerin metnini değerlendirmede özellikle fukahanın görüşleri başta olmak üzere, İslam ilimlerinin diğer alanlarında hizmet eden ulemanın da görüşlerinden faydalanılmasının önemine değinir. Gazzâlî'ye göre bir hadisin isnaddan ziyade metin yönünden değerlendirilmesi gerekir. Bu görüşüne uygun olarak Gazzâlî hadisleri temelde metin eksenli değerlendirir ancak kimi rivâyetlerde sened tenkidine de yer verir.

Gazzâlî'nin metin tenkidinin temel esası hiç kuşkusuz Kur'ân'a arz prensibidir. Gazzâlî'nin özellikle rivâyetleri değerlendirmede metne önem verip isnada yeteri kadar önem vermemesi ve rivâyetlerin Kur'ân'a uygunluğunu göz önünde bulundurması isnad açısından zayıf olan bazı rivâyetleri kabul etmesine sebep olmuştur. Bu durumun doğurduğu sakıncalar ise ehlince malumdur. Bunun yanında müellifin kimi görüşlerini temellendirirken zayıf hadisleri delil olarak kullandığı ve düşüncesine uygun olduğundan dolayı çoğunluğun tercih ettiği görüşler dışında bazı görüşler benimsediği de görülmektedir.

Gazzâlî'nin temel hadis kaynaklarına yaklaşımı kısmında görüldüğü üzere, müellif her ne kadar Buhârî ve Müslim'in eserlerini en sahih eserler olarak kabul etse de, bu eserlerde de tenkide tabi tuttuğu hadisler yer almaktadır. Bu durum müellifin kaynak esaslı bir yaklaşım yerine, rivâyet eksenli bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir.

Gazzâlî'ye yöneltilip de Gazzâlî'nin izahında güçlük çektiği ve Müslüman olmayan unsurların hadise yaklaşımı Gazzâlî'nin kimi rivâyetleri reddetmesinde etkili olduğuna inanıyoruz. Aslında Gazzâlî'nin hadis ve sünnet konusuna eğilmesi,

hadislerin gerek kendi zamanında gerekse daha önceki dönemlerde doğru kullanılmaması ve İslam dışı kültürlerin hadise yaklaşımı esasına dayanmaktadır.

Bazı sahih hadisleri reddeden Gazzâlî'ye şiddetli eleştiriler yöneltilmiş, öyle ki kimileri tarafından sünnet münkiri olarak itham edilmiş ve hakaretlere maruz kalmıştır. Gazzâlî, iddia edildiği gibi rivâyetleri tenkid ederken hevasına göre değil bazı gerekçelerden dolayı reddetmektedir. Gazzâlî'yi tenkid edenlerin haklı oldukları noktalar olmakla beraber bazılarının Gazzâlî'ye karşı insaflı davranmadığı görülmektedir. Hele ki Gazzâlî'yi sünnet münkiri olarak nitelemek, dini hakkında şüphe uyandırmak ve hakaret etmek kabul edilemez. Aslında böyle bir yaklaşım hiçbir âlim için kabul edilemez.

Hadislerin tashih ve tad'if ameliyesinin ictihadi bir mesele olduğu izahtan varestedir. Nitekim Gazzâlî'den önce de birçok âlimin başka âlimler tarafından sahih kabul edilen bazı sahih hadisleri kabul etmediği apaçık ortadadır. Bu sebeple, bazı sahih hadisleri birtakım gerekçelerden dolayı kabul etmeyen bir müslümanı sünnet karşıtı olarak itham etmek doğru olmadığı gibi böyle bir yaklaşımın büyük bir mesuliyet gerektirdiği bilinmelidir. Öte yandan Gazzâlî sahih kaynaklarda yer alan kimi rivâyetleri tenkit ederken, bu rivâyetlerin dinin özünü ilgilendirdiği ve düşmanın girebileceği gediklere sahip olmalarından ötürü reddettiğini ifade etmektedir. Yani aslında iddia edildiği gibi Gazzâlî, sünnete muhalif olduğundan dolayı değil, bilakis kendince dini koruma amacıyla bazı rivâyetleri reddetmektedir. Ancak Gazzâlî'nin bu iyi niyetli yaklaşımı, kendisini hatasız ve eleştirilemez kılmadığı gibi yaptığı hataları mazur görmeyi de gerektirmez.

Gazzâlî, hadis ve sünnetin anlaşılması ve yorumlanmasında fakihlerin görüşüne önem verilmesini ısrarla vurgular. Müellif muhaddisleri eleştirirken, temelde onların Kur'ân ilimlerindeki yetersizlikleri ve sünnetin fıkhını bilmedeki noksanlıkları üzerinde durur. Hadisçi diye geçinen kimselere sert eleştirilerde bulunan Gazzâlî'nin bu kimselerin özellikle Kur'ânî bilgilerinin azlığı, dar düşünceli olmaları ve hadisin/sünnetin mana ve maksadını bilmemelerinden dert yanar. Bu sebeple Gazzâlî "sünnetsiz fıkhın ve fıkıhsız sünnetin olmayacağına" vurgu yapar ve ikisinin bir arada bulunması durumunda birbirini tamamlayacağını ifade eder. Bu

görüşüne uygun olarak müellif, hem re'y ekolünden hem de nass ekolünden yararlanır. Ancak Gazzâlî'nin hadisleri anlama ve yorumlamada re'y ekolüne daha yakın olduğu görülse de kendisini tamamen re'y ekolüne nisbet etmek zor görülmektedir.

Yaptığımız inceleme sonucunda Gazzâlî'nin hadis ve sünnete yaklaşımında yeni bir yöntem geliştirdiği söylenemez ve eleştirdiği rivâyetlerin neredeyse tümüne daha önce eleştiriler yöneltilmiştir. Zaten müellif de yeni bir şey ortaya koymadığını açıkça ifade etmiştir. Ayrıca ömrünü İslam'a hizmete adamış, birçok ilmi ve kültürel alanda donanımlı biri olan Gazzâlî'nin hadis ilimleri hakkında derin bir bilgiye sahip olduğu söylenemez. Aslında müellifin daha çok davetçi kimliği ile ön plana çıktığı diğer bir ifade ile ihtisas alanının hadis olmadığı ve hadislerlere daha çok bu doğrultuda yaklaştığı göz önüne alındığında bu durum daha da kolay anlaşılacaktır.

Bütün bunların yanında Gazzâlî'nin, hadis/sünnet konusunda, hadis ve sünnetten önce sağlam bir Kur'ânî bilgiye sahip olmanın zorunluluğuna vurgusu, sünnetin tümünü bağlayıcılık açısından aynı derecede kabul etmemesi, sünnetteki âdet-ibâdet, vasıta-gaye ayrımına değinmesi, makâsıdı ön plana çıkarması, hadislerin değerlendirme işleminin sürekli oluşuna ve bu konuda birçok ilim dalından yararlanılması gerektiğine vurgusu önemli görüşlerindendir. Bunun yanında müellifin, İslam düşüncesinin ıslahı, taklit ve fikri donukluğa karşı içtihadı savunması, doğru bir İslamî anlayış için Kur'ân ve sünnetin katıksız bir şekilde sunulması, aklın önemine ve şura prensibine vurgusu, İslam kültüründen faydalanmakla beraber söz konusu kültürümüzü yeniden gözden geçirmenin gerekli olduğu üzerinde ısrarlı vurgusu, İslam'a aykırı olmadıkça bütün kültür ve geleneklerden yararlanmanın gerekli olduğu şeklindeki görüşleri, önemli görüşlerinden bazılarıdır.

Sonuç olarak Gazzâlî ömrünü İslamın ihyası için adamış bir davetçi ve mütefekkirdir. Sünnetin doğru anlaşılması ve yorumlanması için gücü yettiği oranda mücadele etmiştir. Müellif hadislere daha çok metin eksenli yaklaşmış ancak isnada yeterince önem vermemiştir. Temel aldığı bazı kriterler doğrultusunda sahih kabul edilen bazı rivâyetleri tenkid etmiştir. Ancak müellifin rivâyetleri eleştirirken, bu

rivâyetlerin İslam inancına aykırı olması veya dinin yanlış anlaşılmasına sebep olduğuna olan inancı gereği kabul etmediği görülmektedir. Gazzâlî'nin sünnetin önemine olan vurgusu, eserlerinde birçok hadisi kullanması ve kimi rivâyetleri eleştirirken hadisleri de delil olarak kullanması sünnete/hadislere verdiği önemi açıkça göstermektedir. Bu husus aynı zamanda müellifin sünnete karşı olumsuz bir yaklaşım benimsediği iddiasının ne derece tutarsız olduğunu da göstermektedir. Bu ifadelerimiz Gazzâlî'yi masum ve eleştirilemez gördüğümüz şeklinde algılanmamalıdır. Nitekim biz de çalışmamızda müellifin görüşlerine katılmadığımız yerlerde bunu dile getirdik ve gerekli gördüğümüz yerlerde kendisini eleştirdiğimiz gibi muhalifleri tarafından isabetli görülen eleştirilerine katıldığımızı da ifade ettik. Her insan gibi Gazzâlî'nin de hata, eksiklik ve kusurlarının olması kaçınılmaz bir durumdur. Ancak müellifin sünnet karşıtı olarak takdim edilmesi ve eleştirilerde insaf ölçüsünün aşılması kabul edilemez. İslam için hayat dolu mücadelesi ve gayreti herşeyden önce onun hayır ve rahmetle yadedilmesini gerektirmektedir. Ancak bu durum müellifi dokunulmaz ve eleştirilmez kılmamaktadır. Gerekli görülen yerlerlerde ilmi disiplin ve insaf ölçüsünce eleştiri yapma hakkı her zaman mevcuttur. Doğru ve haklı eleştiri ilmi inkişaf ve gelişimin vazgeçilmez şartıdır.

KAYNAKÇA

Abdulmevcûd Muhammed Abdullatîf. ***es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Duâiti'l-Fitne ve Ed'iyâi'l-İlm***. (İkinci Baskı), 1444/1991.

Agitoğlu, N. (2015). ***Hadis ve Bağlam***. İstanbul: Kitâbî Yayınları.

Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), ***Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel***, thk., Şuayb Arnaût, Adil Murşîd, vd., Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993-2001, (*Müsned*), (I, XLV+V).

Ahmed Muhammed Said, Abdulcebbâr, "es-Sünnetü'n-Nebeviyye fî Fikri'ş-Şeyh el-Gazzâlî ve Müellefâtih". ***el-Atâu'l-Fikrî li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî***, (Editör: Fethî Hasan Melkâvî), Amman, 1417/1996, 61-87.

Akçay, M. (2009). "Hz. Peygamber'in Anne- Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dînî Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar". ***Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 19, 1-27.

_____"AbdülahadNûrî'ye Göre Hz. Peygamber'in Ebeveyninin Dinî Konumu". ***Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 2005, 9(1), 125-160.

Akdemir, H. (2008). "Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme". ***Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 13(20), 5-25.

_____ (1999). ***Belağat Terimleri Ansiklopedisi***. İzmir: Nil Yayınları.

Akdemir, S. (1997). "Tarih Boyunca ve Kur'ân'ı Kerim'de Kadın". ***İslâmî Araştırmalar***, 10(4), 249-258.

Akgün, H. (2018). "İnşikâk-ı Kamer Hâdisesi (Rivayetlerin Aslu'l-Hadîs ve Hadis Coğrafyası Açısından Ele Alınması". ***Siyer Araştırmaları Dergisi***, 3, 33-54.

_____"Umirtu en Ukâtile'n-Nâse Hadisinin Rivâyet Farklılıkları Hakkında Bir İnceleme". ***Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergis***i, 2014, 14(2), 49-90.

Ali el-Kârî, Ebu'l-HasenNûruddîn Ali b. Muhammed (1014/1605), ***Şerhu'ş-Şifâ li'l-Kâdî İyâd***, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., (I, II). (*Şerhu'ş-Şifâ*)

Alvânî, T.C. (1997). "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî Rahimehullah ve Safahât min Hayâtih". ***İslamiyyetü'l-Ma'rife***, Selangor, 2(7), 5-15. (Muhammed Gazzâlî Özel Sayısı),

Apaydın, H. Y. (2006). "Mütevâtir". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXII, 208-211, İstanbul.

_____ "Haber-i Vâhid". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XIV, 355-

363, İstanbul, 1996.

Arslan, İ. (2017). "Hissî Mucize Olarak Hz. Peygamber'e İsnad Edilen İnşikâku'l-Kamer Hadisesine Farklı Bir Yaklaşım". ***Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 12, 13-48.

____ "Rasûlüllah'a Yapılan Sihir Rivâyeti Hakkında Bir Araştırma". ***Ekev Akademi Dergisi***, 2012, 16(53), 91-110

_____ "Hz. Peygamber'e Atılan İftira: Ğaranik Olayı". ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***, 11 (56), 2018

Atak, E. (2019). ***İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivayetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlili***. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Atan, A.H. (1997). "Muhammed Gazzâlî". ***İLAM Araştırma Dergisi***, 2(1), 203-206.

Atar, F. (2007). "Nikâh". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXIII, 112-117, İstanbul.

Ateş, A. O (2014). ***İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri.*** (İkinci Baskı). Ankara: Beyan Yayınları.

_____"Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Gözönüne Alınması Gereken Bazı Hususlar". ***Hadisin Dünü- Bugünü ve Geleceği Sempozyumu,*** (14-15 Ekim 1993), 3(57), 115-136.

Aşıkkutlu, M.E. (2006). "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım". ***Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 31, 33-66.

el-Avde, Süleyman b. Fehd, ***fî Hivâri'l-Hâdî mea Muhammed el-Gazzâlî***, y.y., 1409.

el-Aynî, Bedruddîn Ebu Muhammed Mahmûd b. Ahmed (ö.855/1451), ***Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî***, thk., Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001, (I, XXII). (*Umdetu'l-Kârî*).

Aydın, H. (2003). "Akîde İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri. ***EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler***, 7 (15), 69-94.

Aydınlı, A. (2016). ***Hadis Istılahları Sözlüğü***. (Dokuzuncu Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

_____"Şâz". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXVIII, 385, İstanbul, 2010.

Azimli, M. (2008). "Şakku'l-Kamer Olayı Çerçevesinde Bazı Tahliller". ***Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi***, 8(4), 25-40.

el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî (ö.474/1081), ***el-Muntekâ Şerhu Muvattâi Mâlik***, thk., Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, (I, IX). (*Muntekâ*).

Bağcı, H.M. (2006). "Adetler ve İbadetler Arasında Peçe Sorunu". ***Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 8(2), 21-45.

_____"Hz. Peygamber'i Ahlakî Açıdan Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti ve Bunun İstismarının Eleştirisi". ***EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler***-. 2004, 8(18), 161-178.

Balcı, İ. (2013). "Şakk-ı Sadr Hadisesine Dair Rivayetlerin Kritiği". ***İSTEM Dergisi***, 11 (21), 11-38.

Bardakoğlu, A. (1994). "Diyet". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, IX, 473-478, İstanbul.

el-Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib (ö.436/1044), ***Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh***, thk., Muhammed Hamidullah, Dımaşk, 1384/1964, (I, IV).

Bebek, A. (2000). "Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mucizelerin Değerlendirilmesi". ***Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 18, 121-148.

_____ "İmam Matüridî ve Kâdi Abdülcebbar'a Göre Haber-i Vahidin Epistemolojik Değeri". ***Kelamda Bilgi Problemi: Bildiriler***, 2003, 47-52.

Bedir, M. (2010). "Sünnet". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXVIII, 150-153, İstanbul.

Bedük, B. (2020). ***Kelam İlmin Âhad Haberin Kullanımı (Eş'ari, Maturidi, Mu'tezile)***. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.

el-Belâzurî, Amed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892-3), ***Kitâbu'l-Cumel min Ensâbi'l-Eşrâf***, thk., Suheyl Zekkar-Riyâd Zerkalî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1317/1996, (I, XIII). (*Ensâb*).

Beroje, S. (2004). "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi". ***EKEV Akademi Dergisi***, 8(19), 111-134.

el-Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Huseyn (ö.458/1066), ***Delâilu'n-Nübuvve ve Ma'rifetu Ehvâli Sâhibi'ş-Şerî'a***, thk., Abdulmu'tî Kal'acî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân, Beyrut, 1408/1988, (I, VII+Fihrist). (*Delâilu'n-Nübuvve*).

Bodur, O. (2016).***Müteşâbih Hadislerin Yorumu***. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Bostan, V. (2019). "Bir Hadis Rivayeti Üzerine Bir İnceleme (Rabbimiz Baldırını Açar Her Mü'min Erkek ve Her Mü'in Kadın O'na Secde Eder". ***İkinci Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu Bildiri Kitabı***, (Editörler: Mehmet Bulut-Aydın Kudat), İstanbul.

el-Buhârî, Abdulaziz Ahmed b. Muhammed (ö.730/1330), ***Keşfu'l-Esrâr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî***, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1308/1890, (I, IV).

el-Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cûfî (ö.256/870). ***Sahîhu'l-Buhârî***, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 1423/2002.

Cerrahoğlu, İ. (1996). "Garanik". ***Türkiye Diyanet VakfıİslamAnsiklopedisi***. XIII, 361-366, İstanbul.

Ceyhan, S. (2019). "Eski Bir Polemiğin Yeni Yorumları: Osmanlı Sufilerinin Ebeveyn-i Resul Literatürüne Kazandırdığı Perspeftik". ***Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları***, (Editörler: Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim). İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019, 653-685.

el-Cezâirî, Tahir (1920), ***Tevcîhu'n Nazar ilâ Usûli'l-Eser***, thk., Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslamiyye, Beyrut, 1416/1995. (I, II).

Çoşku, S. (2014). ***Hadise Bütüncül Bakış***. (İkinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerif (ö.816/1413), ***Mu'cemu't-Ta'rîfât***, thk., Muhammed Sıddîk Minşâvî, Dâru'l-Fedîle, Kahire, 2004.

Çakın, K. (1993). "Hadislerin Kur'ân'a Arzı Meselesi". ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 34, 238-262.

_____"Fiten Rivayetlerinin Tabiatı". ***Türkiye'de Dinler Tarihi'nin***

Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, (Editör: Ahmet Hikmet Eroğlu), 2016, 251-270.

_____"Peygamberimize Büyü Yapılması ile İlgili Rivayetler (İdeoloji ile Realitenin Çatışma Alanına Bir Örnek)". ***Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 2017, 22 (1), 25-54

Çelebi, İ. (2009). "Sihir". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***. XXXVII, 170-172, İstanbul.

____ "İnşikâku'l-Kamer". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXII, 343-345, İstanbul, 2000.

____ "Fiten ve Melâhim". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XIII, 149-153, İstanbul, 1996.

____ "Sünnet". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXVIII, 153-154, İstanbul, 2010.

Çetin, M. (2018). ***Metin Eksenli Hadis Tenkidi***. (Yayınlanmamış DoktoraTezi), Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Çetin, A. (2006), "Nesh". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXII, 579-581, İstanbul.

Dalgın, N. (2005). "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemenin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme". ***Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi***, 5(1), 1-38.

Davudoğlu, A. (ö.1983). ***Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi***. İstanbul: Sönmez Neşriyat, trs.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. İsa (ö.430/1039), *Te'sîsu'n-Nazâr*, thk., Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Dârû İbn Zeydûn-Mektebetu'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Beyrut-Kahire, trs.

Demil, E.(2016). ***Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler***. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Demirel, H.R. (2000). "Bazı Fiten-Melâhim ve Siyasi Hadislerin Gaybi Haberler Açısından Değerlendirilmesi". ***Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 3, 101-121.

Derveze, İ. (2011). ***Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı***. (Çev. Mehmet

Yolcu). İstanbul: Düşün Yayıncılık, (I-II).

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistâni (ö.275/889), ***Sünen-ü Ebi Dâvud***, thk., Şuayb Arnaut- Muhammed Kâmil Karâbilî, Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, Beyrut, 1430/2009, (I, VII). (*Sünen*).

Ekizer, D. (2018). "Hz. Peygamber'in Üslubunda Mecazi Anlatım: Muslim'in el-Câmi'u's-Ṣaḥîḥ'inde Yer Alan İmanla İlgili Bazı Hadisler Özelinde Bir Tahlil". ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 59(1), 203-220.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, ***Hak Dini Ku'rân Dili***. (Sade. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli, Abdullah Yücel). İstanbul: Zehraveyn Yayın-Azim Dağıtım, (I, X).

Erdeğer, B. (2012). ***Yasak Meyve Bağlamında Kadının Konumunun Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi***. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü, İstanbul.

Erul, B. (2014). ***Sahabenin Sünnet Anlayışı***. (Sekizinci Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

_____ "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Bakış". ***Diyanet İlmi Dergi-Peyamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v) Özel Sayısı***, (İkinci Baskı) Ankara, 2003, 33-66.

_____"Hadis Yorumunun Sınırları". ***İlahiyat Akademi Dergisi- Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi***, *2018, (7-8), 1-14.*

Erkocaaslan, R. (2012). "Beni Mustalık Gazvesinin Sebepleri Üzerine Bazı Mülahazalar". ***İSTEM Dergisi***, 10(19), 273-289.

Erkol, A. (1999). "Hz. Peygamber'in Mu'cizesi Meselesi ve Nübüvvetin İspatında İnşikak-ı Kamer (Ayın Yarılması) Hadisesi ile İlgili Bir Değerlendirme". ***Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 1, 261-298.

Fehmî Cud'ân. "el-Âlimu beyne Haddeyn: Nazra fî Mebâdîi'l-Muvecceheli't-Tecrübeti'l-Gazzâliyye". ***el-Atâu'l-Fikrî li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî***, (Editör: Fethî Hasan Melkâvî), Amman, 1417/1996, 135-151.

Gânim, İ.B. (1997). "Hasan el-Bennâ". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XVI, 307-310, İstanbul.

Gazzâlî, M. (2014). ***Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Sünnet.*** (Çev. Ali Özek). (Altıncı Baskı). İstanbul: Ekin Yayınları.

_____***es-Sünnetü'n-Neneviyye beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs***. Kahire: Dâru'ş Şurûk, trs.

_____***Kur'an'ı Anlamada Yöntem.*** (Çev. Emrullah İşler). İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.

_____***Düşünce Mirasımız-Eleştirel Bir Yaklaşım***. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

_____***Türâsüna'l-Fikrî fî Mîzâni'-ş-Şer' ve'l-Akl***. (Beşinci Baskı). Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1424/2003.

_____***Fıkhu's-Sîre.*** (Çev. Resul Tosun). (Sekizinci Baskı). İstanbul: Risale Yayınları, 2016.

_____***Fıkhu's-Sîre***. Dâru'ş-Şurûk, Kahire, trs.

_____***İslam'ı Nasıl Anlamalıyız***. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

_____***Keyfe Nefhemu'l-İslâm***. (Üçüncü Baskı). Kahire: Nahdatu Mısr, 2005.

_____***el-Hakku'l-Murr.*** Kahire: Nahdatu Mısr, (I, V).

_____***Müslümanların Gerilemesi ve Düşmanların Hileleri Arasında İslam.*** (Çev. Hamza Tekin). İstanbul: Asalet Yayınları, 2019.

_____ ***Leyse mine'l-İslâm***. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1418/1998.

_____***Akîdetu'l-Müslim***. (Dördüncü Baskı). Kahire: Nahdatu Mısr. 2005

_____***İslam Kültür Birliğinin Esasları***. (Çev. Hamza Tekin). Ankara: Fecr Yayınevi, 1999

_____***Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye beyne'l-Müslimîn***. (Dördüncü Baskı). Kahire: Dâru'ş-Şurûk, trs.

_____***Difâ' ani'l-Akîde ve'ş-Şerîa dıdda Metâini'l-Musteşrikîn***. (Yedinci Baskı). Kahire: Nahdatu Mısr, 2005.

_____***Hutabu'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fî Şuûni'd-Dîn ve'l-Hayat***. (Haz. Kutub Abdulhamîd Kutub). Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1988.

_____***İslami Hayat ve Sorunları***. (Çev. Yusuf Yılmaz). İstanbul: Risale Yayınları, 2017.

_____***el-İslam ve't-Tâkâtu'l-Muattale***. Kahire: Nahdatu Mısr, 2005.

_____***Min Hunâ Na'lem***. Kahire: Nahdatu Mısr, 2005.

Garaudy, R. (2019). ***İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri***. (Üçüncü Baskı). (Çev. Cemal Aydın). İstanbul: Timaş Yayınları.

Gömbeyaz, K. (2012). "Ebeveyn-i Resûl Meselesine Özgün Yaklaşımlar". ***Bilimname***, XXXVIII, 38, 57-81.

Görmez, M. (2014). ***Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu***. (Beşinci Baskı). Ankara: Otto Yayınları.

_____"Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum". (Çev. Mehmet Görmez). ***İslâmî Araştırmalar***, 1991, 5(2), 100-118.

Guraya, M.Y. (2015). ***Sünnetin Neliği Sorunu***. (İkinci Baskı). (Çev. Mehmet Emin Özafşar). Ankara: Otto Yayınları.

Güler, Z. (2005). "Muhammed el-Gazzâlî ile: Mülâkât ve Mülâhazât". ***Hadis Tetkikleri Dergisi***, 3(1), 159-165.

Gümüşoğlu, H. (2017). "İtikad Açısından Mütevâtir Olmayan Haberin Bilgi Değeri". ***Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi***, 6(2,), 279-306.

Güner, O. (1999). "Sünnet'in Anlaşılması Sorunu". ***Diyanet İlmi Dergi***, 35(4), 57-72.

Gül, M. (2018). ***Hanefi Usûlünde Hadis Tenkidi***. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Gürler, K. (2001). "Kadının Yöneticiliği Meselesi: Bir Hadisin Okunuşu ve Eleştirisi". ***Dini Araştırmalar Dergisi***, 4(11), 67-94.

Güzel, Y. (2007). ***Şakku's-Sadr Rivâyetinin Tahlili***. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hamîdullah, M. (1998). "Hudeybiye Antlaşması". ***Diyanet İslam Ansiklopedisi***, İstanbul, XVIII, 297-299.

Hansu, H.(2008). ***Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri***. Van: Bilge Adamlar Yayınevi.

Halil Ahmed Sehârenpûrî (ö.1927), ***Bezlu'l-Mechûd fi Halli Ebî Dâvud***, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb (ö.388/998), ***Me'âlimu's-Sunen***, thk., Muhammed Râğıb Tabbah, y.y., 1351/1932, (I, III).

Huveynî, Ebû İshâk, ***Semtu'l-Lâlî fi'r-Red alâ e'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî***, el-Mektebetu'l-Tev'iyyetu'l-İslâmiyye, y.y., 1410/1989.

İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed

(ö.463/1071), ***el-İstizkâr***, thk., Abdulmu'ti Emin Kal'acî, Dâru'l-Kuteybe-Daru'l-Ve'y, Kahire-Beyrut, 1414/1993. (I, XXX).

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), ***Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs***, thk., Ebû Usâme Selim b. Abdulhilâl es-Selefî, Dâru İbn Affân-Dâru İbn Kayyim, (İkinci Baskı), Kahire-Riyâd, 1430/2009.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîdm el-Kazvînî (ö. 273/887), ***Sünenü İbn Mâce***, ta'lik, Nasıruddîn Elbânî, Mektebetu'l-Meârif, Riyâd, trs.

İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saâdât Mecdüddîn el-Mübârek (ö.606/1210), ***en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser***, thk., Mahmud Muhammed et-Tenâhî-Tâhir Ahmed er-Râzî, Dârû İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., (I, V).

İbn Furek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 406/1015), ***Müşkilu'l-Hadîs ve Beyânuh***, thk., Musa Muhammed Ali, Âlemu'l-Kutub, (İkinci Baskı), Beyrut, 1405/1985.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd (ö.456/1064), ***el-Muhallâ bi'l-Âsâr***, thk., Abdulğaffar Süleyman el-Bindârî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (Üçüncü Baskı), Beyrut, 1424/2003, (I, XII). (*Muhallâ*).

_____***el-İhkam fî Usûli'l-Ahkâm***, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut, trs., (I, VIII). (*el-İhkâm*)

İbn Hacer el-Askalânî, Şihabuddîn Ahmed b. Ali (ö.852/1449), ***Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî***, ta'lik, Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz-Abdurrahman b. Nâsır el-Berrâk, Dâru Taybe, y.y., 1426/2005, (I, XVII). (*Fethu'l-Bârî*)

_____***Nuhbetu'l-Fiker Şerhi***. (Çev. Talat Koçyiğit). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (ö.218/833), ***es-Sîretu'n-Nebeviyye li İbn Hişâm***, thk., Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (Üçüncü Baskı), Beyrut, 1410/1990, (I, IV). (*es-Sîre*).

İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö.151/768), **es-*Siretu'n-Nebeviyye li İbn İshâk***, thk., Ahmed Ferîd Mezîdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004, (I, II). (*es-Siretu'n-Nebeviyye*).

İbn Kayyım el-Cevziye, Ebû Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ebî Bekr

(ö.751/1350), ***Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd***, (Çev. Şükrü Özen, Mehmet Erdoğan, Salim Öğüt, H. Ahmet Özdemir, Mustafa Erkekli, Ali Vasfi Kurt) İstanbul: İklim Yayınları: 1989, (I, VI). (*Zadu'l-Meâd*)

_____ ***el-Menâru'l-Munîf fi's-Sahîh ve'd-Daîf***, thk., Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâr'ul-Âsime, Riyâd, 1416/1995.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmaduddîn İsmail b. Şihabiddîn Ömer (ö.774/1373), ***el-Bidâye ve'n-Nihâye***, thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, 1417/1997, (I, XXI).

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd Meni'(ö.230/845), ***Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr***, thk., Ali Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1421/2001, (I, II). (*Tabakât*).

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân b. es-Salâh es-Şehrazûrî (ö.643/1245), ***Ma'rifetu Envâ'î İlmi'l-Hadîs***, thk., Abdullatîf er-Rahîm-Mahir Yâsin el-Fehl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdüddîn Abdisselâm (ö.728/1328), ***İktidâu Sırâtı'l-Mustakîm li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm***, (Altıncı Baskı). (Çev. Salih Uçan). İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.

_____***el-Müsevvede fî Usûli'l-Fıkh***, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatu'l-Medeni, Kahire, y.y.

İmâre, M.(2005). "Muhammed el-Gazzâlî". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXX, 531-533, İstanbul.

____***eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî el-Mevkıu'l-Fikri ve'l-Meâriku'l-Fikriyye***. Dâru's-Selâm, Kahire, 1430/2009.

İlhan, M.(2007). "Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin 'Alem-i Misal ve İnşikak-ı Kamerle İlgili Görüşlerine Muhammed Zahid el-Kevseri'nin Tenkitleri". ***Uluslararası Düzceli M. Zâhid el-Kevserî Sempozyumu***, Düzce, 577-585.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz (ö.544/1149), ***İkmâlu'l-Mu'lim bi FevâidiMüslim***, thk., Yahya İsmail, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1419/1998, (I, IX). (*İkmâlu'l-Mu'lim*).

Karabelli, Muhammed Kâmil. "Siyer ve Megazi Rivâyetleri ile Sahih Hadis

Rivâyetleri Arasındaki Teâruz Meselesine Âlimlerin Yaklaşımı". (Çev. Koray Karakaya). (Editör: Enbiya Yıldırım). ***Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar***. İstanbul: Ensar Neşriyat. 153-192.

Karataş, M. (2004). "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri". ***İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 10, 37-73

el-Kardavî, Yusuf, ***eş-Şeyhu'l-Gazzâlî kemâ Areftuhu Rıhlete Nisfi Karn***, Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1420/2000.

_____"el-Gazzâlî Reculu'd-Da've". ***el-Atâu'l-Fikrî li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî***, (Editör: Fethî Hasan Melkâvî), Amman, 1417/1996, 207-223

_____***Sünneti Anlamada Yöntem***. (Onuncu Baskı). (Çev. Bünyamin Erul). İstanbul: Nida Yayınları, 2017.

_____ ***Bilgi ve Menediyet Kaynağı Olarak Sünnet***. (Üçüncü Baskı). (Çev. Özcan Hıdır). İstanbul: Nida Yayıncılık.

Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn (ö.1914), Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs, Dâru'l-İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y., trs.

Kaya, A. (2018). ***İlk Dönem Hadis Tartışmaları***. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Kaya, M.(2016). "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi". ***İslami Araştırmalar***, 25, 159-204.

Keleş, A.(2004). "Savaşmakla Emrolundum Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi". ***Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 4(2) 33-60.

_____"Hadislerde Kader Nedir Ne Değildir". (Editör: Adnan Demircan). ***Kader Nedir Ne Değildir***, Ankara: Fecr Yayınları, 2019, 83-126.

el-Kelvezânî, Mahfuz b. Ahmed b. Hasen Ebû'l-Hattâb (ö.510/1116), ***et-Temhid fî Usûli'l-Fıkh***, thk., Muhammed Ebû Amşe-Muhammed b. Ali b. İbrahim, Dâru'l-Medeni, Riyad, 1407/1985, (I, IV). (*et-Temhîd*).

Kettânî, Ebu Muhammed b. Ca'fer (ö.1927), ***Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir***, Dâru'l-Kutubi's-Selefiyye, (İkinci Baskı), y.y., trs.

Kırbaşoğlu, M. H.(2015). ***Alternatif Hadis Metodolojisi***. (Beşinci Baskı). Ankara: Otto Yayınları.

_____***İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi***. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.

_____***İslam Düşüncesinde Sünnet: Eleştirel Bir Yaklaşım***. (On İkinci Baskı). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Kişk, Muhammed Celal, ***eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî: Beyne'l-Nakdi'l-'Âtib ve Medhi'ş-Şâmit***. Mektebetu't-Türâsî'l-İslâmî, yy., trs.

Koca, F. (2006). "Nesh". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXII, 582-584, İstanbul.

Koçkuzu, A. O. (2014). ***Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri***. (İkinci Baskı). Ankara: Ensar Yayınları.

Koçyiğit, T. (1980). ***Hadis Istılahları***. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

Korkmazgöz, R. (2018). "Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri". ***Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi***, 18 (1), 225-258.

Köktaş, Y. (2002 Bahar). "Hadîs Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine". ***Marife: Dini Araştırmalar Dergisi***, 2 (1), 149-170.

_____ "Hadîslerin Anlaşılmasında Mecâz Bilgisi: eş-Şerîf er-Radî ve el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye". ***EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-***, 2001, 3 (2), 175-189.

_____ "EsbâbuVurûdi'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış". ***Usûl: İslâm Araştırmaları***, 2005, 4, 131-156.

el-Kudât, Ş. M. (2020). "Sahih Hadis Kur'ân'ı Kerîm veya İlimle Çelişir mi? Allah Toprağı (Yeryüzü) Cumartesi Yarattığı Örneği". (Editör: Enbiya Yılıdırım). (trc. Abdullah Çelik, Seyfullah Güneş). ***Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar***. İstanbul: Ensar Neşriyat, 330-356.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr (ö.671/1273), ***el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân***. *(*Çev. Beşir Eryarsoy*)*. İstanbul: Buruc Yayınları, 2002. (I, XVIII).

_____***el-Mufhim Limâ Eşkele min Telhîsi Kitabi Müslim***, thk. Muhyiddin Dib Ahmed Muhammed Seyyid-Yusuf Ali Bedîvî-Mahmûd İbrahim Bezzâl, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1417/1996, (I, VII). (*el-Müfhim*)

Leknevî, Muhammed Abdulhay (ö.1886), ***Zaferu'l-Emâni bi Şerhi's-Seyyidi'ş-Şerîf el-Cürcânî fî Mustalahi'l-Hadîs***, (Üçüncü Baskı), thk., Abdulfettâh Ebû Gudde, Mehtebetu'l-Matbûâtil-İslamiyye, Halep, 1406/1985.

el-Medhalî, Rebî' Hâdî, ***Keşfu Mevkifi'l-Gazzâlî mine's-Sünneti ve Ehlih ve Nakd***

Ba'di Ârâih. y.y., trs.

el-Merdâvî, Alâuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Süleyman (ö.885/1480), ***et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkh***, thk., Abdurrahman b. Abdillah el-Cibrin-Ivad b. Muhammed el-Karnî-Ahmed b. Muhammed es-Serrâc, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1421/2000, (I, IV).

Malik b. Enes (ö.179/795), ***Muvattâu'l-İmam Mâlik***, thk., Muhammed Mustafa el-A'zamî, 1425/2004, (I, VIII). (*Muvatta*)

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö.333/944), ***Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân Tercümesi.*** (Çev. Yusuf Şevki Yavuz, Yunus Vehbi Yavuz, Mehmet Erdoğan, Bekir Topaloğlu, S. Kemal Sandıkçı). İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, (I, XVIII).

el-Mâzerî, Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer (ö.536/1141), ***el-Mu'lim bi Fevâidi Müslim***, thk., Muhammed Şâzelî, Dâru Tûnusiyye, (İkinci Baskı), Tunus, 1408/1988, (I, III). (*el-Mu'lim*).

Meczûb, M. (1992), ***Ulemâ' ve Mufekkirûn Areftuhum***, Dâru'ş-Şevâf, Kahire, (I, III)

Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, ***Tefhîmu'l-Kur'ân***. (İkinci Baskı). (Çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı). İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, (I, VII).

Muhammed Ebu Zehv, ***el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn***. (İkinci Baskı). (Çev. Selman Başaran, M. Ali Sönmez). İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Muhammed E. (1999). ***Kur'ân Mesajı: Meal-Tefsir***. (Beşinci Baskı). (Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk). İstanbul: İşaret Yayınları, (I, III).

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö.261/875), *Sahîhu Muslim*, Dâru Taybe, Riyâd, 1426/2006, (I, II). (*Sahîh*)

en-Nedvî, Seyid Süleyman, "Sünnet'i Anlamaya Çalışmak ve Sünnet'e Olan ihtiyaç: Tahkîku Ma'ne's-Sünne ve Beyânü'l-Hâceti İleyhâ". (Çev. Mahmut Kavaklıoğlu). ***Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 2002/2, 273-293.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö.303), ***Sünenü Nesâî***, ta'lîk. Nasıruddîn Elbânî, Mektebetu'l-Meârif, Riyâd, trs.

en-Nevevî, Muhyiddîn Ebu Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref (ö.676/1277), ***el-Minhâc fî***

Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc: Şerhu Nevevî alâ Müslim, Beytu'l-Efkâri'd-Düveliyy, Ürdün, trs., (*Minhâc*).

_____***et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr***, thk., Muhammed Osman el-Haşt, Dâru'l-Kitâbîl-Arabî, Beyrut, 1405/1985.

Özafşar, M. E. (2015). ***Hadisi Yeniden Düşünmek***. (İkinci Baskı). Ankara: Otto Yayınları.

Özcan, K.(2014). ***Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler***. (Yayınlanmamış DoktoraTezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

_____"Buhârî ve Müslim'in Sahihleri Hakkında Farklı Görüşler". ***Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 2014/2, (40), 215-244

Özmen, R. (2018). ***Hanbelî Usûlcülerin Hadis Metodolojisi***. Ankara: Ankara Okulu Yayınları

_____ "Îsâ b. Ebân'ın Hayatı-Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri". ***İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi***, 12, 2008, 127-154.

Özgel, İ. (2004). "İnşikâk-ı Kamer Hadisesine Yorum Etiği ve Anlam Bütünlüğü Açısından Yaklaşım". (Editör: İsmail Yakıt). ***VII. Kutlu Doğum Sempozyumu***, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 197-214.

Öztürk, Y.(2003). "Tevhîd-i Hâlikiyet Gerçeği Işığında 'Hurma Ağaçlarının Aşılanması' İle İlgili Rivâyetlere Farklı Bir Bakış". ***Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 5 (2), 1-21.

Polat, S. (2015). ***Metin Tenkidi***. (İkinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

_____***Hadi Araştırmaları: Tarih, Usûl, Tenkîd, Yorum***. (Altıncı Baskı). Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

_____ "Mürsel". ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi***, XXXII, 52-54, İstanbul, 2006.

er-Râzî, Ebû Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer (ö.606/1210), ***Tefsir-i Kebîr: Mefâtihu'l-Ğayb***. (Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru). İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, (I, XXIII).

Sağlam, H. (2008). "Naslardaki Şahitlikle İligli Düzenlemelerin İslâm Hukukuna Yansımaları Işığında Kadınların Şahitliğinin Değerlendirilmesi". ***Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, 1(2), 359-402.

Salih, S. (2014). ***Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları***. (On Birinci Baskı). (Çev. M. Yaşar Kandemir). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.

es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö.571/1776), ***Usûlu's-Serahsî***, thk., Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, y.y., trs., (I, II). (*Usûl*)

es-Sıbâî, Mustafa, ***es-Sünnetü ve Mekânetuhâ fî Teşrî'i'l-İslâmî***, Dâru'l-Verrâk, y.y., trs.

Sofuoğlu, M.(1988). ***Sahîhi Müslim Terceme ve Şerhi***. İstanbul: İrfan Yayıncılık Çevik Matbaacılık, (I, VIII).

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed (ö.911/1505), ***ed-Dibâc alâ Sahîhi Müslim b. Haccâc***, thk., Ebû İshâk el-Huveynî, Dâru İbn Affân, 1416/1996, (I, VI).

_____***Katfu'l-Ezhâril-Mütenâsire fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtire***, Halil Muhyiddîn el-Mîs, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985

Zekiyüddin, Ş.(2018). ***İslam Hukuk İlminin Esasları***, (Yirmi Dokuzuncu Baskı). (Çev. İbrahim Kâfi Dönmez). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Şeybânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasen (ö.189/805), ***Kitâbu'l-Hucce alâ Ehli'l-Medîne***, thk.; Ebu'l-Vefâ el-Afğânî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, trs. (I-IV).

Taberî, Muhammed b. Cerir (ö.310/923), ***Taberi Tefsiri***. (Çev. Kerim Aytekin-Hasan Karakaya). İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996, (I, IX)

Tartı, N.(2007). ***Hadisçilerin Zaman/Tarih Tasavvuru***. Samsun: Din Bilim Kitapları.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö.279/892), ***el-Câmiu'l-Kebîr***, thk., Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1996, (I, VI). (*Sünen*).

Ünal, İ. H (2012). ***İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu.*** (Dördüncü Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Vakıdî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer (ö.207/823), ***Kitâbu'l-Meğâzî li'l-Vâkıdî***, (Üçüncü Baskı). thk., Marsden Jones, 1404/1984, (I, II). (*Meğâzî*).

Yasdıman Demirören, N. (2014). "Kocanın Hakları Bağlamında 'Kadının İzinsiz Evden Çıkmayışı' ile İlgili Hadislerin Tahlili ve Mezhep İmamlarının Anlayışları". ***Ekev Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler***-, 18 (60), 415-448.

Yazıcı, Y.(2018). "İsâ b. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri ve Hadis-Sünnet ile İlgili Bazı Görüşleri". ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***, 11 (58), 879-893.

Yıldırım, E.(2015). ***Hadis Problemleri***. Ankara: Otto Yayınları.

_____***Metin Tenkidi: Tarihi Süreç Yeni Yaklaşımlar***. Ankara: Otto Yayınları: 2015.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî (ö.794/1392), ***el-İcâbe li-Îrâdi Me'stedrekethu Âişe alâ's-Sahâbe***, thk., Saîdu'l-Efğânî, el-Mektebetu'l-İslamî, (İkinci Baskı), Beyrut, 1390/1970. (*el-İcâbe*)

Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf, ***Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi***. (Dördüncü ve Beşinci Baskı). (Çev. Ahmed Naim-Kâmil Miras). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975, (I, XIII). (*Tecrîd-i Sarîh*)

Zeylâî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf (ö. 762/1360), ***Nasbur'-Râye li Ehâdîsi'l-Hidâye***, thk., Muhammed Avvame, Müessesetu'r-Reyyan-el-Mektebetu'l-Mekkiyye, Cidde, trs. (I, V).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı	:DEMİRTAŞ, Ümit
Uyruğu	:T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri	:
Telefon	:
Faks	:
E-mail	:

Eğitim

Derece	**EğitimBirimi**	**Mezuniyet Tarihi**
Doktora	…….	……
Yüksek Lisans	…….	…….....
Lisans	İnönü Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi	12/07/2016

İşDeneyimi

Yıl	**Yer**	**Görev**
2013-2017	VAN-Başkale İlçe Milli Eğitim Müd.	V.H.K.İ.
2017-2018	VAN-Gevaş İlçe Milli Eğitim Müd.	V.H.K.İ.
2018-2019	ELAZIĞ- Sivrice İlçe Milli Eğitim Müd.	V.H.K.İ.
2019------	ELAZIĞ Harput Anadolu Lisesi	MEMUR

YabancıDil

Arapça

Yayınlar

……

Hobiler

Kitap okuma, İnceleme-Araştırma

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORİJİNALLİK RAPORU

Tez Başlığı / Konusu: **03/11/2020**

"MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN HADİS VE SÜNNET'E YAKLAŞIMI"

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam **yüz yetmiş iki** (172) sayfalık kısmına ilişkin, 03/11/2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından **turnitin**intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % iki (%2) dir.

Uygulanan filtreler aşağıda verilmiştir:
- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit inatch size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi inceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

03/11/2020
Ümit DEMİRTAŞ

Adı Soyadı: Ümit DEMİRTAŞ
Öğrenci No: 179203057
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Programı: Tezli Yüksek Lisans/Hadis
Statüsü: Y. Lisans X□ Doktora □

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN

03/11/2020

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

…../…../20…..
Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü